ІНСТИТУТ КУЛЬТУРОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ

ПОСТАТЬ МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО НА ЗЛАМІ ЕПОХ:
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ВІЗІЇ

Збірник наукових праць

Інститут культурології
НАМ України
Київ — 2014

УДК 130.2:929(08)
ББК 71.Оя434
П63

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту культурології
Національної академії мистецтв України

Виконано в рамках фундаментальних досліджень
Інституту культурології Національної академії мистецтв України
за темою: «Категоріальний та методологічний апарат культурної
антропології як знаряддя дослідження культурного розвитку»

Рецензенти:

В. М. Піскун,
доктор історичних наук, зав. відділу Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України;
І. М. Юдкін,
доктор мистецтвознавства, член-кореспондент НАМ України,
зав. відділу Інституту мистецтвознавства,
фольклору та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України

П63 Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культорологічні візії: зб. наук. пр. / І. Б. Гирич, М. О. Кучеренко, Я. М. Левчук, І. М. Преловська, В. С. Шульга [та ін.]. — К.: Інститут культурології НАМ України, 2014. — 272 с. — Інформація про авт. і рез. ст. укр., англ.

ISBN 978-966-2241-38-9

Видання присвячене українському культурному та громадському діячеві, етнографові-новатору, краєзнавцю, священику, одному з засновників та єпископу Української автокефальної православної церкви Маркові Федоровичу Грушевському. Його громадська, релігійна та дослідницька діяльність постає на тлі перших спроб становлення України як незалежної держави. Завдяки таким непересічним особистостям стався сплеск українського духовного та культурного розвитку на зламі XIX—XX століть. Праці Марка Грушевського мають і сьогодні вплив на українську культуру.

УДК 130.2:929(08)
ББК 71.Оя434

ISBN 978-966-2241-38-9

© І. Б. Гирич, М. О. Кучеренко, Я. М. Левчук,
І. М. Преловська, В. С. Шульга та ін., 2014
© Інститут культурології НАМ України, 2014

ЗМІСТ

Ю.Богуцький. Переднє слово 7

РОЗДІЛ 1. ПОСТАТЬ МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ВИМІРІ 11

Микола Кучеренко
Науковець і громадянин 12

Ігор Гирич
Українське священицтво як носій національних цінностей 73

Ірина Преловська
Діяч на ниві українського православ'я 81

Іван Дзюба
Проблема зреченства в УАПЦ у 1920-1930-х роках: історико-богословський погляд 105

Тетяна Євсєєва
Особливості збереження/порушення православними священиками вірності канонічному обов'язку в 1920-1930-х роках 119

Надія Кукса
Культурно-просвітницька діяльність Марка Грушевського на Чигиринщині 129

Олександр Бонь
Марко Грушевський в українському церковно-визвольному русі Канівського повіту1920 року 137

Варвара Шульга
Духовна спорідненість і співпраця братів: листи Марка Грушевського до Михайла Грушевського: 144

РОЗДІЛ 2. ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ДОРОБОК МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО 157

Ярослава Левчук
Перший український дослідник традиційної дитячої субкультури 158

Олена Боряк
Праця Марка Грушевського «Дитина в звичаях і віруваннях українського народа» в контексті європейських досліджень 179

Валерій Старков
Марко Грушевський як дослідник ігрової культури українців 186

Яніна Діденко, Надія Кукса
Дослідження доробку Марка Грушевського у науково-освітній діяльності Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» 192

РОЗДІЛ 3. ЕПІСТОЛЯРІЙ М. ГРУШЕВСЬКОГО 197

Дещо з біографії Грушевського Марка Федоровича 198

Зауваги до автобіографії М. Грушевського *(коментар М. Кучеренка)* 204

Листи Марка Грушевського до Михайла Грушевського *(упорядкування В. С. Шульги)* 207

Коментарі до листів *(підготувала В. С. Шульга)* 248

Про авторів 271

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Констатуючи національне піднесення в Україні XXI століття, повернення до теми самоідентифікації як перспективи входження рівноправним партнером у світовий культурний простір, звертаємо свій погляд у минуле, коли в українському суспільстві відбувалися перші інтенції до самостійності. З огляду на це згадуємо особистостей, які разом утворили рушійну силу цих процесів.

Збірник наукових праць «Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії» присвячений одному з тих громадських і культурних діячів, які динамізували поступ у розвитку української культури.

Наприкінці XIX століття в Україні активізується процес самовизначення української інтелігенції, осмислення належності її до української культури. Набувають поширення дослідження традиційної української культури як джерела самоідентифікації. За прикладом західноєвропейських тенденцій розпочинається видання власне української наукової періодики, що сприяє запровадженню в українське дослідницьке середовище новітніх наукових здобутків і методик. Зібраний матеріал доповнюється фото- та аудіосупроводом. Відтак усвідомлене багатство української культури стає одним із джерел дедалі масовішої самоідентифікації населення як українців.

Значна частина тогочасної патріотично налаштованої інтелігенції походила з родин духовенства, мала досвід перебування в полі впливу народної культури. Здобуваючи освіту, здебільшого в духовних семінаріях та академіях, та згодом

працюючи по селах, ця молодь брала активну участь у національно-визвольному русі.

Серед вагомих чинників, що впливають на самовизначення українців як окремої національної, культурної та політичної спільноти, завжди було і питання української помісної православної церкви. Після Лютневої революції 1917 р. Україну охопив потужний національно-визвольний рух, що поширився і на церковне життя. У цей час створюється Всеукраїнська Церковна Рада, що складалася з духовенства та мирян і ставила собі за мету проголошення незалежної від Московського патріархату української православної церкви. Провісницею утворення в Україні Помісної Православної Церкви стала УАПЦ. У середині 1917 року в Києві видано перший молитовник українською мовою. За часів Директорії був прийнятий «Закон про верховне управління Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви».

14—30 жовтня 1921 року в Києві відбувся Перший Всеукраїнський Церковний Собор, що підтвердив автокефалію УАПЦ, проголошену Всеукраїнською Православною Церковною Радою 5 травня, і вписав її до канонів УАПЦ як одну з головних засад: «Українська Православна Церква є автокефальною, ніякому духовному урядові інших Православних Церков не підлегла, і сама порядкує своїм духовним життям за провідництвом Святого Духа». Протягом 1917—1921 років УАПЦ уже мала понад 1500 парафій і в кожній з них священиків, 30 окружних церковних рад, 30 єпископів, в Києві відбувся випуск 300 слухачів теологічних курсів.

Більшовицький режим сприймав діяльність УАПЦ як загрозу своєму існуванню, намагався всіляко нівелювати її вплив. Протягом 1930—1937 років усе духовенство та чимало вірян УАПЦ були заарештовані, заслані та розстріляні НКВД. Відтак Українська Автокефальна Православна Церква як інституція була знищена.

Рід Грушевських відомий в Україні подвижницькою працею на благо рідної історії, науки, державотворення. Серед тих, хто найбільш активно і плідно працював на ниві українського православ'я та культурно-просвітницького руху, був Марко Федорович Грушевський — випускник Київської семінарії, священик, згодом єпископ УАПЦ, громадський діяч, дослідник народної культури, старожитностей та їх невтомний пропагандист.

До найцікавіших його досліджень належить збірка «Гетьманське гніздо: урочища й перекази села Суботова та його околиць» про родовий маєток Богдана Хмельницького та місця гайдамаччини на Чигиринщині, етнографічні розвідки: «Оселище» (присвячена культурній традиції будування оселі), «Дитячі забавки та гри усякі» та «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу». Дві останні праці, присвячені дослідженню традиційної української дитячої субкультури Черкащини, були здійснені за новітніми на той час методиками із системним опитуванням респондентів методом включеного спостереження. Праці Марка Грушевського є джерелом дослідження особливостей ментальності українського народу, її проявів у найдорожчому для серця українців — у родині. Ці дослідження, поруч із роботами таких знаних науковців, як Іван Франко, Павло Чубинський, Борис Грінченко, Михайло Русов, заклали фундамент для становлення української етнокультурології як науки, розвинувши в ній таку надзвичайно цікаву і перспективну галузь, як традиційна українська дитяча субкультура, сформували засади ставлення до цього культурного явища, виходячи з оцінок представників середовища, в якому це явище побутує, започаткували фахове дослідження дитини в традиційній українській культурі, послуговуючись народною термінологією та виходячи з повсякденних практик і настанов народного життя.

У першому розділі видання зібрано матеріали, присвячені становленню Марка Грушевського як особистості, його громадській і просвітницькій діяльності в контексті формування України як незалежної держави на початку XX ст. Проаналізовано роль інтелігенції, зокрема сільської, у цьому процесі. Виокремлено соціокультурні чинники, що зумовили започаткування Української Автокефальної Православної Церкви та активну участь у цьому процесі Марка Грушевського як особистості, громадського і церковного діяча, сільського священика, а згодом єпископа УАПЦ. Розглянуто складнощі, за яких довелося існувати новій церковній інституції та обставини її знищення.

Другий розділ збірника присвячено працям Марка Грушевського в царині традиційної української культури. Головною рисою його дослідницької манери є особлива увага до людини як суб'єкта культурних процесів, прагнення сприймати її не відокремлено, а в істо-

ричному дискурсі. Відчутною є схильність до комплексного аналізу кожного явища культури, яке потрапляло в поле уваги, намагання зафіксувати якомога ширший соціокультурний контекст, а не лише його окремі фольклорні чи етнографічні складові.

У третьому розділі вперше публікується автобіографія М. Ф. Грушевського та його недруковане раніше листування з Михайлом Сергійовичем Грушевським – його далеким родичем, на час листуван-ня головою НТШ імені Т. Шевченка. Епістолярій дає відомості не лише про діяльність самого Марка Грушевського як патріота, невтомного дослідника, а й про громадську активність селян, інтелігенції у процесі культурного і політичного становлення незалежної української держави.

Усі дослідження, які увійшли до збірника «Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії», є наслідком наукової співпраці працівників Меморіального музею Михайла Грушевського, Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», Інституту археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України та Інституту культурології НАМ України, етнологів, культурологів, релігієзнавців та істориків.

Директор Інституту культурології
Національної академії мистецтв України,
академік НАМ України
Юрій Богуцький

РОЗДІЛ 1

ПОСТАТЬ МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ВИМІРІ

Микола Кучеренко

НАУКОВЕЦЬ І ГРОМАДЯНИН

Анотація: На підставі численних архівних і друкованих джерел, музейних матеріалів і усних спогадів представлено узагальнений виклад життєпису і світоглядних позицій Марка Федоровича Грушевського — дослідника етнографії та краєзнавства Чигиринщини, громадського і церковного діяча, єпископа Української Автокефальної Православної Церкви.

Ключові слова: Марко Грушевський, Чигиринщина, Худоліївка, Суботів, етнографія дитинства, Українська Автокефальна Православна Церква.

Summary: The summerized presentment, based on numerous archived and printed sources, museum materials and verbal remembrances of the life story and outlook of Marko Hrushevsky, a scholar in the field of ethnography and country study of Chyhyryn region, a public and religious figure, a bishop of Ukrainian Authokefalik Orthodox Church, is given in this article.

Key words: Marko Hrushevskyi, Chyhyryn region, Khudoliivka, Subotiv, ethnography of childhood, Ukrainian Authokefalik Orthodox Church.

Одним з найважчих наслідків тоталітарних десятиліть став розрив історичної пам'яті, який позначився на різних сферах українського буття і особливо там, де виявлялась самобутність нашого народу, його генетичний код. Лише поступово, через кілька поколінь довідуємось ми про закатованих режимом талановитих, натхненних митців, науковців чи громадських діячів, чий неповторний доробок підлягав нищенню і забуттю замість того, щоб збагатити людську цивілізацію. Серед безлічі імен до нас повертається і Марко Федорович Грушевський — педагог, священик, етнограф, краєзнавець і просто людина.

Метрична книга засвідчує, що він народився в день євангеліста Марка — 25 квітня (7 травня за нов. стилем) 1865 р. в селі Худоліївка[1] Чигиринського повіту на Київщині, в родині дяка місцевої церкви св. Параскеви — Федора Івановича і його дружини Мар'яни Йосипівни[2]. Особисте щастя Федора Грушевського довго не складалось — він двічі вдовів. Нарешті 5 листопада 1861 р., бувши дяком у сусідньому містечку Медведівка, він одружився з 19-річною Мар'яною — донькою Йосипа Пилиповича і Домнікії Гаврилівни Дишкантів[3]. У 1863 р. він повернувся з молодою дружиною до Худоліївки, де й прожив решту життя. Марко був третім у родині, в якій з одинадцяти дітей виросли восьмеро: Панас[4], Григорій, Марко, Іван, Макар, Євдокія, Дарія та Федір. За розповідями, дітей змалечку віддавали до Медведівки на вихован-

МЕТРИЧЕСКОЙ КНИГИ НА 1865 ГОДЪ.

Счетъ родившихся. Муж. пола.	Счетъ родившихся. Жен. пола.	Мѣсяцъ и день. Рожденіе.	Мѣсяцъ и день. Крещеніе.	Имена родившихся.	Званіе, имя, отчество и фамилія родителей и какого вѣроисповѣданія.
11	—	Апрѣль 22.	23.	Ѳеодоръ.	Придворнаго Ея Императорскаго Величества Государыни Императрицы Маріи Александровны, изъ крестьянъ Полтавской губерніи, Хорольскаго уѣзда, села Грушевки, православнаго вѣроисповѣданія Отставной Унтеръ-Офицеръ Петръ Захаровъ Грушевскій Законная жена его Ѳеодора Васильева, обоихъ православнаго вѣроисповѣданія
12.	—	25.	28.	Марко.	Отставной Унтеръ-Офицеръ Петръ Захаровъ Грушевскій Законная жена его Ѳеодора Васильева, обоихъ православнаго вѣроисповѣданія
13		Маій			

Запис в метричній книзі про народження М. Грушевського

ня бабусі — Домахи Дишкантки, і лише в 7-8 років батьки повертали кожного назад до Худоліївки: «літом на допомогу їм у господарстві та в пасічництві, а зимою на вивчення грамоті»[5].

Потяг до науки жив у родині, і більшість синів здобули духовну освіту. За прикладом старших до навчання в «бурсі» чи семінарії готувались молодші – батькове «дяківство надавало права учити дітей дяківських у вищих школах, чого не допускалося щодо простого селянства, за тодішніми законами»[6]. То ж хлопець прагнув до навчання змалечку. Зберігся сімейний переказ про те, як «Марко, малий, десь чотири роки, зник раптом з двору. Обшукали все. Всі колодязі навкруги. Нема. Побиваючись і плачучи, вийшла дячиха за ворота. Їде дядько, — спинив. Пита, чого тужить. Пропала дитина. "А я, — каже дядько, на перехресті здибав хлопчика. Спитав, куди чимчикуєш". "В Київ, до Афанасія вчиться»[7]. Афанасій — старший брат. Щоб здобути гроші на навчання, батько працював коло пасіки та господарства на 4-х десятинах землі. «Оцієї лишусь (показуючи на комір своєї сорочки) а таки повчу дітей, як слід»[8], – заявляв він.

1876 р. Марка було віддано до Черкаського духовного училища (бурси). Наука давалась легко, і хлопець за перший рік пройшов дворічний курс навчання. Втішений з цього батько ще більше розгорнув своє господарство і, за синовим спогадом, «здобув собі якийсь вереД у здоровлі свойому, […] пролікував усе, що мав, і помер, лишивши всю сім'ю без ніяких коштів»[9]. Та все ж

через волю до навчання, «за тяжкою працею й розумом» удови-матері й допомогою односельців Марко та інші сини продовжили освіту. По закінченні 1883 р. бурси він вступив до Київської духовної семінарії, де як сирота був на казенному утриманні[10].

Роки навчання в київській семінарії сформували громадянську свідомість Марка Грушевського, визначили всю його подальшу долю, дали надійних товаришів. Поміж них були і його родичі, зокрема, двоє чотириюрідних братів — Грицьків Грушевських — Григорій Іванович з Пирогова під Києвом[11] і Григорій Миколайович з Шабельник (Шабельників) Чигиринського повіту[12]. Пізніше до них додався і Михайло Грушевський, котрий з 1886 р. навчатиметься в Київському університеті Св. Володимира. Зауважимо, що й після навчання в семінарії Марко намагатиметься підтримувати зв'язки зі своїми далекими братами, про що через багато років засвідчить його лист до Михайла: «Про Грицьків немає звісток. Мене найбільше цікавить Гриць Іванович. Збираюсь єму писать»[13]. Шляхетні ідеали значно більше, ніж кревна спорідненість, об'єднували їх, а в роки навчання, спонукали до створення семінарської української громади. Багато в чому то було «заслугою» самого закладу. Зрозуміти це допомагають спогади Сергія Єфремова, який вступив до семінарії через два роки після її закінчення Марком Грушевським і застав там ту саму атмосферу. У закладі, де, за його висновком, намагались «забити памороки» богословієм, «просто вже з реакції, молода кров бунтувалася проти мертвотних богословій і шукала чогось живішого, — певна річ, в особах кращих і талановитіших учнів»[14]. «Ми приходили до семінарії в тому критичному віці — 15—18 років, — коли з юнака формується людина, коли особливо дошкуляють усілякі питання чести й совісти […] Ми ревниво обороняли своє достоїнство од начальницьких замахів, і часто це вихідним бувало пунктом для дальшого простування шляхом громадського протесту й шукання кращих форм людського існування. Не знаходячи на це відповіди в офіційних межах, ми шукали її сторонніми засобами — у старших товаришів, у книжках, в знайомствах поза мурами семінарії, в програмах […] і гуртках самоосвіти і т. ін.»[15].

Зрозуміло, що Київ — місто з прадавньою культурно-освітньою й державницькою традицією — давав для того широкі можливості, і семінарську стихію було «підтримувано та підсилювано свідомістю, що приходила з міських впливів, зносин з студентами-українцями, українських концертів (хор Лисенка), спектаклів (трупа Кропивницького) тощо. З 1883 р., коли і спектаклі, й концерти українські в Києві було заборонено, а університетське життя по

студентських розрухах 1884 р. було дуже врізано, шляхів для свідомости національної стало менше, але все-таки вона звідкись бралась, — чи то з води, чи з повітря — і свідомі національно люде в семінарії не переводились»[16], — підсумовував Сергій Єфремов[17].

Ще вимагають детального вивчення ці незапрограмовані царизмом аспекти буття Київської духовної семінарії, як і питання про те, коли і хто саме зробив перший поштовх для створення нелегального українського семінарського гуртка, більш відомого під визначенням «семінарська громада». Її учасники спершу ставили своїм завданням «здобуття спільними силами без тенденційного, всупереч семінарському, правдивого стану освіти своєї»[18] і для досягнення своєї мети докладали зусиль «в складанні власної бібліотеки, в читанні рефератів, в улаштуванню вистав по приватніх приміщеннях та в запровадженню літературно-вокально-музичних годин для учнів Семінарії»[19].

Судячи з щойно цитованої автобіографії Марка Грушевського, саме він, маючи «повне довірря семінарського уряду, як казенно-коштний учень, […] року 1885, потай від урядового ока, з учнів вищих і нижчих кляс Семінарії заснував цілком конспіративний «кружок»[20]. Водночас ряд авторів, зокрема Михайло Грушевський і Сергій Єфремов, пов'язують утворення громади з дещо пізнішим періодом і діяльністю іншого семінариста (і Маркового доброго товариша) — Луки Скочковського[21], який «потиху [...] робив своє діло освідомлювання товаришів, гуртування коло себе піонерів молодої української ідеї, нагромаджування та постачання для її прихильників духов-ної поживи в формі відповідної літератури»[22].

Так чи інакше, семінаристи налагодили зв'язки зі своїми однодумцями з Університету Св. Володимира (за виразом Марка Грушевського, «не порозумітися між собою представникам обох гуртків було б не природньо»[23]) і вже, мабуть, за їхньою допомогою заручились підтримкою діячів київської Старої громади — І. Нечуя-Левицького, В. Антоновича, О. Кониського (його вважали «духовним керівником і привідцею» семінарської громади[24]) та ін. У квітні 1888 р. відбулось перше зібрання новопосталої громади і, за словами Сергія Єфремова, «опріч Скочковського до фундаторів громади належали ще Степан Кедреновський (Ст. Юрковиця), Грушевські Марко та Григорій [найімовірніше, йдеться про Григорія Миколайовича, який був одним з найактивніших громадівців. — *М. К.*], Іоїль Руденко, Харитон Донець, здається, Крискент Матушевський»[25] та ін. За свідченням С. Єфремова, який «потрапив до громади саме в розцвіті її життя й діяльности, було тоді членів у ній

близько чотирьох десятків, жила вона дружно, по-приятельському, повним і широким життям»[26].

Кошти громади складалися з членських внесків[27]. За її ухвалою й коштами громадівці «здобували й офіційну, дипломну освіту: хто в Університеті, а хто в Духовній академії і навіть закордоном»[28]. Мабуть, головно на громадівські кошти була створена і велика нелегальна бібліотека — «повна шафа самих українських книжок»[29], згадки про яку неодноразово звучать у спогадах і листуванні сучасників[30].

Першим місцем зібрань громади, як пригадував Марко Грушевський, «була прибудівля коло стін Воздвиженської церкви для церк[овної] школи, якою розпоряджався учитель її, поза відомом попа, Колтовський Павло Якимович»[31]. Згодом були й інші місця зустрічей громадівців, зокрема, так виразно описані Сергієм Єфремовим заміські зібрання на Дніпрі, де «з характерним дриботінням у промові»[32] дискусії вів Михайло Грушевський. Але найбільше запам'яталось їм «Ельдорадо», — за виразом Єфремова, «якась чудна кватиря, де всі були господарями, а господар ніби одним з гостей»[33]. То було помешкання Луки Скочковського при Йорданській Миколаївській церкві на Подолі (там у 1891—1895 рр. був дияконом)[34].

Збирались громадівці й на приватних помешканнях. З-поміж них добре знали і помешкання Михайла Грушевського на розі Тарасівської та Караваївської [тепер Л.Толстого. — *М. К.*] вулиць — «одну чималу світлицю, всю заставлену шафами та полицями з книжками»[35], яке було частим притулком для сходин громади. На той час студент Університету Святого Володимира, він, за порадою Олександра Кониського, з 1888—1889 років систематично відвідував, а незабаром і очолив громаду[36]. Мабуть, не буде перебільшенням твердження про те, що керівництво громадою (аж до його переїзду до Галичини в 1894 р.) стало першою школою організаторської та суспільно-політичної діяльності Михайла Грушевського. «Із своєю звичною діловитістю він спонукав громадян до праці — одних до самоосвіти, рекомендуючи та даючи книжки, радячи теми для рефератів, а досвідченіших заохочуючи до літературної праці,»[37] — згадував пізніше безпосередній учасник громади Олександр Лотоцький.

На сьогодні немає детальних відомостей про те, як саме познайомились Марко і Михайло Грушевські, хоч, за «Споминами», це сталось через посередництво їхнього спільного родича — Григорія Івановича Грушевського[38]. Відтоді й зав'язалось їхнє знайомство, а потім і дружба та багаторічна співпраця. Михайло Сергійович згадував Марка як одного з «видніщих

участників сеї організації»[39]. Але для нього Марко був ще й просто рідною людиною, братом, частим і бажаним гостем. «Учора приходили брати, Марко розсказув[ав] про селян і батюшок, і шту[н]дів дуже втішно», — записав Михайло Грушевський у щоденнику 24 квітня 1889 р.[40].

Той далекий спогад зайвий раз наголошує, що Марко та його товариші були людьми широкого світогляду, позбавленими релігійного святенництва чи фанатизму. Здебільшого вони йшли до семінарії, бо то була для них єдина змога отримати освіту, щоб потім «не гребувати позицією дяка, учителя, попа на селі, не тікати з села, використовувати сі позиції для звязку з народом, для виховування їх в національній і громадській свідомости; відсувати на другий плян догматику і обрядовість і наполягати на мораль, на почуття громадського і національного обов'язку; як стимули поведінки яко мога ширше використовувати проповідницю для української мови і взагалі в своїх зносинах з селянами підіймати поважаннє до своєї мови, заохочувати до української книжки і літератури, всяко ухилятись від тих поліцейських функцій, які накладав на сільське духовенство тодішній режім [...]»[41].

«В громаді, — додає Сергій Єфремов, — ми готувалися до діяльности в майбутньому, — якої ж саме, це питання раз у раз ставало чи, власне, неодступно стояло перед молодими членами громади, викликало гарячі змагання і наводило на ті або інші рішення. Звичайно, кар'єра для нас, семінаристів, була духовна — от і була досить популярна думка, що громадяни повинні, покінчивши вчення в семінарії, йти на село — вчителями, священиками, щоб там служити рідному народові. Дехто знаходив навіть, що в попівській рясі, за тодішнього періоду на селі на всяку інтелігентну силу, найзручніше працювати для народу, не викликаючи підозріннів: ряса, мовляв, багато може покрити собою. Цим і пояснюється те, що багато визначних громадян, які могли б проживотіти в місті, кінчали все-таки на тому, що йшли священствувати на село: не релігійні переконання і примус життя гнав їх туди, а думка, що так і там, близько до народу, найкраще вони зможуть свою громадську повинність виконати. І справді, ціла низка стоїть перед мене цих самоотверженних юнаків, що свідомо брали на свої плечі тяжкого хреста і мужньо несли його до кінця, зробившись по селах піонерами і першими світочами національної ідеї, а заразом просвітниками й тими каменярами поступу, яких тоді тільки одиницями можна стрівати було по селах...»[42].

Серед них одним з перших був Марко Грушевський. Громадівські принципи на все життя стали частиною його єства, ними він керуватиметься. Дещо пізніше, вже працюючи в с. Мордві на Чигиринщині (1895–1896), він

розповів Михайлові в своєму листі-сповіді: «Як уже став я тобі відомим, то в сей уже час у мене була й система свого життя до смерти. Тоді вже в мене було безповоротно рішено все неначе. Уже були осмислені, по тодішнєму розумінню моєму, і заходи до виконання своєї мети. У мене твердо тоді ставилось: з духовенства зробити людей, а не жреців, а потім і розумними синами своєї, ними забутої, держави. Счипить [поєднати. — *М. К.*] єго з людьми світськими з такими ж поглядами і разом їх обох, пробуджених до отстояння прав і долі знехтованої держави, заставить стать на ноги. Задля цего ото і гурток складався наш»[43].

Закінчивши 1889 р. семінарію, Марко Грушевський повернувся до рідної Худоліївки, де почав вчителювати в церковно-парафіяльній школі. «З Києва пішов я до села. Зпробував себе я тут і зняв пробу з села[…], мені здавалось, треба примір показать на собі»[44], — писав він далі Михайлові. Але в Худоліївці він довго не затримався, — очевидно, через спроби втілення громадівських принципів, — «шукали й книжок по селі навіть» — читаємо далі в тому-таки листі. У 1890 р. Марко Федорович став учителем у с. Чернявка Черкаського повіту[45] і псаломником місцевої Петропавлівської церкви, проте 1891 р. відмовився від посади псаломника на користь свого молодшого брата Макара[46].

Схоже, що він прагнув продовжити освіту (найімовірніше — в Київській Духовній Академії), що підтверджує запис за 5 вересня 1891 р. у щоденнику Михайла Грушевського: «Ввечері був Марко й заночував; велику має охоту учитися далій, а так трудно!.. По[ма]гай єму Боже! В єго таки єсть багато енергії й снаги до роботи»[47]. З цією метою Марко Федорович намагався, як свідчить той же щоденник за 9 жовтня 1891 р., «осістись в Київі»[48]. Тоді його планам не судилося збудися, і він залишився вчителювати в Чернявці, але в 1892 р.[49] (за іншими даними — в 1893[50]) знову спробував оселитись у Києві, ставши псаломником у київській Андріївській церкві.

Той короткий другий київський період у Марковім житті також був насичений активною діяльністю серед нечисленного прошарку української інтелігенції міста. Він знову поринув безпосередньо в життя семінарської громади, надаючи своє помешкання для зустрічей і навчання громадівців. «Найчастіше збиралися таки в Ельдорадо, потім ще у дяка Андріївської церкви М[арка] Грушевського», — згадував Сергій Єфремов[51].

Підтвердження тієї діяльності знаходимо і в спогадах диригента, композитора й етнографа Олександра Кошиця. «Приблизно в 1893 р. приходить раз до мене мій товариш Полікарп Гдішинський[52], який брав уже участь у цих

гуртках, і каже, що зо мною хоче познайомитись дяк Андріївської церкви — Грушевський — та повести мене до Лисенка. А приводом до цього було от що: я вже не тільки записував тоді пісні сам та одержував записи від брата Федора, що був учителем на селі, а й сам почав їх аранжувати, а семінаристи їх співали, хоч аранжовки ці були досить нескладні. Дізнавшись про це, Грушевський, активний діяч українських гуртків, вирішив, що молодого етнографа треба повести до великого українського музики.

Про громадянську активність молодого Марка в його київський період життя свідчать і спроби літературної праці. Цей бік його діяльності ще чекає на свого дослідника, та все ж з автобіографії знаємо про два оповідання: «Мужицька совість» і «Підслухана розмова», що 1887 р. були опубліковані у львівському часописі «Правда» — відповідно під псевдонімами «Грицько Дишкант» і «Чи[гири]нець». Рецензії оцінювали оповідання «Мужицька совість», «як влучну характеристику інтелектуальності й порядности українського селянина»[53], а «Підслухану розмову» «як твір, що вносить читача в «добу нову»[54]. Провідною думкою «Підслуханої розмови», за свідченням самого Марка Грушевського, була «неодмінна потреба в Росії революції»[55]. За словами автора, це оповідання «надсилалось зі Львова в Київ на тонкому цигарковому папері в закритих листах. Тут воно списувалось і друкувалось на стенографах і таким ладом розповсюджувалось»[56]. З того ж джерела знаємо його фельєтон про «зріст інтелігенції на селі», який 1893 р. вийшов в газеті «Елисаветградский вестник» під псевдонімом «Чи[гири]нець»[57]. За словами автора, що він «у своїх творах, за висловленням одного з рецензентів (т. Ніковського), є «майстер народнього штилю [стилю. — *М. К.*]»[58]. Саме так, максимально наближено до мови наддніпрянського селянства, звучать численні його листи до Михайла Грушевського. Та літературна праця, мабуть, менше вабила Марка Грушевського. Прагнучи отримати можливість для втілення народницьких планів, винесених з київської семінарської громади, і відчуваючи організаторські здібності, він бачив себе в гущі сільського люду.

У 1894 р. звільнялося священиче місце в Худоліївці, де мешкала з малолітніми дітьми Мар'яна Йосипівна — мати Марка Федоровича. Він подав прохання на ім'я митрополита, щоб «для поддержания сирот моей матери, частию воспитывающихся в училищах, частию находящихся дома»[59] посісти худоліївську парафію. Питання спершу вирішувалось позитивно: місцевий сільський староста звернувся до консисторії, прохаючи замінити Петра Заліського Марком Грушевським, а 16 серпня 1894 р. митрополит

Іоанникій наклав резолюцію: «Предоставить место Грушецкому [Грушевському. — *М. К.*]»[60]. Проте на заваді став бужинський священик Олексій Шараєвський, котрий був зятем худоліївського попа Заліського. Претендуючи на Худоліївку, Шараєвський зумів разом з Заліським організувати серед худоліївських селян звинувачення конкурентові за «подстрекательство прихожан к подаче будто бы от имени всего общества»[61] «подложного прошения» і, зрештою, виграв справу, забравши собі парафію.

Відголосок тих подій знаходимо в листах Олександра Кониського Михайлові Грушевському. «Слідство над Марком пройшло вже. Ті, що читали, кажуть, і що зовсім доброго присуду сподіватись трудно. Втікаючи від військового відбутку, Марко опинився учителем в Мордві, але квилить-голосить, щоб вирватися звідтіль куди-небудь, хоч гірше, аби інше», — писалось (9 (21) грудня [1894 р.][62]. Ще пізніше, в січні 1895 р., Кониський не без гумору повідомляв, що «про Марка нічого не чути: діло його лежить тут, а він десь на печі в Мордві. Нехай до літа вилежується»[63]. Дійсно, пошук праці привів тоді Марка Грушевського до села Мордва Чигиринського повіту[64] на вчительську посаду (яка до того ж звільняла від призову до царського війська), де псаломником служив старший Марків брат Григорій. Додамо, що священиком там був уже згадуваний чотириюрідний брат Григорій Миколайович Грушевський. І все ж, не зважаючи на це, Мордва йому не сподобалась. То ж по закінченні навчального року Марко Федорович залишив це село, шукаючи іншого місця. Саме тоді Кониський писав Михайлові Сергійовичу: «Маркової адреси ніхто не знає. Пишіть до псаломщика (його брата) Грицька в Мордву, а той вже перешле» (12 (24) липня [1895 р.])[65]. На новому місці — школі в розташованому неподалік селі Головківка[66] — Марко Федорович теж затримався тільки на один рік, щоб нарешті перейти до Суботова — на давно визначену священичу діяльність.

Можна сказати напевно, що вісім років праці по різних селах Південної Київщини і в самому Києві все-таки не минули даремно для Марка Грушевського. Не обтяжений власною родиною, молодий випускник Духовної семінарії й активіст семінарської громади міг вільно присвятити багато часу дослідницькій діяльності. Певно, не знаючи комплексів меншовартості, він не відділяв себе і своєї малої Батьківщини від загальноукраїнської історії, заглиблювався в найдрібніші деталі, про що пізніше засвідчать наукові праці Марка Грушевського.

Історію він шукав в усьому, зокрема у своєму родові. Як у Києві, так і по губернії, особливо в Чигиринському повіті, молодому Маркові час від часу

траплялись особи з прізвищем «Грушевський». Декого він знав як своїх родичів, а з іншими намагався з'ясувати питання спорідненості й найчастіше спільними зусиллями вона виявлялась (саме так було під час його навчання в семінарії разом з вищезгаданими Грицьками й Олександром Грушевськими). Пошук вів до архівів Київської духовної консисторії, де йому вдалося розшукати відомості про кілька поколінь своїх предків, на основі чого, як згадують нащадки, була складена генеалогічна схема роду Грушевських (під час арешту Марка Федоровича в 1938 р. схема була вилучена енкаведистами разом з іншими рукописними працями). Ця робота особливо захоплювала його в 1890-х роках. Так, в одному з нотатників Марка Грушевського читаємо запис від 15 липня 1892 р.: «А може, це я в архіві учадів? Одначе ще треба йти шукать предків. Як гарно знайти якого-небудь прапредка і читать єго біографію! Іду ще!»[67].

Результатами генеалогічних пошуків Марко ділився з Михайлом Грушевським. «Якось гарно, як бачиш у старих записях хоч якого-небуть Грушу[...]. Наприклад, твій рідний, а мій двоюрідний дід[68] [Федір Васильович Грушевський] почав з паламаря 18 год од роду і уже опинився у Цвітні Чигиринського повіту попом. Я буквально записав єго формуляр [...]. Другий, мій рідний, а твій двоюрідний, дід [Іван Петрович Грушевський] сочинив такий химерний роман із себе, що і напечатать можна б. В [18]40-х роках рід наш розійшовся з Чигиринщини по всій Київщині. І тепер трудненько ловить. Здається, я матиму потребність бути у с. Веприку (коло Фастова) у Тараса Феодотовича Грушевського, туда назначена моя сестра проскурницею[69] оце на днях. От поїду водворить її і розпитаюсь про дідів єго: хоч би одного сказав, де був і як звуть зараз[70]. Би я й побрів по всіх кінцях»[71], — захоплено писав Марко Михайлові в листі за 1892(?) р.

Про те, що відомості про історію роду Грушевських Михайло Сергійович одержував переважно від Марка Федоровича, вчений згадував у «Споминах»: «Мій далекий родич і приятель Марко Федорович Грушевський, що уродився сам в Худоліївці й збирав відомості про наш рід з клірових відомостей київської духовної консисторії, знаходив у них як найстаршого предка добродія, що підписувався: "Василь Грушѣвъ". Се був мій прадід, дячок, дальше котрого Марко Федорович не міг прослідити сього роду»[72]. Але якщо Марко Грушевський знав, що їхні діди були поміж собою двоюрідними братами, то він знав ім'я їхнього спільного предка — Данила Груші. Зрештою, Михайло Сергійович довідався про існування о. Данила саме від Марка, обережно не називаючи прямо його своїм (а отже й Марковим) прапрадідом[73].

На 1890-і роки припадає подальше становлення Марка Грушевського не лише як дослідника, а й громадського діяча. Його лист до Михайла Сергійовича (1896 р.) засвідчує, з яким захватом і завзяттям взявся він за збір коштів для львівського Наукового товариства ім. Шевченка (Михайло Грушевський очолював його історико-філософську секцію з 1894 р., а все Товариство — з 1897 р.). Розповівши, як переконав одного з рідних братів дати грошей на НТШ, він продовжував: «Чи гаразд, чи ні зробилось, а сповіщаю, що так було. Він казав, що тобі напише скоро. Тут був і Дмитро [Грушевський]. Я єго до себе. Я ти ж, кажу, як? Чуєш себе гражданином свого "отечествія" чи ні? Каже: звісно, я як і перше, є однаковий. Добре, кажу, давайте 5 р. у товариство. Стала мова. Він по[на(?]решті не сперечавсь і сказав, що вишле до тебе десь коло Семена 5 руб. Чи гаразд це чи ні, а вже зроблено»[74]. Підтвердженням Маркової розповіді став недатований (але тепер ми вже знаємо, що він писався 1896 р.) лист Дмитра — рідного брата вже відомого нам Григорія Миколайовича Грушевського до Михайла Сергійовича, в якому Дмитро Миколайович просив: «Мині Марк посовітував передать оці пять [підкреслення автора листа. — *М. К.*] рублів через Вас; як що це не потурбує дуже Вас, то, будь ласка, поверніть їх на звістне Вам діло. Мою адресу передасть Вам Марк»[75].

Збирав Марко Федорович кошти й серед селян: «Як був я по слободах скрізь, то меж инчим деякі казали, шо тобі прямо по цій частці поприсилають... Кожен хоче тобі писать таки і все строк одсилання Семена»[76].

Значних зусиль приділялось і поширенню літератури національно-демократичного спрямування, зокрема, «було засновано, за офіційним оформленням, продаж книжок шляхом розвозки їх по ярмарках та селах»[77], — розповідав Марко Федорович і наводив характерний приклад: «Помішник вчителя с. Мордви (на Чигиринщині), селянин цього села Юхим Солонченко під час учителювання тут М[арка] Г[рушевського], згодився дозвіл взяти на своє [і]мення й розвозити книжки по Київщині, Херсонщині й Полтавщині. Кошти й книжки авансом Антонович В. Б. передавав через руки М[арка] Г[рушевського] Солонченку. Солонченко щомісяця давав через М[арка] Г[рушевського] Антоновичу справоздання в своїй роботі»[78]. Як видно з цих спогадів, були там книжки й «казенного» змісту (про жандармське око, з огляду на тогочасний політичний режим). Потрібний попит при цьому формувався суто економічними важелями: «на соціалістичні[79] книжки була визначена ціна невисока й зі знижкою, а на книжки казенного змісту була ціна визначена висока, а тому й поширювання бажаної книжки йшло успішніше.

Освітні заходи окупалися самим народом і голод на книжку, потрібну народові, задовольнявся»[80].

Організаційна та освітянська діяльність у Суботові. 1897 р. став важливим рубежем у житті Марка Грушевського. 20 липня він одружився з Марією Іванівною Ілліч[81] — найменшою донькою на той час уже покійного Івана Іларіоновича Ілліча (бл. 1831—1892) — священика с. Гречківка Черкаського повіту[82]. Маючи високий освітній рівень, Марія Іванівна (за спогадами нащадків, вона, «крім єпархіального училища, закінчила ще вищі жіночі курси»[83]) стала вірним другом і однодумцем Марка Федоровича, помічником у всіх його справах. Того ж року він сам пішов шляхом свяще-

Михайлівська церква в Суботові, зруйнована наприкінці 1930-х років. Фото з колекції Марка Грушевського

ничої діяльності: 1 серпня 1897 р. був пострижений на диякона, а 3 серпня — рукопокладений на священика до Михайлівської церкви с. Суботова. Теж до Суботова, але до сусідньої Ілінської церкви, того ж року було призначено проскурницею 67-річна вдóву попадю Феодосія Яківна Ілліч — мати його дружини Марії Іванівни[84]. Поки що складно точно пояснити, чому саме до Суботова потрапив молодий священик: чи лише тому, що на той час на його рідній Чигиринщині тільки в Суботові була вільна парафія (та ще й місце для проскурниці), а чи, може, Маркову душу давно притягувало це історичне село, де разом з Богданом упокоїлась її воля?

Як відомо, на відміну від більшості українських сіл, Суботів мав не одну, а дві церкви, і обидві були пов'язані з родом Хмельницьких (про це дещо пізніше), проте, незважаючи на це, протягом багатьох останніх десятиліть у селі була єдина парафія. З появою Марка Федоровича неминуче постало питання про її поділ (у кліровій відомості за 1897 р. він зазначив, що «приход Михайловской церкви составляет половину бывшего прихода Ильинской церкви»[85]. На той час у селі мешкало 3097 православних душ[86], а єдиній суботівській парафії належало 78 дес. 639 кв. саж. землі — присадибної, орної та сіножаті[87]). Наступного 1898 р. Іллінська церква мала 39 дес. 118 ½ кв. саж. землі, а Михайлівська – 40 дес.[88] Поділ парафії з самого початку призвів до конфлікту між священиками обох храмів, що було видно навіть з клірової відомості. Так, у 1898 р., відповідаючи на питання, де розташована найближча церква, обоє, проігнорувавши сусіда, називали новоселицьку Святогеоргіївську в 4-х верстах і яничанську Святопокровську церкву в 5-ти верстах[89]. Правда, від наступного року Марко Федорович вже почав додавати, що «в селе есть и другая Святоиллинская церковь — приход самостоятельный в самом близком разстоянии», чого не можна сказати про його сусіда-конкурента. На той час Іллінську парафію тримав 67-річний священик Іван Грабовський, котрий, бувши священиком церкви Покрови на київській Пріорці, у 1885 р. був оштрафований на 50 крб. за «небрежное ведение метрических книг и хранение водки в пономерне»[90]. У 1887 р. був відрахований і лише через два роки був прийнятий на священичу службу — до Лебединського монастиря, а 1896 р. вже з'явився в Суботові, де був «судим 16 июня 1898 г. [...] за подстрекательство прихожан [...] на псаломщика Баккановского»[91]. До пари йому був і псаломник, котрий «определением епархиального начальства 19 февраля 1894 г. за нетрезвый образ жизни, небрежное исполнение своей обязанности и непочтительность своему настоятелю удален был от места с посылкою в Мошногорский монастырь на 3 месяца»[92]. З 1899 р. Грабовського замінили

новим священиком. Ним став 27-річний Кирило Шараєвський[93], але його ставлення до «конкуруючого» Марка Грушевського, схоже, було таке ж саме, що матиме згодом негативні наслідки в тяжкий для останнього час політичних гонінь.

Отець Марко був не лише священиком, але з 1899 р. також став законовчителем у місцевому 1-класному міністерському училищі, окружним місіонером (з 1900 р.), спостерігачем за сектантськими парафіями (з 1903 р.) та благочинним місіонером (з 1904 р.)[94]. На перших порах духовні власті прихильно поставились до цього молодого панотця — добре освіченого й активного, який добре знав українського селянина й умів повести його за собою. У 1902 р. він був нагороджений «набедреником»[95].

Він був близьким до місцевих селян і мав значний вплив на них. Марко Федорович організував сільську громаду на облаштування Суботова й Михайлівської церкви, але особливу увагу звернув він на вирішення матеріальних і духовних потреб своїх парафіян. Щойно з'явившись у Суботові, він не міг не помітити гострої нестачі земельних угідь у цьому мальовничому селі, що якимось дивом чіплялось за горби й долини над Тясмином. За офіційними даними, на той час з 3321 дес. землі селянській громаді (на 1900 р. у 733 суботівських дворах мешкало 4020 осіб) належало 2586 дес., двом церквам і медведівському Миколаївському монастиреві — 716 дес., іншим станам — 20 дес.[96]. Частина суботівських земель відійшла до монастиря (схоже, десь у XVIII—XIX ст.). Вирубку казенного лісу влада заборонила і, треба визнати, зробила це слушно, оскільки, за словами Марка Грушевського, «разорение казенного леса служило главным промыслом для местного населения, пока правительство не обратило на это внимания»[97]. То ж на тлі збільшення чисельності населення суботівцям ставало дедалі важче утримувати свої родини. У цитованому нами нововиявленому листі (фрагменті) того періоду до якоїсь офіційної установи о. Марко зауважує, що «на беду предки не предвидели, что в будущем смогут так печально сложиться хозяйственные условия и отдали луга облегающие местную реку Тясмен вместе с сенокосами и рыбными ловлями Николаевскому монастырю. Почему только и слышишь всегда: "Обрізають з їдного боку казною, а з другого чернечою дачею". И все это при такой малоземельности»[98].

Ці його слова виразно показують, що, незважаючи на належність до духовного стану, він ототожнював себе з простими трудівниками — суботівськими селянами. А тому шукав способів допомогти в їхньому непростому існуванні. Хоч немає безпосередніх тому свідчень, але схоже, що саме за

його порадою селяни спробували повернути частину своїх земель, забраних медведівським Миколаївським монастирем: взявши 1902 р. в монастиря в оренду 648 дес. 1912 кв. саж. землі, вони через рік припинили сплату оренди, як скаржився настоятель монастиря ієромонах Досифей, «пользуясь советами нехороших людей и сговариваясь между собой»[99]. Як показує ця архівна справа, селянам вдавалось утримувати землю упродовж цілих дванадцяти років (безперечно, рішучості їм додавали й революційні події).

Брак землі стояв настільки гостро, що навіть не було належного місця для цвинтаря, хоч «Киевское Губернское Правление отношением от 29-го Декабря 1899 г. за №4469 сообщило, что […] находящееся в с. Суботове Чигиринського уезда старое кладбище, расположенное в урочище Шути признано подлежащим закрытию, как заполненное могилами и признанное врачем вредным для населения в санитарном отношении»[100]. Тому з ініціативи о. Марка суботівський сільський схід розгорнув клопотання перед губернською владою щодо виділення іншої ділянки державної землі для нового цвинтаря в тому ж урочищі Шуті[101].

У зверненнях до влади священик наголошував, що «местность эта чрезвычайно гориста, неудобна для распланировки крестьянских помещений, [...] крестьянам негде селиться. В Субботове […] при таком ничтожном количестве земли, при таких хозяйственных неудобствах хлебопашество не может быть достаточным для обезпечения материальных нужд населения, необходимы посторонние занятия, а таковых нет […] Частных заработков никаких нет — ни фабрик, ни заводов, ни железных дорог, ни даже экономий. Дома также нечего делать, так как никто ничего не умеет — ремесленный класс очень незначителен. И вот народ, оставляя свой кров, отправляется в южные губернии искать дело — так называемых заработков. Как видно из официальных источников, ежегодно субботовскими крестьянами забирается около 900 отпускных билетов, т. е. почти столько же, сколько имеется полных рабочих [працездатних чоловіків. — *М. К.*]. Некоторые крестьяне совсем не возвращаются домой с заработков. Доказательством тому служит десяток пустых хат»[102].

Найкращим виходом з такого становища Марко Грушевський вважав освоєння селянами різноманітних ремесел, які б давали можливість населенню заробляти на прожиток у рідному селі. Тих ремесел, на його переконання, повинні навчати у школі. Існуюча однокласна школа, яка була підпорядкована Міністерству народної освіти, цього не робила, а тому селяни вважали її неефективною: «Що ж, що нас навчать читати, з того ми хліба не

їстимем; що з того, що я грамотний. Все їдно я повинен іти на заробітки, так же, як і неграмотний, а повернувшись додому, лежати цілу зиму на боку так, як бик в загороді»[103]. Тому Марко Федорович звернув особливу увагу на правильну організацію освіти селянських дітей, насамперед — на низький професійний рівень вчителів. «Клички «рыжый», «красный», «курносый» и пр[очие], каковыми учащие именуют учащихся вместо их настоящих фамилий, заставляют сомневаться в солидности учащих»[104], — писав він у своєму листі й додавав: «в виде иллюстрации привожу тот факт, что не дальше, как в прошлом году почти ежедневно присутствовали на уроках то волостной старшина, то староста для усмирения учащихся»[105]. Він бачив, що селяни Суботова були «возмущены настоящим ведением школьного дела, и что такое дело убивает в них положительно всякую энергию к дальнейшему просветительному движению»[106]. Водночас він усвідомлював, що «крестьяне не против школы, что доказывают существующие у них тайные частные, домашние школы, имели бы, кажется, многим пожертвовать на нее, если бы школа удовлетворяла их несложным потребностям. Какой школы, собственно, они желают, едва ли они в состоянии дать прямой ответ на этот вопрос […], но, очевидно, они хотят какого-то серьезного дела»[107].

Говорячи про «серйозну справу», о. Марко, зокрема, мав на увазі професійне навчання молодих суботівців. З цього приводу він писав і до Михайла Грушевського: «Чи не підсобив би ти мені в справі заведення доброї школи у Суботові: міністерська школа в Суботові, де я й законовчителем, селянами і Міністерством підведена під справу на преобразованіє її у професіональну школу»[108]. Ми не знаємо, чим саме (крім книг) допоміг зі Львова Михайло Сергійович. Знаємо лише, що клопотання були владою задоволені і 1907 р. однокласне міністерське училище було перетворене на 2-класне училище ім. Богдана Хмельницького. Ім'я гетьмана Хмельницького — єдиного з українських гетьманів, до якого Російська імперія зберігала якийсь пієтет, мабуть, також допомогло. Реакція ж суботівської громади була мудро-прагматичною, і, як розповідав у листі Марко Федорович Михайлові Грушевському, «громадяне на сходу (раді) прямо на все горло і сказали: "Хай і Чаплинському буде, аби була"»[109].

Ще раніше, в 1901 р., після смерті Михайлового батька Сергія Федоровича Грушевського, в Марка з'явилась слушна ідея про те, щоб заповідану ним школу для дітей з простого люду заснувати десь на Чигиринщині. «Займає нас тут, властиво самих, [...] що то треба розуміти про школу його імені в "рідній околиці" — де то саме? [...] Не терпиться бо думка, а чи не Чигирин-

ська околиця має стати рідною?»[110] — чи то запитував, чи то натякав він Михайлові Сергійовичу в листі за 1901 р. І хоч школа ім. Сергія Грушевського, як ми знаємо, була збудована в Києві, та все ж важко переоцінити значення тісної співпраці Марка з Михайлом для налагодження освіти (фактично, української) в Суботові. То було наочним втіленням всього, про що вони мріяли в семінарській громаді. За власними словами, він, «ставши священиком с. Суботова, не відходив від завдань "кружка" [семінарської громади. — *М. К.*], а щоб працю свою повести продуктивніше, засновував школи й братства, підбираючи на вчителів та членів у ці заклади уже з кадрів попередньої своєї підготовки»[111].

Суботівські селяни цінували такий внесок в освіту їхніх дітей, про що видно з їхнього пізнішого листа до консисторії (цікаво, що в ньому згадується більше шкіл, аніж ми знаємо на сьогодні з архівних джерел): «Предложил он нам дать приговоры и средства на две церковно-приходские школы, мы дали то и другое. Предложил он министерскую школу преобразовать в 2-классную, согласились мы и на это. Все требовало от нас непосильных затрат, а мы люди бедные, но тянулись […]. Да и священник сотнями не от своего достатка, от своего усердия давал на те же самые школы»[112].

Листування засвідчує також, що всі необхідні книжки Марко Грушевський замовляв у Львові. «Треба-бо й давно вже заказано мені історію України, чи є вже? Хоч і сто рублів на неї треба висилать на мене, я гроші зараз же [річна платня Марка Федоровича становила 300 крб.[113] — *М. К.*]. Так само треба історію літератури, хоч Огонов[ського], як новішої немає — се для уроків з дітьми малими й великими»[114], — писав він Михайлові і додавав в іншому листі: «Грошей я трохи вже через Лотоц[ького] переслав, а ще буду висилати й уперед. На гроші не голодуємо, а на книжки так! Яка б книжка дорога на гроші була, аби добра, — гроші зараз надіслані будуть»[115]. З листів напрошується висновок, що Марко Федорович замовляв книги не так для особистої бібліотеки, як для громадських потреб: «...Горем ділюсь, ой як треба книжок! Задля себе раз, а задля люду аж три раза треба»[116]. «Найпотребніші тут книжки задля нас і найтрудніша з ними справа[...]. А варто хоча у в одному примірнику задля сего кутка мати "Записок [НТШ]" та "Віснику" в порядок зведених. Історію Руси-України треба мати[...]). Окрема книжка історії укр[аїнської] літератури, хоча б і Огонов[ського]. [...] Потрібна також повна біографія Ш[евченк]а. Оце шо вже давно треба мати і впорядкувати»[119]. Таку бурхливу діяльність він розгорнув не «по долгу службы» (формально був учителем Закону Божого), а тому, що громадсько-просвітницька робота була

його справжнім покликанням, яке він виніс ще з семінарського осередку. За власними словами, він «ставши священиком с. Суботова, не відходив від завдань "кружка" [семінарської громади. — *М. К.*], а щоб працю свою повести продуктивніше, засновував школи й братства, підбираючи на вчителів та членів у ці заклади уже з кадрів попередньої своєї підготовки»[118].

Численні родинні перекази свідчать, що Марко з Марією не лише прагнули зберегти для майбутніх поколінь кращі надбання багатовікового досвіду народної педагогіки, а і виховували на їх основі власних дітей: Михайла (1898—1908), Галину (1901—1974), Анатолія (1903—1962) й Тамару (1905—1992). «Михайлик Галочці співає (навчила баба повивальна): "А сова з гнізда ніженьками туп, туп, коли б міні ж діточки, то гуляла тут, тут". Йому тільки третій, а розсказує багато казок»[119], — розповідав Марко Федорович Михайлові Грушевському в листі за 1901 р.

Не менш дорогими були для них твори українських письменників, особливо Тараса Шевченка, які супроводжували дітей з раннього дитинства. «Мені два з половиною роки, — згадувала на схилі життя Тамара Грушевська, — у школі має бути ялинка для селянських дітей. Але вона прикрашена

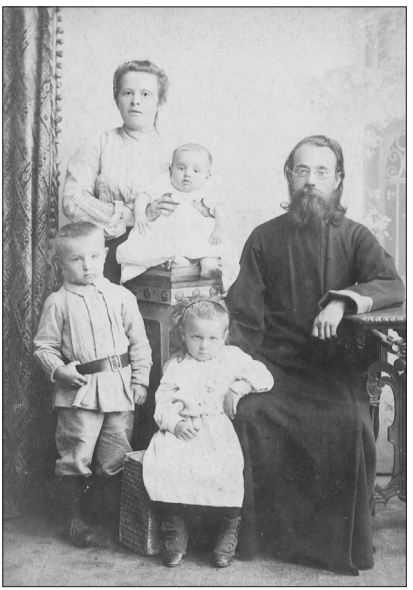

Марко Федорович Грушевський з дружиною Марією Іванівною та дітьми Михайлом, Анатолієм і Галиною. Фото приблизно 1904 р.

якнайкраще. І я маю читати вірш. Батько хвалився моєю пам'яттю. Але таку ялинку я бачу вперше і, вийшовши на шкільну сцену, побачивши високо на ялинці кулі блискучі, як ґудзики, я задивилась. Тато: "А вірш?" А я — "Шевченко" і розвела руками: *І день іде, і ніч іде.// І голову схопивши в руки (обійняла руками голову)// Дивуєшся, чому не йде (розвела руками)// Апостол правди і науки*[120].

«Ще їздили на могилу Шевченка. Я пам'ятаю той будинок на могилі[121]. А ще в дитячій пам'яті залишився «театр в Чигирині, куди приїздила трупа Садовського. Мені ніколи не забуть гри Заньковецької та й усієї трупи, хоч мені було біля п'яти років. Потім дома ставили "Козу-дерезу". Грали всі, крім батька»[122]. І, звичайно ж, діти «з батьками їздили і ходили по історичних місцях Суботова, як наприклад, "три криниці", в яких вода на одному рівні була і є, скільки б з однієї не вибирати води. Гайдамацький кіш і гайдамацька сосна, якій понад триста років»[123].

Вільнолюбний патріотичний дух Чигиринщини ще жив у людських серцях, з раннього дитинства проникаючи в душі і його власних дітей, що виразно бачимо з недатованого Маркового листа до Ганни Грушевської (зам. Шамраєва — Михайлова рідна сестра): «Святами заходили до нас колядники з звіздою, на якій написано: "Жертвуйте на пам'ятник Т.Ш[евченко]ві". Проколядували чудово і врешті отаман парубочий вигукнув: "Жертвуйте на п[ам'ятник] Шевченкові!" Ми там укинули, що згодилось. Чую, вони скрізь ходять, хоч морози люті, вітри злючі. Швидко надішлють колядку свою в "Раду" або в "Село". А то пішла Маруся [дружина — Марія Іванівна. — *М. К.*] з малими до баби з вечерею. У неї теж було багато онучат. Оден — літ 3-х бринька на балабайці рукою і приказує: «Ой на горі в Суботові стоїть церква-домовина — широка, глибока[...]»[124].

Нащадки наголошують на характерному для цієї родини «людському теплі, мудрості, що оточують з дитинства — це резерв на все життя»[125]. Дитина «зберігала те тепле і уважне ставлення до людей, якого зазнала сама у дитинстві»[126]. Теперішні перекази підтверджує тогочасний записник Марії Іванівни: «Ніколи не називай дитину дурнем, — вбиваєш кращі якості. Доброта до дитини викликає в неї розум, кмітливість; найменша погроза повертає назад»[127].

З-поміж тогочасних відомостей про родину, що дійшли до нас, найбільш інтригує згадка про гірку «Колюню» — улюблене місце для дитячих ігор. Та гірка збереглася в пам'яті дітей на все життя, щоб через багато десятиліть спливти в спомині Тамари Марківни: «Садок, за хатою гірка глиняна, і в ній

видовбаний диванчик. На ньому цяцьки, ляльки. Тут ми бавимось і гірка зветься "Колюня" в честь Катрусі, звідси ідемо пити вечірній чай»[128]. Гірка також була зафіксована разом з дітьми на фотознімку, що його Марко Федорович надішле до Києва Ганні Сергіївні, зазначивши, що знімок був зроблений «під глибоку осінь [...] коло горбка, що звуть діти "Колюнкою", вони були всі троє, з куклами і всіма причандалами, а фотограф уже сам їх розмістив, як кому підхоже було»[129]. Нам не відомі обставини, за яких гірка одержала ім'я Катерини (Колюні) — доньки Михайла Грушевського, проте цей факт яскраво засвідчує близькість обох родин і дозволяє припускати, що Михайло, Марія і Катерина Грушевські гостювали в Суботові.

Про неодноразові ж приїзди Марка Федоровича з родиною до київського помешкання Михайла Сергійовича на вулиці Паньківській, 9 можна довідатися з уривчастих дитячих спогадів Тамари Грушевської: «...Чудова кімната. Приємні усмішки. І я на колінах у людини з чудовою бородою, світлої і такої гарної і люб'язної. Людей різних багато в просторій кімнаті. По-різному звертаються до бороди, що все засліпила і, мене пригорнувши, зсадила з колін. А батько: "Михайло Сергійович", — звертається. То таке знане, так часто згадуване у нас вдома». Відносини між цими родинами були настільки міцними, що з чотирьох дітей Марка і Марії двоє старших — Михайло і Галина — були хрещениками відповідно Марії Сильвестрівни і Михайла Сергійовича. Про перше похрещення дізнаємося з листовного звернення з Суботова до львівських родичів: «Дорогі брате та сестра. Сего 12 Грудня [1898 р.] нам Бог послав сина. Ім'я йому Михайло. Батько хрещений о. Іван Базилевич, а матері ще не вибрано. Просимо вклінно Вас, сестро, чи не згодилися б Ви записатись єму хрещеною матір'ю. Будем дуже потішені»[130]. Характерно, що Марко в наступному листі подякував за позитивну відповідь і додав: "Уніятство, звісно, не перешкода сему"[131]. Марко також повідомляв: "Сталося так, шо ми мали на сей час аж 100 крб. і порішили покласти у касу на єго. Та з тиєю тіко умовою, щоб % з їх ішов щорічно у Товариство імени Шевченка — аж до 21 року, коли вже хай сам своїм коштом роспоряджається»[132]. Другу дитину Марка та Марії — Галю — хрестив Михайло Грушевський. Це підтверджується свідоцтвом про її народження та хрещення[133], яке подарувала Історико-меморіальному музеєві М. Грушевського п. Елеонора Коваль, дочка Галини Марківни.

Нове покоління Грушевських з'явилось на світ у новому будинку, що був зведений за допомогою суботівської громади, яка зібрала для молодої родини 3000 крб.[134] і була готова підтримати різнобічну діяльність свого священика.

Краєзнавчі та етнографічні дослідження суботівської минувшини. Працюючи по селах Чигиринщини, Марко Грушевський з великим інтересом почав збирати і занотовувати перекази про старовину. «Цоколову(?) могилу як розкопували при Буримові — церковному титареві[135] — тоді, як ставляли церкву, так найшли у тій могилі дві сосни, [які] наохрест лежали, і стару гривню таку, що вже тепер і нема ніде. Ті дві сосни лежали наохрест і були перероблені на вугілля. Так титар забрав у церкву. Кажуть люди, що подорожанський чоловік[136] виорав коло тієї могили казан грошей»[137], — читаємо в старенькому Марковому записничкові давній переказ з його рідної Худоліївки. Неважко уявити, яку магічну силу мали для Марка Федоровича старожитності Суботова, де на кожному кроці він бачив напівзабуту козаччину. До нього доходили розповіді про льох Богдана Хмельницького в урочищі Крамарське, що був «довольно глубок, притом, может быть, тянется еще дальше, так как заперт железной дверью»[138]. (Очевидно, саме з подачі Марка Федоровича переказ потрапив до газети «Рада», а пізніше був передрукований «Киевскими вестями» за 19 лютого 1910 р.).

На основі інших давніх переказів він зробив висновок, що історична традиція його дерев'яної Михайлівської церкви навіть довша від сусідньої мурованої Іллінської (Богданової), оскільки першу нібито збудував ще Михайло Хмельницький — Богданів батько — замість осквернені татарами церкви на острові Зеленому, що на річці Тясмин[139]. Згодом о. Марко зазначав, що «на том месте, где она [Михайлівська церква] стоит, покоится прах старшего из сыновей Хмельницкого — Тимофея»[140]. Дійсно, тіло загиблого в Сучаві Тимоша 23 грудня 1953 р. було поховано в суботівській Михайлівській церкві. Там же було складено здобуті ним військові трофеї[141]. За словами Марка Федоровича, археологічні розкопки виявили «склеп, вход в который был закрыт каменной плитою, гроб с истлевшим прахом и воинские доспехи. Общее мнение, что это гроб Тимофея, побудило открывших это все оставить в прежнем виде»[142]. Він наголошував, що «Михайловская церковь также не лишена исторического значения и так же имеет очень близкое отношение к этой славной фамилии»[143].

Такі нагадування не були зайвими, адже дерев'яна Михайлівська церква в українських умовах не могла зберегтись у первісному вигляді, її неодноразово будували заново й перебудовували. Зокрема, Маркова клірова відомість розповідає, що церква була «построена на место бывшей [збудованої ще 1718 р.[144] — *М. К.*] в 1786 году тщанием прихожан»[145]. Близько 1894 року її знову перебудували, і вже такою — без жодного натяку на козацьку архі-

тектуру XVII ст. — побачив Михайлівську церкву Марко Грушевський. То була досить простора будівля, виконана в манері російської еклектики: класичний портик, цибулеподібний купол і прибудована дзвіниця з шатровим завершенням. Свідком давніх подій залишалась там тільки кам'яна «баба-плаха», що, за словами Е. Руліковського, стояла за храмом[146] і яку невдовзі поспішив зафіксувати на фотознімку о. Марко.

З розповідей старих людей і клірових документів Марко Федорович довідався, що протягом багатьох десятиліть кожна з двох суботівських церков по черзі бувала то в занепаді, то відігравала роль головної. Майже всю першу половину XIX ст. занедбаною була розташована поруч із руїнами Богданового будинку (наприкінці XIX ст. то була лише «купа уламків»[147]) його усипальня — Іллінська церква і, за записаною розповіддю, були тільки стіни, «і церквою її ніхто не звав, а звали великим льохом»[148]. Певно, ті руїни й дали назву однойменній Шевченковій містерії. Але завдяки священикові Романові Орловському (до речі, його дружина Анастасія Олександрівна, уроджена Хотинська, мала спільного з Михайлом Грушевським прадіда — Кирила Прокоповича Ботвиновського, а отже, доводилася Михайлові троюрідною сестрою), який виявив «примерное ревностное в течение многих лет старание»[149], Іллінська церква на 1869 р. була «капитально исправлена с пристройкой к ней галереи и колокольни»[150]. Після цього вже вона стала головною, а Михайлівська аж до появи Марка Грушевського згадувалась лише як «приписанная к сей церкви кладбищенская»[151].

Вивчаючи історію суботівських храмів, о. Марко не міг обминути увагою місцевий іконопис, що був переважно глибоко народним, мав яскраво виражений центральноукраїнський колорит. Про всі свої відкриття він докладно розповідав у листах Михайлові Сергійовичу: «Скоро я сюди на посаду приїхав, то застав [у Михайлівській церкві] Богородицю у намисті і вуставках, та з другої [Іллінської. — *М. К.*] церкви піп [Іван Грабовський] до себе переніс з церковним старостою, і через якийсь час десь заподів її з церкви і сам скоро вмер нежданно.[...] Застав я і другий малюнок — створіння Богом Єви, сього я віддав цілком братові Олександрові [Сергійовичу Грушевському(?)]. Щодо дівчини [Єви (?)], то й се річ памятна деяким з селян ще й не старим людям, але увесь іконостас той проданий у сусіднє село Новоселицю. По селі є з церкви понакуповувані іконки й старин[н]і добре. Самому на похороні у Новоселиці довелось бачити як у яму опустили коло покійниці у труні Параскеву святу у вінку червоно-гарячому, такому, як і зараз тута носять. Йвана Многострадального й зараз можна бачити по хатах і в церкві муровані[й

Іллінській] — такий козак тілистий і чуб з чуприною на лобі, а не посеред голови. Сьогочасня чуприна скорій, ніж стародавній оселедець. У тій таки церкві є "Богородиця" щось схоже на українське або поліське обранє [вбрання — *М. К.*]».

За роки праці в Чигиринському та Черкаському повітах о. Марко зібрав багато відомостей з історії, етнографії та фольклористики краю. Він записував перекази місцевих селян про козацько-гайдамацьку минувшину Чигиринщини, пісні, приказки, повір'я тощо. Ці матеріали, переписані в окремі томи-зшитки, Марко Федорович пересилав найчастіше до Михайла Грушевського: «Через Анну Серг[іївну Грушевську] передаю 12 зшитків: "Добробут селян на Чигиринщині" У останньому зшитку "Позви", а тут і родовід Грушів. Я б дуже хтів, щоб [у тебе] знайшовся який час переглядіти цей зшиток перше самому»[152]. До збирання цих матеріалів він залучав багатьох людей, сподіваючись, що зібрані відомості зацікавлять не лише його, аматора, а й професійних дослідників. «Оце маю надіслати ще про дитину-школяра (самий найлюбіший мені томик). Услід за ним я надсилаю і ученичі матеріали у VII т., може з них статтю хто хоч виробить. А згодом за великим баром я надішлю й VIII т. з власними творами попів, учителів, грамотіїв з Чигиринщини. Може й звідси яку хоч статтю хто зробить, і в текучих матеріялах її примостить...»[153], – писав він у недатованому листі.

З листування також стає зрозуміло, що Марко Федорович намагався пропагувати чигиринські старожитності й у середовищі української інтеліґенції Києва: «Я перед Різдвом оцим подав [...] суботівський зшиток до Сергія [Єфремова]. Він навіть зацікавився і заобіцяв дати притулок у Київі, а як не схотять нігде друковати передати таки до тебе. Сергія швидко забрали і де той пакунок обертається, не відомо. А кортить таки знати, чи вартий він чого»[154] (1906 р.).

Остання цитата лише зайвий раз підтверджує думку про те, що з дореволюційного етнографічно-краєзнавчого доробку Марка Грушевського тільки менша частина побачила світ. І не тільки тому, що, може, не все з того мало однакову наукову цінність. Головною причиною стали обмежені видавничі можливості, жорстокі утиски російської влади і, нарешті, порівняно невеликий період (до 1914 р.), протягом якого була хоч якась можливість для їх публікації.

До текстів він намагався додавати ілюстративний матеріал. З одного з листів довідуємось, що о. Марко «з осені заказав фотографові поздеймати деякі історичні місця: стіну, шо одкопана на усадьбі Хмельницького, льох,

три криниці, саму єго усадьбу, городки, шпилі і т. і.»[155]. «Оце збираю до оцих зостанків Суботівської пам'яті і фотографії»[156], — писав він до Львова, а потім додавав: «Надсилаю планок середини Суботова, як додаток до попереднього, де забув проставити "Завалівка", а це ж треба, бо у д. Антоновича є згадка про "Валок" і здається щось згадується у Похілєвича (не знаю, де б дістати); не проставлено там і річки "Суби", що йде по середині села, а це ж теж повинно мати якусь вартість, бо школярі довідались од своїх і чужих людей старих, що й село від неї стало так зватись»[157]. «Фотографійки субот[івських] місць історичних я відіслав Тобі. Не здійняв по[р]трету Богданового у проскурниці, бо він хоч давній та не дуже і не дуже то майстровито зроблений. Я мав на меті зкомпонувати альбом задля хати з малюнками й з переказами, а тепер буду радий, коли б хоч як небудь перекази пішли у світ – та й малюнки».[158] Ці фотографії та записи селянських переказів склали «Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897–9» — унікальне фольклорно-історичне видання з історії цього найзагадковішого куточка Чигиринщини, яке побачило світ 1909 р. в «Записках НТШ».

До нашого часу частково дійшли рештки Маркового унікального зібрання: листівок, зокрема з текстами народних пісень (ілюстровані А. Ждахою), й видами місцевостей, головно Суботова з околицями. Його дружина Марія, теж маючи «неабиякий талант колекціонера»[159], більше захоплювалась народним ужитковим мистецтвом. Окремо хочеться звернути увагу на зібрану нею поміж місцевих селян колекцію народних ляльок, якими забавлялись селянські діти. Кожна з тих ляльок була типажем з реального народного життя: «були ляльки "баби повитухи", "куми", "чаклунки", "дівчата", "молодиці", "діти", "дружина писаря", "попадя" і т. д.»[160]. На цих народних ляльках виросли не лише діти, але й онуки, яким вона так само «створювала сценарії дійства і показувала, як гратись такими ляльками, щоб виходила розповідь про якусь подію. Сама теж вчила виготовленню ляльок вже в іншому стилі більш міського типу, це були різні "панночки"»[161], — розповідає онука п. Елеонора Коваль, а ще додає, що Марія Іванівна вчила робити ляльки навіть з рослин: «для цього вибирались різні квіти і стебла, а далі вже все залежало від власної видумки»[162].

У родині також зберігся неясний спомин про те, що Марія Іванівна Грушевська збирала народні казки і приповідки з тим, щоб їх опублікувати. Невістка, Текля Назарівна, розповідає, що «бачила її надруковану книжку (здається, в "Літературно-Науковому Вістнику"). Як зараз пам'ятаю: дуже красива обкладинка, всякі дотепні байки. Я потім цієї книжки ніколи не бачила»[163].

На основі розповідей селян з його рідної Худоліївки, в тім числі і його власної матері — Мар'яни Йосипівни Грушевської, дослідник-ентузіаст створив оригінальну етнографічну працю «З життя селян на Чигиринщині», присвячену народним звичаям та уявленням, пов'язаним з будівництвом житла. Опубліковано 1914 р. в київському «Українському етнографічному збірнику».

Те ж саме варто сказати і про іншу його працю — «Дитячі забавки та гри усякі» (1904). Збираючи матеріали для неї, Марко Федорович, схоже, не усвідомлював і сам до кінця їхню важливість. «Перша річ про матеріяли "Село". Я й сам, — писав він, — деяким тетрадям не надавав жадної ваги. Найбільш останім з трьох переданим попереду. Гри дитячі, що передані в останє, я лічу, крім чого другого, загальновідомими"[164]. Значно пізніше він вважатиме, що то була «характеристика інтелектуальности української нації»[165].

Але головною опублікованою працею Марка Федоровича, поза сумнівом, стала його двотомна «Дитина у звичаях і віруваннях українського народа». З листування Марка та Михайла Грушевських можна зробити висновок, що неперевершений за своєю народністю матеріал для майбутньої книжки збирався Марком Федоровичем упродовж років праці, головно педагогічної, по селах Чигиринського і Черкаського повітів: у Худоліївці, Чернявці, Мордві та Головківці. «...і хоча перша книжка набрана уже й давненько, одначе не прочитана нігде і хоч уже неначе виносилась у мене, але я бачу, що тобі не вподобається і буде змінено, вичеркнуто багато. Через те готовлю і другу разом. Може, хоч з двох що набереться. Сам же я викинуть не одважусь, чогось шкода знесеного вже»[166], — писав Марко Михайлові до Львова ще в 1896 р. «Про дитину» він знову згадує в листі за 7 жовтня 1900 р.[167]. То ж схоже, що на час роботи в Суботові книжка вже фактично була готова, вимагаючи лише доопрацювання. Михайло Сергійович погодився, що Маркова праця потребує впорядкування з боку професійного етнографа. З цією метою учений 8 вересня 1902 р. з Криворівні звертається листом до Федора Вовка: «Щодо матеріалів про Дитину, зібраних моїм свояком [насправді — кузеном. — *М. К.*] з Київщини, то я б, коли Ви вже не хотіли б дати їх в однім томі (хоч се було б може найліпше), думав, що їх щонайбільше можна розділити на дві частини, і дати в двох ріжних томах, з ріжними иньшими материялами. Материяли сі п.Гнатюк вам пошле. Вони інтересні; є там де що зовсім нове, але вони в стані хаотичнім. Якби Ви мали час і охоту їх упорядкувати й обробити, то се було б найліпше. Як ні, то може б поручити се п. Гнатюку?»[168]. 27 жовтня 1902 р. Федір Вовк відповів з Парижа: «Матеріали про "Дитину" я передивився — є дуже цікаві і дуже коштовні річи, але у цілому це справді якась

зовсім хаотична папуша паперу. У всякому разі обробити її слід, і я зроблю це як тільки матиму хоч хвилинку вільного часу"[169]. Та все ж не він здійснив підготовку до друку зібраних Марком Грушевським матеріалів. Цю роботу виконав ще зовсім молодий на той час дослідник Зенон Кузеля (1882—1952), який у майбутньому стане відомим мовознавцем, етнографом, журналістом і громадським діячем, проведе половину свого життя на чужині. Редакційна праця д[окто]ра Кузелі полягала в тім, щоб «систематизувати матеріял, додавати близьке до близького і таким робом утворити з розрізнених, хоч по одній системі писаних записок одну органічну цілість»[170]. Так і з'явився двотомник «Дитина в звичаях і віруваннях українського народа», що вийшов у 1906—1907 роках у Львові в серії «Матеріали до українсько-руської етнології» Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка. На появу першого тому книги схвально відгукнувся 1907 р. в «Літературно-Науковому Вістнику» Іван Франко. Сам виходець з Чигиринщини, Марко Федорович з дитинства знав багато з того, відчував душею прадавні народні надбання, тому, за влучною оцінкою Зенона Кузелі, зібрані відомості «виглядають як би вихоплені з уст народу»[171]. Відомо, що за задумом автора і видавців, мало вийти «три або чотири оттакі томи»[172] «Дитини...», але якісь обставини, а потім і політичні потрясіння не дали можливості видрукувати її в повному вигляді. Унікальність цієї праці не лише в тому, що її автор ще встиг застати і зафіксувати на прикладі Південної Київщини багатовікові традиції народної педагогіки і навіть не в тому, що подібних праць Україна більше не знає, а ще, на превеликий жаль, і в тому, що повторити таке дослідження вже неможливо, бо внаслідок нечуваних лихоліть, яких зазнав український народ у ХХ ст. — війн, голодоморів, масових репресій на тлі потужної ідеологічної обробки — той народний досвід було знищено, розтоптано, забуто. Тому в наш час ті кілька примірників «Дитини», які дивом уціліли, мають неоціненне значення. Частково, в адаптованому вигляді ця праця все ж повертається до нас завдяки зусиллям Валерії Грушевської та Ярослави Левчук — онуки та правнучки Марка Грушевського. Спершу ними була видана невеличка книжка зі скороченим текстом «Дитини»[173], а згодом у видавництві «Либідь» — велике чудово ілюстроване видання[174], так потрібне для сучасного масового читача. А для сучасних дослідників актуальним залишається академічне перевидання «Дитини» в повному вигляді.

У громадську, науково-дослідницьку та педагогічну роботу Марко Грушевський вкладав усю душу, знайшовши там, а не в релігії своє справжнє покликання в непростих умовах деспотичної самодержавної імперії. Рево-

люційні події 1905 р. стали для нього благодатною весною після віковічної лютої зими. Вони вселяли надію на те, що багатомільйонне українське селянство зможе, нарешті, долучитись до активної участі в суспільному житті своєї Батьківщини, законним шляхом здобувши рівні права, покінчивши з віковічними злиднями і безправ'ям. «Зараз учили Конституцію. Ніяк не кончимо проживання часу. Народ зрадів новому ладу і ворушиться непомалу. Як жити по новому? Радіємо й не віримо своєму счастю. З ким поділитись житям? Тіко з народом! Але як би хтілось із товариством! Та його немає,»[175] — писав він до Львова своєму побратимові Михайлові. За тих умов їхні багаторічні стосунки набували особливого значення. Свої ідеї та плани Марко Федорович звіряв з думками Михайла Сергійовича, розраховуючи на його підтримку. На такий висновок наводить і лист Івана Джиджори до Михайла Грушевського від 26 липня 1907 р.: «Словом, гарячі часи будуть п. проф[есор] мати зараз по приїзді, бо кажу дуже богато інтересів і інтересантів. Між останніми є і Марко Грушевський, який кілька раз сюди заходив і розвивав преріжні пляни з національним фондом і т. п. і теж жде на п. професора»[176]. На жаль, про згаданий в листі національний фонд сьогодні важко сказати щось певне. Очевидно, подальший розвиток подій не дозволив здійснити цього далекосяжного плану.

Прагнення Марка Грушевського до позитивних змін, які б поліпшили матеріальні й духовні умови життя українського селянства, чітко виявилися в його відповідях від 21 листопада 1908 р. на питання, що перед тим були розіслані читачам редакцією «Газеты» — щотижневого видання Київського управління у справах земського господарства. З тексту бачимо, зокрема, що Марко Федорович, ознайомивши з питаннями суботівських селян, подає їхні узагальнені відповіді. Він писав, зокрема, що «пятый вопрос [...] сам собою привел многих к пожеланию, чтобы писалось о том, о чем мало или вовсе не писалось, и кроме того им оказались нуждающимися в разработке такие темы: «а) о страховании построек в сельских обществах, а не по земству; б) об указаниях, где можно сбывать [продукты] местного производства, где и как доставать лучшие и дешевле смены хлебов, как улучшить породы домашнего скота, как завести местные склады орудий землеобработки, подешевле и на выплату, нельзя ли хоть в самые трудные минуты жизни пользоваться ссудой денег у Земства (хотя бы из их страхового капитала) для артельных предприятий, как можно достигнуть и насколько это возможно, устройства железной дороги поближе к ярмарочным трактам»[177]. Мабуть, за зразок йому слугував кооперативний рух, що на той час успішно ширився в Галичині.

Важливого значення він надавав питанню виживання рідної мови. За його спостереженнями, «на русском языке настаивали не только те из крестьян, которые счастье свое видят не в достаточном куске хлеба и трудовом, а панском, т. е. сладком, изысканном и притом легком, — вообще лица, коим начинает упорно присваиваться название "босяк". Тип этот очень численен и люден, но едва ли желателен, хотя бы и с мнимым русским языком»[178].

Проте для більшості населення (і не лише селянства), за словами автора, рідна мова залишається дорогою. «Что украинский язык действенен и теперь, — продовжував о. Марко, — это видно из таких наглядностей: в м. Белой Церкви св. Евангелие читалось на св. Пасху и на украинском языке во время Божественной Литургии и чтение привело молящихся к слезам, а во время IV Всероссийского Миссионерского Съезда в Киево-Братском [монастыре] Холмский протоиерей Тимофей Ткач во время Божественной Литургии произнес речь на украинском языке (хотя и не без галицизмов) о двух слепцах и слушатели мещане и чиновники плакали и те, и другие единогласно на заключение о. Проповедника: "Як міг сказав" отвечали его же речью: "Спасы Вас Господы!", — розповідав Марко Федорович і додавав: — «Некоторые из преосвященных владык, по произнесении проповедей на украинском языке в местностях с населением, на нем говорящем, во время поездок по епархии, утверждали в своих ответах то же самое действие родного языка. В успех дела земского, по моему заключению, следовало бы предпринять то же самое, что предпринял Св. Синод в успех дела веры, издавши св. Евангелие на украинском языке»[179]. Тобто, на переконання Марка Федоровича, рідна мова невідільна від народу, суголосна його найшляхетнішим пориванням, без неї неможливе його духовне і громадянське життя.

На жаль, у своїх роздумах і планах Марко Федорович на Чигиринщині був самотнім. Лише в Києві він мав зв'язки з передовими діячами, завдяки чому отримував як легальну, так і нелегальну літературу. Прикладом тому стала викрита в 1905 р. царською охранкою діяльність «поштового урядовця» Костянтина Хохлича. Як пізніше дослідив Осип Гермайзе, «в його руках були мало не всі адреси "свідомих українців", і взагалі, тих, хто виявляв якесь зацікавлення українською справою.[...] Хохлич розсилав літературу і відомим українським діячам (Коцюбинський, Дмитріїв і інш.) і рядовим українським інтелігентам, що сиділи в провінції (лікар Б. Орловський, Марко Грушевський і т.д.)». Від нього Марко Грушевський одержував «легальну галицьку літературу, а разом з нею — українську нелегальщину всяких напрямків, кінчаючи виданнями "Спілки", і, в меншому числі, — нелегальну

літературу російську»[180]. То ж, підсумовуючи згодом 1905—1907 роки, він скаже, що вони «пройшли надто успішно в висвітлюванні політичного стану в Росії»[181].

Але ситуація загострювалась, царизм намагався взяти реванш, використовуючи й церкву, а отже намагаючись знову робити своїм знаряддям його, Марка Грушевського. Та він уже вдихнув повітря свободи й те, з чим він раніше мирився, чому вимушено корився, тепер викликало давно стримуваний гнів: «Обурення, яке склалося в мені ще здавна, щодо російських порядків, які тепер простим народом звуться "старими порядками", тепера так забушувало, що гидким стало мені все, а властиво, оте підроблювання совісти й честі її під той лад. Скинув і попівство своє хороше, хочу хоч часиночку побути собою. Ніхто так не певен, як ти, прости мене, що брехуном я не родився і мені нелегко було фальшувати до сього часу.[...] Скинув я своє попівство поки що серцем ще тіко, але се вже видко, що й до факту не далеко. Де ж дітись? Тепер скрізь знову заходить або старий лад, або кривава ломка його. А я й трубою урядових брехень не хочу бути — гидко. Що як робити? [...] Наважився оце 11 нашого студня [грудня 1905 р.] поїхати до брата Олександра [Сергійовича Грушевського] і до наших, як Сергій Олександрович [Єфремов], тощо, проситись в які робітники — при наймі так, щоб не примусювали дурити людей і ходити окільними шляхами»[182].

Незручний священик, який і до того насторожував владу, тепер ставав для неї вже просто небезпечним. Лише вміла конспірація пом'якшувала стосунки з охранкою. Вона певною мірою й порятувала його у стосунках з царизмом. Тогочасна справа Київського губернського жандармського управління розповідає, що 6 травня в лісі біля сусіднього із Суботовим села Янич відбувся великий мітинг за участі бл. 200 осіб, переважно яничанських селян, яких організував двадцятирічний Федір Шеремет. Невдовзі чигиринський повітовий справник доповідав до Києва начальникові управління підполковнику Утгофу, що Шеремет під час допитів визнав свою належність до партії есерів, висловлював «раскаяние в содеянном им и со слезами на глазах умолял об облегчении его участи»[183]. Заарештований також «сообщил, что "главными деятелями преступных сельских организаций в Чигиринском уезде были: по с. Яничу — он, Шеремет, [по] с. Субботову — священник Марк Грушевский и крестьянин Петр Коцур"»[184], а потім назвав ще ряд прізвищ з Новоселиці, Медведівки, Трушівців, Кам'янки тощо. З обшуками в усіх виданих Шереметом не забарились, зокрема, протокол від 9 червня 1907 р. засвідчив, що був «при содействии полицейских урядников 5 участка Бабича и 7 участка

Распутняка произведен внезапный и самый тщательный обыск в доме, всех помещениях и хранилищах священника с. Субботова Марка Грушевского с целью розыска нелегальной литературы»[185]. Втім, «в виду необнаружения при обыске у него ничего компроментирующего его»[186], о. Марко був «оставлен на свободе»[187].

Виявились безрезультатними й інші, пізніші обшуки, бо на переконання повітового справника, «священник Марк Грушевский, ярый сторонник отделения Малороссии, давно уже подозреваемый в тайной агитации, […] очень хитрый и осмотрительный и потому был неуязвим»[188]. Справник також доносив, що деякі селяни (в Суботові він знав про Петра Коцура, Юхима Кривенка та Михайла Вороненка, а в Яничі подавав список з 12 прізвищ) «находятся в близких отношениях с священником Грушевским»[189] та чигиринським повітовим лікарем Вуковим. У цих двох, «по наблюдениям агента "Иванова", должна быть литература и явки в центральной организации»[190]. Він радив К. Утгофу «потребовать секретное обследование чрез опытного филера имеющего явки или пароли» (30.07.1908)[191]. Жандарми шукали головно українські книжки та періодику, але не знаходили заграничної літератури"[192]. То ж поліція й надалі доповідала, що у домі Марка Грушевського "у него ничего преступного обнаружено не было"»[193].

І все ж розправа насувалась. «Я гаразд і не знаю, чи краще ждати, поки самі одрішать од служби, чи самому попередити їх, чи, хоч би й обійшлось і без слідства — чого трудно сподіватись, і мене, як святого, нічим не зачіпатимуть, таки шукати свого шляху. А тим часом потрібен був би кусок землі мені, головно на те, щоб хоч лиху годину перебути»[194], — ділився Марко Федорович своїм болем з Михайлом Сергійовичем, а потім додавав: «Реформатор з мене був би і в попівстві, по суті самої біблії, не останній і не останній би вплив на сьому становищу я зробив би й на стрій "гражданський", та не тут і не в сі часи. [...] Наймитом, поденним робітником у якого селянина я за харч згодніший бути, аби собою зостатись. Педагог з мене теж родимий, тіко не в фальшивих обставинах. [...] Мені шкодить, що я сам оден. Порядних і скіко співробітників — аж он як — мені потрібні"[195].

У таких тривожних умовах він продовжував звичну роботу, хоч і став, до певної міри, обережнішим: «Я хочу собі виробити оден тіко підпис "Мр. Г.", як де буду ще що подавати. Вся річ у мене з моїм — хай уже буде — авторством у тім, щоб тутешні мої сусіди не відали, бо їм коли б шо упіймати, аби принизити мене перед урядом і вижити з місця, бо вся околиця селян їм докоряє мною, — пояснював Марко Федорович у листі до Михайла Грушев-

ського. — Але я вже сказав, [що] на се й не поглядаю: часи не того вимагають. Гидкіш не було ще, як зараз оце робиться навкруги. Якраз що наймізерніше було, те запанувало і нахабно ще як!"[196]

Поки що ми не маємо точних відомостей щодо умов, у яких прожив він з родиною наступні два роки. Знаємо лише, що вони були нелегкими, змушували зіщулитись, просити пощади. Додалась ще й родинна трагедія, і своїм горем він 14 вересня 1908 р. знову ділиться з Михайлом Грушевським: «Дорогий брате! Змучений я добре цим роком. Змучений як ніколи. Вдруге не видержу. Не сповіщали ми Вас (бо й сил не було на це), що 23 січня поховали ми свого Михайлика. А разом з тим завіхіль така звідусіль пустилась, щоб викрутити з мене усе, чим я тіко й жив попереду і чим оце тримаюсь досі, при надії, що біса з два хто що вдіє, що вдержатись в таку крутнечу при памяті чудом хіба можна було»[197]. Про стан душі о. Марка також довідуємося з листа до Львова його дружини Марії Іванівни: «Становище Марка (що до душевного спокію) вельми погане. Гніт весь йде від школи і пан-отців сусіда і сусідів. Я прямо боюсь за єго. По цілим дням в думках, кепсько спить, а людей нема с ким можно єму вибалакаться. Вибачайте, що турбую Вас. Доволі у Вас свого лиха, а я ще з своїм, але не маю кращого порадника що до єго. Просю і А[лександра] С[ергійовича] і Галю[198]. Про Марію Іванівну, незрадливу сопутницю Марка Грушевського, згадували: «Вона була незламного духу, що, напевно, й підтримувало дідуся...»[200]. Не залишив побратима наодинці з бідою і Михайло Грушевський, і, за оцінкою самого Марка Федоровича, «у непогідь — це так завчасу було, що дякувати ми не знали і зараз не знаємо й як!»[201]

Дійсно, як на той час, 1908—1909 роки були найтяжчими для Марка Грушевського і його родини. Через доноси місцевих священиків він уже був під пильною увагою Київського губернського жандармського управління за звинуваченнями в підбурюванні селян проти царської влади та пропаганді українофільських ідей. Посилено збиралось «досьє», головно з доносів священиків з сусідніх парафій. «До меня доходил слух, — доповідав 23 березня 1909 р. благочинний протоєрей Олександр Радкевич, — что в 1905 году священник Марк Грушевский делал в своей квартире собрания, на которых он произносил речи в духе освободительного движения к собравшимся; поэтому я несколько раз, днем и вечером, неожиданно заходил в его квартиру, чтобы проверить справедливость таких слухов, но собраний в его доме не заставал и никаких посторонних лиц в его доме не видел, кроме его семейства. […] Слышал я также, что и жена его Мария Иванова [Іванівна. – *М. К.*] участвовала в этих собраниях и, одевшися в малороссийский костюм, разносила по

домах своих прихожанок какие-то прокламации в духе освободительного движения и, когда полицейский урядник начал следить за нею, она скрылась от него в каком-то доме и затем прекратила свою пропаганду»[202].

Київська духовна консисторія кілька разів розглядала справу опального священика, звинувачуючи його в тому, що «Марк Грушевский неоднократно собирал у себя в доме крестьян, коих подстрекал к неповиновению Правительству, [...] предоставлял приезжим в Субботово агитаторам свою квартиру, в коей лица эти вели преступную агитацию среди местного населения, […] передал одному местному крестьянину для распространения несколько преступных брошюр, изданных явочным порядком, […], в присутствии нескольких крестьян отзывался неуважительно о святых мощах, […] пригласив к себе в квартиру крестьян для обсуждения некоторых вопросов, между прочим советовал крестьянам выписывать для чтения в местной потребительской лавке газеты исключительно на малороссийском языке, [….] высказывал неудовольствие по поводу нахождения в качестве заведывающего местным двухклассным училищем и учительницы того же училища лиц, происходящих из великороссов»[203] тощо. Навряд, чи можна сприймати на віру останнє звинувачення, оскільки, як видно з листів парафіян до Київської духовної консисторії, стосунки з учителями-росіянами в нього були спочатку товариські й лише пізніше зіпсувались, а отже їхня національність тут, мабуть, ні до чого. Та й надто вже м'якою та інтелігентною (хоч і емоційною) була вдача Марка Федоровича, щоб реально бути зарахованим «к числу главных деятелей преступной сельской организации в Чигиринском уезде»[204]. Безсумнівним є лише одне: він щиро любив свій рідний край і народ, українську мову і в міру своїх можливостей намагався прищеплювати ці риси (цілком нормальні й необхідні в цивілізованому суспільстві) своїм парафіянам. Але саме цього й боялась найбільше царська влада, вважаючи по-своєму, що «пользуясь своим положением, лица эти несомненно должны иметь влияние на паству и вербовать среди нее своих единомышленников, почему такие пастыри представляют собою, конечно, немалую опасность для русской государственнос»[205]. Лишається лише поспівчувати «государственности», яка не передбачала свого існування без поневолення народів.

Справа Марка Федоровича тягнулася кілька років і дістала вирішення після того, як за неї взявся київський губернатор граф Ігнатьєв. Звернувшись 27 лютого 1909 р. до Київської духовної консисторії, він пропонував розібратися у «вредной, в политическом отношении деятельности священника

с. Субботова Чигиринского уезда о. Марка Грушевского»[206]. Хоч того ж року губернатор змінився, проте не змінилось ставлення до «винуватця» уваги, оскільки, як зазначав 24 вересня того ж року новий губернатор у листі до митрополита Флавіана, «священник о. Грушевский продолжает свою деятельность в том же направлении и в настоящее время»[207]. Долучив свій голос і попечитель Київського учбового округу П. Зилов, заявивши 8 червня того ж року в листі до єпископа Чигиринського Павла, що «такая со стороны о. Грушевского агитация, в связи с его пропагандой крайних украинофильских идей, тормозит нормальную постановку школьного дела»[208] і мав «честь покорнейше просить Ваше Преосвященство освободить священника Грушевского от законоучительства и указать заместителя на эту должность»[209]. То ж 6 жовтня 1909 р. Консисторія постановила: «Священник с. Субботова Марк Грушевский поставил себя в крайне затруднительное положение: светское начальство в лице г. Губернатора не только подозревает, но и обвиняет его в политической неблагонадежности; попечитель учебного округа лишил его доверия и по соглашению с епархиальною властию устранил от преподавания Закона Божия в местной министерской школе; окружное духовенство явно не сочувствует ему, и сам он признает себя чужим среди его. Грушевского для пользы службы следует перевести в другой приход и поручить его усиленному надзору благочиннаго»[210].

Відносна м'якість такого покарання має кілька пояснень. Незважаючи на всі звинувачення, та ж церковна влада визнавала, що в повсякденному житті Марко Грушевський був «поведения очень хорошого»[211]. Очевидно, певну роль відіграв і активний протест суботівської громади. Як розповідав о. Марко в листі Ганні Грушевській, «[...] мої парахвіяне запротестували проти мого спродування хазяйства і виїзджання, бо, мовляв, я їм дорого обійшовся (на хаті та школі повитягав з їх тисячі, а сам удираю від їх) і мусів я сказати, що я ж не по власній волі кидаю їх. От вони спорядили 7 чоловік обійти всю парахвію по хатах і попитати, чи не знає хто якої моєї провини в чому-небудь і чи не показував чого коли хто начальникам яким і чи не згоден на "розіск" лихих на мене доносчиків і от, либонь, усі, як оден, подали до митрополита проханнє не брати мене живосилом від їх і провірить доноси, бо хтось дурить вище начальство. Гадаю, що з цього листа їх нічого не буде і коли б ще не подумав хто, що я сам напрохую їх»[212].

У справі «по обвинению священника с. Субботова Чигиринского уезда Марка Грушевского[...]» зберігаються неодноразові колективні звернення до митрополита київського і галицького Флавіана його парафіян (під одним з

них, датованим 12 грудня 1909 р., зазначені прізвища бл. 300 осіб чоловіків — глав родин, які просили «не отстранять нашего настоятеля без разследования и оставить его на месте, разследовать клевету и правду отстоять. Не может быть, чтобы двенадцать лет он и жена его были полезны, а на тринадцатом году оба оказались то в том, то в другом виде вредными. Дорог нам настоятель наш и еще раз просим не оставить нас и о Своей Милостивой резолюции покорнейше просим уведомить нас чрез крестьян села Субботова Дениса Головашенка и Бориса Пушкаря»[213]. А 6 січня 1910 р. парафіяни додавали: «Года не проходило, чтобы не было жалобы на прежде бывшаго священника с просьбой о переводе […]. Когда же поступил в наш приход настоящий пастырь о. Марк Грушевский, все сразу изменилось […] и наш храм стал переполняться молящимися и скоро принял вид не пустыни, а дома Божия […] Стали мы видеть в своем храме и из далеких мест приходящих сюда за молитвой. Не понравился наш священник только окружным священникам и особенно не понравился за отмену таксы за требоисправления […] И мы дорожим своим пастырем и всегда уважали его просьбы […] О пастыре же нашем мы намерились также повести дело судебным порядком и уверяем, что будет аккуратно обнаружено, что злой умысел удалить от нас пастыря нашего и его жены, принадлежит рукам одной небольшой дружины [групи. — *М.К.*]. А потому смиреннейше целуем Стопы Ваши Святые и просим не удалять от нас нашего пастыря…»[214]. Тобто люди в Суботові Марка Грушевського дійсно поважали як священика, громадянина і просто особистість, щиро прагнули відстояти його. І нехай не вводить нікого в оману нав'язаний царизмом «нижайше смиреннейший» тон селянського звернення. Насправді, в душах парафіян ще нуртувала козацька вольниця, готова вирватись при першій нагоді, щоб всього через якихось вісім-десять років знайти своє вираження у становленні Вільного Козацтва і Холодноярської Республіки. Селяни, можливо, не знали про покаянні листи до консисторії з боку Марка Грушевського (ті листи, безперечно, були враховані при розгляді його справи). Але чи маємо моральне право судити його ми, котрі прожили більшу частину свого життя за умов, у чомусь до болю схожих?...

Думається також, що неабияке значення у м'якості вироку мають також причини і суто особисті. Одне з чільних місць на засіданнях консисторії посідав кафедральний протоієрей Києво-Софійського собору Михайло Златоверховников, дружина якого, Павлина Захарівна (ур. Оппокова), була тіткою Михайла Грушевського. Ще в студентські роки Михайло часто бував, а якийсь час і мешкав у Златоверховникових. Мабуть, разом з ним багато разів

у тій родині гостював і молодий Марко[215], і це знайомство мало неабияке значення в тяжкий для нього час.

Релігійна та громадська діяльність у Таганчі. На думку про явну опіку з боку Михайла Златоверховникова наводить і те, що переведений Марко Федорович був не якусь глуху й убогу парафію, а до містечка Таганчі Канівського повіту[216], на яку в тій же справі знаходимо аж двадцять два «прошенія» з різних повітів Київщини від цілком лояльних до царського режиму священиків. Була серед них і заява вже відомого нам священика суботівської Іллінської церкви Кирила Шараєвського — Маркового «конкурента» і недруга, який пояснював: «просить перевода побуждают меня моя материальная необезпеченность и забота о воспитании детей»[217]. Як бачимо, попит на таганцьку парафію поміж священиків був неабиякий. Проте перевагу дали неблагонадійному о. Маркові, про що свідчить і складений 10 грудня 1910 р. акт про те, що «благочинный 5-го округа благочиния Каневского уезда, священник Даниил Попов прибыв в м. Таганчу, Каневского уезда, во исполнение указа Киевской Духовной Консистории от 16 ноября 1910 года за № 36858 в присутствии нижеподписавшихся лиц сдал священнику Марку Грушевскому церковь м. Таганчи с ея имуществом, документами, церковными землями, причтовыми постройками […]»[218]. Пізніше не без іронії він напише: «З с. Суботова, де живуть потомки очевидців подій Хмельницького, що приєднав Україну до Росії, переведено [...] без прохання М[арка] Гр[ушевсько]го в м. Таганчу, на Канівщині, де живуть нащадки того самого Бутурліна, що прийняв Україну в підданство Росії за керування Хмельницького»[219].

Зауважимо, що наступні події тільки додавали порівнянь. Наприкінці 1911 р., коли по імперії ширилась підлабузницька кампанія встановлення пам'ятників Олександрові II з неодмінними донесеннями самодержцеві Миколі II «о верноподданических чувствах», до столиці пішов рапорт про те, що «крестьянами Таганчевской волости Каневского уезда и представителями разных ведомств» був освячений пам'ятник «ЦАРЮ-Освободителю»[220] — з обов'язковим написанням великими літерами «высочайших» титулів. Розуміємо, що присутність о. Марка на тому ідеологічному заході була обов'язковою і вимушеною, а так само розуміємо, *що* він про все те міг думати. А ще знаємо, що і в Суботові його чекало б те ж саме, бо й там так само був «при большом стечении народа торжественно освящен и открыт памятник ИМПЕРАТОРУ АЛЕКСАНДРУ ВТОРОМУ»[221] з тим, щоб від імені сільських трударів «повергнуть к стопам ЕГО ВЕЛИЧЕСТВА воодушевляющие их чувства горячей любви и верноподданнической преданности»[222].

Таганча, на відміну від гористого Суботова, являла собою невелике містечко в глибокій долині, оточеній досить високими вкритими лісом пагорбами. Це поселення під дивною для слов'янського вуха назвою, що «має звук татарський»[223] (по-татарськи означала «трикутник»[224]) своєю історією сягає середини XV ст., коли київський князь Олелько Володимирович подарував своєму підданому Олехні Юхновичу між іншими добрами й урочище Таганча[225]. Мабуть, спустошення часів Руїни не оминуло й це поселення, яке відновлювалось на поч. XVIII ст. як власність Вишневецьких. Надалі належало Заморським, Свейковським, Понятовським. На початку XIX ст. останні заснували в Таганчі велику суконну фабрику, якої Марко Грушевський уже не застав. Натомість були цукрове підприємство, 14 вітряків, 8 кузень. Містечко належало графам Марії Іванівні, Ядвізі Артурівні та Олександрові Дмитровичу Бутурліним і мало один римо-католицький костел, дві синагоги і православну церкву св. Покрови, що вела свій відлік з 1725 р.[226] У 1849 р. «тщанием помещика Понятовского на местные средства с пособием от казны»[227]дерев'яну церкву замінили кам'яною, а 1878 р. її добудували двома приділами з північним опаленням. У 1882 р. були збудовані церковно-парафіяльна (поруч з храмом) і двокласна «міністерська» школи[228]. Цей перелік громадських установ доповнювала модна на той час чайна. На 1900 р. населення Таганчі становило 4685 осіб[229], що були, переважно, селянами.

Порівняно з Суботовом, Таганча не лишила такого яскравого сліду ані в житті самого Марка Грушевського, ані в пам'яті його дітей. Наймолодшій, Тамарі, більше запам'ятався «великий будинок з мезоніном, величезною кухнею, […] сад, що переходив у ліс»[230]. То був священичий будинок, зведений 1880 р. на церковній садибі «тщанием помещика с пособием от прихожан»[231]. «Багато панів», «містечко графське», «це все дивно чуже»[232] — такими короткими штрихами характеризувалось середовище, яке оточувало Грушевських. Мабуть, не дуже затишно почувалось їм там. Крім священичої служби в Покровській церкві, о. Марко був законовчителем уже згаданого двокласного міністерського училища. Його діти навчалися в Черкасах: Галина і Тамара — у міністерській жіночій, а Толик — у міністерській чоловічій гімназії[233]. У Черкасах діти мешкали в їхньої незаміжньої тітки — Антоніни Іванівни Ілліч на вулиці Верхгоровій, 33. До нашого часу дійшов зроблений влітку 1918 р. знімок (Історико-меморіальному музею М. Грушевського його подарувала родина Левчуків) її черкаського будинку — великої біленої хати під соломою, з розчиненими віконницями та ґанком, біля якого бачимо постаті Антоніни Іванівни та Марії Іванівни з дітьми.

І в Таганчі він продовжував вивчати і збирати старожитності, бо, як повідомляв у 1911 р. Михайлові, «на околиці Таганчі та й тут у їй самій знайти можна багато речей музейних як давніх, так і сучасних. Не маючи якого повідомлення, куди краще з цим обертати [звертатись. — *М. К.*] чи до Львова, чи до Київа, я дещо задержую у себе, а дещо не знаходю способу, як добути [...]. Є цікаві речі у графів тутешніх і по церквах сусідських»[234]. Думається, що згадані твори народного мистецтва йшли не лише до особистих колекцій, а й до музеїв. Мабуть, деякі з них і досі експонуються в Києві та Львові (зокрема, у львівському етнографічному музеї, де представлено ряд предметів з теренів сучасної Черкаської області). На такий висновок наштовхує і Марків лист, написаний 12 серпня 1903 р. до Михайлового брата — Олександра Грушевського: «Дорогий брате Ол[ександре С[ергійовичу]! Я лишив у прислужниці Вашої старий малюнок "гріхопаденіє". Проф. Павлуцький був у мене і хоче малюнок сей в Унів[ерситет] св. Вл[ладимира] здати у музей. Я трохи не повірував єму, а головно не знаю, чи не придатний він був би у музей який инакший — наш. Якщо немає жадної вартости сей малюнок, то будьте ласкаві передайте єго в хату Павлуцького (Ботан[ічна] № 7), якщо се не трудно буде, а якщо не добре се буде, то сповістіть, я або сам, як коли буду (хоч і не скоро), віднесу сам, — або напишу, — хай сам відбере у Вас[...]. Як же малюнок вартий і собі буде, то краще лишити єго задля себе чи задля українського музею»[235].

Про те, що о. Марко й надалі підтримував тісні зв'язки з українською громадою Києва, свідчить також його участь 1913 р. в похороні Лесі Українки: «Час був літній, багато громадян повиїздило з міста, та все-таки на двірці [вокзалі. — *М.К.*], куди привезено труну, зійшлося людей 700-800. [...] За добу до похорону стало відомо, що згідно з бажанням небіжчиці проводи труни відбудуться без участи духовенства. І справді попереду жалібної процесії несено тільки чорний хрест. Але за труною йшло, я бачив, троє священиків: о. Павло Погоріло, о. Марко Грушевський і ще хтось третій".[236]

Тепер уже важко сказати щось певне щодо політичної діяльності Марка Федоровича в Таганчі. «Тут нива праці найбільш сприятливою оказалася: заводи, економії, школи, контора графська — все це потрібувало повного освітлення політичного стану Росії. Друкувати агітки проти експлоатації клясів клясами, проти експлоатації народом народу не заборонялося на машинках і стенографах контори, а тому їх тисячами розповсюджувалося поміж робітництвом графів Бутурліних»[237], — так він писав у 1932 р., враховуючи, очевидно, тогочасну ідеологічну атмосферу. Та все ж, думається, політична

активність Марка Грушевського не мала такого вираженого пролетарського спрямування. Його душі значно ближчою була українська селянська стихія, а про діяльність може свідчити реакція з боку чорносотенців. Вона виявилася в замаху на Маркове життя, що був вчинений наприкінці 1916 р. в нього вдома «якоюсь невідомого жінкою. Чудно одягненою. З горбатим носом. […] З дверей вийшов батько, тільки вийшов. В руках у жінки, в розгорнутому папері, побачили щось блискуче і якийсь дивний тріск, голосний удар, що аж зіщулились. І слова жінки: «Это тебе за украинофильство!»[238]. Так згадував родинний переказ. На щастя, вправним стрільцем та істерична дама не виявилась.

Повалення самодержавства Марко Федорович зустрів з надією на добрі зміни й не хотів стояти осторонь подій, що дедалі швидше розвивались, а тому «з початком революції [...] завів у Таганчі різні організації з новими завданнями часу»[239]. Свідченням тому стала його датована 4 травня заява до Канівського виконавчого комітету при Канівському повітовому комісарі: «Апреля 3 дня после митингов, бывших в м. Таганче 12 и 19 марта, а также 3 апреля, в народной чайной м. Таганчи собрались крестьяне числом свыше 100 душ и постановили избрать организационный комитет, на обязанность коего возложить труд организовать в Таганче такое общество или товарищество, которое бы, применяясь к течению жизни в Российском Государстве, не только руководило населением м. Таганчи, но и воспитывало бы его в осмысленном и живом проявлении у себя новых начал переустраиваемого Государства. Председателем этого временного организационного комитета собрание выбрало меня, как приходского настоятеля свого»[240]. Далі з заяви дізнаємось, що організоване ним товариство було відкрите на сільському сході 1 квітня 1917 р. під назвою Таганської Української Громади. Згідно з його Статутом, передбачалось створення читальні-бібліотеки (відкрита 30 квітня), лекційної комісії для публічних народних читань (за словами Марка Федоровича, «лекторами був він та дружина його й уся сім'я — син і дві доньки їх»[241]), вокально-музичної комісії для проведення спектаклів, оркестрів, хорів для дозвілля односельців — все те, що в тогочасних умовах громадівці вважали „зразком дійсної освіти»[242]. Одночасно, продовжував він, створюються жіночі й дівочі організації «в целях приготовить из себя не только сознательных, осведомленных во всем гражданок-матерей, но и способных к той или иной специальности [и] труду людей»[243]. Марко Грушевський просив владу про сприяння в діяльності Таганської Української Громади.

Нагадаємо, що ці заходи проводились за його ініціативи відразу після по-

валення самодержавства, і це вже був рішучий, громадянський вчинок, який також свідчив про неабиякий організаторський хист. То ж не дивно, що Марко Федорович прагнув переїхати до Києва, де вирішувалась доля Української революції. Навряд, щоб вирішальним мотивом для переїзду послужив вищезгаданий невдалий замах на нього. Зрештою, в Києві не було безпечніше, але там він бачив справу свого життя, зокрема, працю на створення української церкви.

Участь у розбудові українського православ'я. На жаль, з розповідей нащадків та архівних джерел дуже мало відомо про переїзд Марка Федоровича з родиною до Києва. З клірової відомості Таганчі видно, що до кінця 1917 р. він залишався на старому місці[244]. Значно більше прояснює нещодавно виявлений в архіві документ, написаний ним 4 (17) серпня 1918 р. на ім'я директора Другої української гімназії м. Києва з проханням прийняти на навчання його старшу доньку Галину[245]. До заяви додавалось видане 1 червня 1918 р. посвідчення Галини Грушевської про те, що вона у травні того ж року при відмінній поведінці закінчила курс Черкаської міської жіночої гімназії і була удостоєна атестату і золотої медалі. То ж виходить, що вона, як, мабуть, і вся родина, переїхали до Києва десь між 1 червня і 4(17)серпня 1918 р. чи, принаймні в дуже близький до того періоду час. Документ містить також адресу, за якою родина оселилася в Києві: «митрополичі покої коло Софійського собору»[246] (рукописи доньки — Тамари Грушевської — дають уточнення: «батька поселили в 2 кімнатах першого поверху митрополичих покоїв»[247]), що мало б свідчити про неабияке становище о. Марка в церковних колах.

Як ми вже бачили, він не був типовим священиком Російської православної церкви, слугою царського режиму. Його бачення християнства було глибоко народним і не передбачало фальшивого, показного догматизму. До нас дійшла розповідь Маркового брата Макара Федоровича, переказана його сином Всеволодом Грушевським, про характерний випадок: «до Марка Федоровича прийшла селянка, принесла гроші і просила відслужити молебінь за здоров'я її хворого чоловіка. Гроші дядько Марко не взяв, порадив гроші віддати лікареві для лікування чоловіка, а молебінь він і так відслужить, що він негайно виконав. Лікар чоловіка вилікував, все закінчилось добре»[248]. «Добрі були дуже, порядні, чесні в ставленні до своїх обов'язків. Як писала Ліна Костенко, "хронічна українська доброта"», — згадувала Марка і Марію Грушевських їхня онука Алла Грушевська. Розповіді нащадків Марка Федоровича хоч і не дають чіткого уявлення про його релігійний світогляд, та все ж дозволяють зробити висновок, що він мав своє самобутнє світобачення.

Читаючи його етнографічні праці, починаєш вже наочно усвідомлювати, що він виріс у самій гущі народної стихії, де живі були ще з прадавніх часів містичні уявлення, прикмети, повір'я, звичаї та фольклор. Ці відголоски давнього життя дивовижно поєднувалися з християнською вірою, створюючи неповторне, самобутнє тло української народної культури, невід'ємною частиною якої був він сам. А ще додамо відомі з дитинства перекази про недавню козацько-гайдамацьку минувшину, про багатовікову визвольну боротьбу, і ми зрозуміємо, на якій основі закладався світогляд Марка Грушевського. «Мені здається, що в канонічній християнській церкві він почував себе скуто. Можливо, це був якийсь образ, який говорив йому про безмежність, більше наближав його до Бога. Це якийсь внутрішній Бог, щось живе, якась Душа, яка обіймає весь світ, всіх людей,» — розповідає Алла Грушевська, онука Марка Федоровича, і наводить слова його доньки Тамари Марківни: «Батько вірив у світовий дух, світову душу». Йому непросто було поєднати в собі одвічну народну стихію з офіційними християнськими догмами, не кажучи вже про великодержавну традицію «Третього Риму». Марка Грушевського гнітила важка, казенна атмосфера офіційного православ'я Російської імперії. Як людина освічена, він швидко збагнув його відверту демагогічність і, схоже, не міг приховувати свого ставлення до цих явищ. Згадаймо звинувачення, що він «отзывался неуважительно о святых мощах». Ще раніше, у 1892 р. після перебування в Київській духовній консисторії Марко занотував свої враження в записникові: «11 мая я вкусил "сладость" консисторского канцелярства. О, Господи, до чего мы дожили!»[249]. Значно пізніше, у 1938 р. він щиро скаже на допиті: «Еще до революции я работал на протяжении 20 лет священником православной церкви как окончивший духовную семинарию, но так как был по национальности украинец, то меня всегда заставляло задуматься перед таким фактом, […] что царское правительство угнетает украинское население при помощи церкви так называемого синодского тихоновского движения»[250]. Він шукав інших форм духовного життя, які б відповідали його поглядам та ідеалам, об'єднували народ, формували його громадянську свідомість.

На жаль, поки що недостатньо відомо про становлення Української Автокефальної Православної церкви, що проголошувала українізацію та гуманізацію православної церкви на Батьківщині, очищення її від деспотичних традицій офіційного православ'я Російської імперії. Спільна мета звела Марка Грушевського з Василем Липківським, Володимиром Чехівським, Володимиром Дурдуківським, Михайлом Морозом та ін. Він брав участь у

Всеукраїнській Православній Церковній Раді (створеній у Києві в листопаді 1917 р.), у 1918 р. був виконуючим обов'язки «смотрителя будинків міністерства ісповідань»[251], став членом Всеукраїнської Спілки Православних Парафій (заснована у квітні 1919 р.).

У такий бурхливий, насичений подіями й роботою час він намагався продовжити освіту, спочатку — в Кам'янець-Подільському Державному Українському Університеті, про що свідчить написана 8 квітня 1919 р. на ім'я декана «заява студента 2 семестру Богословському факультету Грушевського Марка Федоровича» з переліком навчальних курсів, слухачем яких він хотів бути в 2-му півріччі 1918—1919 навчального року[252] Відомо також, що сам він був вільним слухачем Київського державного українського університету[253].

Як священик Марко Грушевський був у складі першого українського кліру Софійського собору (разом з протоієреєм В. Липківським, священиком Тарнавським і дияконами Дурдуківським і Недзельським), де 12 липня 1919 р. новий склад провів перше богослужіння (з 23 липня 1919 р. воно вестиметься українською мовою)[254].

Документи також показують, що яскравою сторінкою в діяльності Марка Грушевського стала його участь у складі першого українського кліру Софії Київської. Наочне уявлення про українізацію Софійської парафії дають протоколи загальних зборів парафіян собору, які проводилися в 1919 р. Боротьбу за Софійський собор вперше документально засвідчили збори, що відбулися 29 червня (н. ст.) 1919 р. з метою обрати делегатів «для зібрання усіх приходських м. Київа представників, призначене єпархіальним совітом на 1-ше липня ц. р. (18 червня), в помешканні «Релігійно-Просвітницького Общества»[255]. Протокол засвідчив непримиренний конфлікт, що спалахнув між прихильниками московської та української орієнтації в православ'ї. Згідно з цим документом, «на початку зборів невеличка купка прихожан (від 10—15 душ) на чолі з протоієреями Трегубовим і Златоверховниковим[256], а також д. Любанським заявила, що всіх нас тут зібраних вона не допустить до провадження зазначених виборів, крім того Любанський своїм нетактовним поводженням, яке виявилось в грізних і образливих вигуках на громадян, а також панотці Трегубов і Златоверховников забороною висловлювати парахвіянам свої думки внесли страшенний заколот на збори. Після цього ця купка демонстративно залишила збори»[257]. Цей демарш не похитнув рішучості парафіян, і вони «обрали делегатами таких осіб: свящ. Софійського Собору Ольшевського, М. Мороза, проф. Г. Нарбута, А. Сало і д[обродій]ку В. Булах»[258].

Під протоколом стоять 55 підписів. Крім вище згаданих прізвищ, знаходимо там В. Модзалевського, В. Чехівського та ін. українських подвижників, і нехай нас не вводить в оману відсутність згадки на тих перших зборах про о. Марка Грушевського. Очевидно, причини тому були суто особисті, оскільки, як уже зазначалося, протоієрей Златоверховників і священик Марко Грушевський не лише давно мали бути особисто знайомими, фактично, вони були родичами через Михайла Грушевського. Тож при усуненні очолюваного Михайлом Златоверховниковим російського кліру Софійського собору Марко Грушевський був відсутній з суто особистих етичних міркувань.

Але вже наступний протокол засідань Софійської церковної ради м. Києва від 11 липня 1919 р. і звернення до керуючого Київською єпархією преосвященного Назара, єпископа Черкаського, повідомляв, що, «згідно з декретом про відокремлення церкви від держави Совєтським Урядом передано нашій парахвії в користування Собор св. Софії з теплою церквою при ньому і з усіма річами Богослужбового культу. Тимчасово відправляти Божу службу (до переведення виборів парахвіяльними зборами постійного причету Собору) Рада запрохала п. о. о.: Липківського, Тарнавського, Ольшевського, Грушевського (підкреслення наше. — *М. К.*), Степаненка і інших»[259]. Загальні збори парафії, які відбулися 20 липня 1919 р., відхилили пропозицію владики Назарія, «аби при Софійському Соборові було залишено старий причет […] По питанню про залишення на своїх посадах старого складу голосування дало такі наслідки: кандидатури (персонально) пан-отців Златоверховникова, Браіловського, Трегубова, Прозорова, дияконів: Бистрова, Ожеговського і Богородицького відхилено одноголосно»[260].

Отже, волею української громадськості Києва за умов, коли радянська влада з тактичних міркувань певний час виявляла сприяння українському православ'ю (на противагу православ'ю московському, що стояло тоді на рішучо антибільшовицьких позиціях), головний храм України став належати її народові. Протокол засідання Софійської парафіяльної ради від 21 липня 1919 р. засвідчує, що задля утримання святині в складних політичних умовах члени парафіяльної ради налагодили в соборі постійне чергування. Також було розглянуто питання про те, «щоб він мав український вигляд, ухвалено: доручити проф. Нарбуту цю справу, щоб до неділі Собор був вбраний і прохати парахвіян принести рушників, квіток і т. п. для цієї мети»[261], а також «вжити заходів, аби двоголові орли на дзвіниці Софійського Собору, як невідповідаючі церковному життю парахвіян св. Софії, було замінено иншими орнаментами»[262]. З цього ж протоколу бачимо, яке доручення виконував

Марко Грушевський: «по питанню про книгозбірню ухвалено: доручити членові Ради Корчинському, разом з п. о. Грушевським і т. Калішевським прийняти соборну книгозбірню, а також звернутися їм до ліквідаційної комісії, аби була передана Раді бібліотека Софійської бурси»[263]. Не сумніваємось, що така праця була йому до душі, адже він сам мав добру бібліотеку і всіляко сприяв поширенню книг, про що знаємо ще з часів діяльності о. Марка в Суботові.

3 серпня 1919 р. парафіяльні збори Софійського собору розглянули питання про обрання постійного причету, де «інформацію подав М. Мороз. Після обміну гадками про кількість членів причету, збори одноголосно ухвалили: обрати 4 священиків і 3 дияконів. Одвертим голосуванням членами причету обрано: настоятелем Собору — протоієрея о. В. Липківського (одноголосно), штатними священниками — п. о. о. П. Тарнавського і М. Грушевського (2 утрималось) і М. Ольшевського (8 утрималось), о. Недзельницького (1 утрим.) і о. Хрипко (більшістю проти 1 і 3 утрималось)»[264]. Також ухвалили «в суботу 9 серпня в столітні роковини народження Панька Куліша відправити у Софійському Соборі урочисту панахиду»[265]. А ще — «висловити щиру подяку всім тим особам, що взяли на себе ініціятиву здійснити в житті давню мрію української людности — молитися Богу в Св. Храмах рідною мовою»[266]. А 7 серпня 1919 р. рада Старокиївської української православної парафії при соборі святої Софії прийняла серед інших звернень і звернення до Марка Грушевського: «Високошановний Пан-отче, Парахвіяльна Рада має за велику почесть повідомити Вас, що на Загальних Парахвіяльних Зборах членів Старокиївської Української Православної Парахвії 3 сього серпня 1919 року Ви обрані штатним священиком Київо-Софійського Катедрального Собору. Не одмовтесь тому негайно розпочати виконання своїх обов'язків по парахвії»[267]. За лаконічними формулюваннями вищецитованих протоколів вчувається піднесення, яке переживала українська громадськість Києва на шляху українізації православ'я в часи Української революції. На жаль, нам ще надто мало відомо про ті бурхливі роки, коли ситуація змінювалася надзвичайно швидко. Тому тепер складно однозначно пояснити, чому служба о. Марка в Софії Київській виявилась недовгою. Такого висновку доходимо, ознайомившися з метричною випискою від 6 (19) вересня 1919 р., але тепер уже Києво-Подільського Святоандріївського собору. Документ розповідає, що того дня у храмі приймали шлюб Олександр Степанович Курбас (в недалекому майбутньому славетний театральний діяч, а на той час ще просто громадянин міста Самбору) з Валентиною Миколаївною Чистяковою — до-

чкою артиста московського Великого театру. Вінчав молодих священик Марко Грушевський з дяком Дмитром Ходзицьким[268]. Очевидно, це переміщення було пов'язане з утвердженням української громади тепер уже в Андріївській церкві. Швидкий перебіг подій вимагав його присутності там, де вирішувалася доля Української Церкви: спочатку в Києві, а надалі — по всій Україні. То ж не дивно, що інший документ застає Марка Федоровича на посаді інструктора-організатора Всеукраїнської Церковної Православної Ради. Згідно з нею, він мав організовувати українські парафії в сільській «глибинці», на цей раз — у добре йому знайомому Канівському повіті на Київщині.

«Витяг з протоколу з'їзду представників сельских комнезамів та селкомів Богуславської вол., Канівського пов, відбувшого 12 листопада 1920 р.»[269] розповідає, що на з'їзд прибули делегати з дванадцяти сіл та представники від волревкому і волкомнезаму. Слухали питання про українізацію місцевих парафій та ухвалили «доручити волкомнезаму провести українізацію церквів Богуславської волости як можно скоріще, похлопотавшись доставкою інструкції та книжок задля церквів. Задля скоріщаго проведення в жизнь українізації церквів надається право притягнути до цієї роботи інструкторів Богуславського райсоюзу і учнів старшого клясу учительської семінарії Т. Г. Шевченко»[270]. А ще протокол додавав, що «за всякими інструкціями і указівками належить звернутися к мешкаючому в селі Карапишах[271]інструктору-організатору Всеукраїнської Церковної Православної Ради о. Марку Грушевському»[272].

З доповіді Марка Федоровича до ВПЦР від 27 (14) грудня 1920 р. дізнаємось, що з 5 жовтня він тимчасово виконував обов'язки пароха в Карапишах, «поки не одерже сану священика обраний на посаду настоятеля храму парахвії диякон п. о. Павло Слюсаренко»[273] (в нього о. Марко й оселився) і вже там отримав призначення від 26 жовтня 1920 р. бути «головноуповноваженим Ради (ВПЦР. — *М. К.*) по організації відправи Божих служб на українській мові з вживанням українських церковних співів, звичаїв, обрядів і по відбудові церковно-релігійного життя в дусі справжнього християнства»[274]. За цим документом, він мав «скликати в кожному благочинстві зібрання представників духівництва і мирян для попереднього обговорення питань, що будуть вирішатися на соборах (Київському і Всеукраїнському)»[275].

Характеризуючи умови, в яких проходила його праця, о. Марко згадував про затятий опір, який чинила проведенню українізації церкви частина місцевого духовенства. Так, у Карапишах «помешкань настоятельських п[ан-] о[тець] Брюховецький (попередній тутешній настоятель) не бажав звільнити

через те, що вчинків парахвіян не визнавав законними і обов'язковими для себе. Не бажав він і ключів від церкви передати Раді, обзиваючи сучасні події подіями якоїсь "гоп-компанії". […] Під цей час великою силою йшло "радянське" військо через Карапиші і тут зробило постій. Якась частина постою замешкала і в настоятельській оселі у п. о. Брюховецького. П. о. Брюховецький не загаявсь підбурити своїх постійців проти українського руху. Без вагань він упевнив, що в помешканні п. о. Слюсаренка засів "штаб петлюрівців", який наїхав сюди з Київа з певним "лише націоналістичним" завданням»[278]. Марко Федорович також звернув увагу на обережно-вичікувальну позицію деяких інших священиків: «Багато [панотців] з приводу оцеї останньої причини (звички до слов'янської церкви. — *М. К.*) щось таки собі замишляють. Наст[оятель] Покр[овської] церкви м. Богуслава каже: влада Радянська не може не забачити в українізації релігійних одправ національного самовизначення і заборонить через це саму українізацію»[279].

Водночас Марко Грушевський зазначив, що головною силою у цих змінах швидко стає селянська маса: «Ця інспірація в душі і серці селянства є щось давно у Бога ними молене і нині Богом послане в саму скрутну для України годину»[280]. Тому він, маючи вже великий досвід душпастирської діяльності, вирішив не чекати вказівок згори, а приймати складні рішення самостійно, відповідно до ситуації. «Життя так хутко йде по селах, — писав він у звіті, — що постигать за ним доводиться не ждучи якихось призначень і вказівок. Саме життя заставило мене одбути одправу служби Божої поза околицею парахвії, де я тимчасово лише був призначений. Саме життя заставило парахвіяльні ради об'єднатись і утворити "округову раду" — в Карапишах же. Саме життя вимогло, аби, не ждучи інструкцій і т. п., призначити попередсоборне зібрання — в Карапишах таки — негайно на 20, 21, 22 і 23 Листопаду по ст./ст. […] Здвиг, який тут стався несподівано, вимагає власними силами відповідати потребі часу і творити цю відповідь на власну руку, на власну відповідальність»[281].

У звіті знаходимо багато подробиць про події, що розгортались під керівництвом Марка Федоровича в церковному житті Богуславщини. «Божа служба на Михайла, — зазначав він, — (8/21 XI) в Михайлівській Карапишській парахвії пройшла при 7 священиках з околиць і при дияконові парахвіяльному та при незлічимому натовпові селян тутешніх і околичніх, остільки власти по околичних волостях не змогли устояти в стороні від справ церковних через вимоги селян звеліти по парахвіях п[ан-]отцям правити служби Божі лише на українські[й] мові і через це були зібрання представників всіх

сіл і організацій влади сільської у м. Богуслав і в Пустовітівські[й] волості, а грамотії селянські і взагалі інтелігенція сільська почала складати цілі мемуари і відмічати 8/21.XI[.1920 р.] у себе по святцях тощо. Вплив цієї служби заставив надсилати делегації, аби я і хор прибув на урочисті відправи в м. Богуслав, в сс. Чайки[282] і Дешки[283] на 15/28 XI»[284]. Для більшої ефективності в душпасторській діяльності було створено «мандрівний причет з мандрівним же хором»[285].

20—23 листопада (ст. ст.) великий захід відбувся «у Карапишах в семирічній школі при великому числі присутніх з мирян і панотців. До сказаного в постановах цього свята (додається тут) не можна не зазначити, що з'їзд мав самий бажаний вплив на відносини парахвіян і панотців. Самі панотці забажали такий же з'їзд зробити в с. Дибинці(?) у благочинного п[ан-]о[тця] Олександра Пашковського задля тих волостей, представники з яких не мали змоги прибути на з'їзд у Карапиші, а миряне з далеких кінців, панотці яких не прибули на Караписький з'їзд по власних причинах, запропонували зробити з'їзд у манастирі Гарбузинському[286] задля Черкащини, Чигиринщини і инчих кутків, не далеких від цього манастиря. Я мусів погодиться з запросинами мене на ці з'їзди — у Дибинці[287] на 6 грудня по ст. ст., а в Гарбузин на 3-й день Різдвяних свят»[288].

Про щиру заанґажованість селян Богуславщини свідчить хоч би й такий факт у звіті Марка Федоровича: «Справа стала остільки важливою і великою в очах кожного з причетів і парахвіян, що приготування до 20—23 XI — передсоборного зібрання займає всіх і кожного. Селяне задля гостей зібрання призначають суми з мирських грошей і де-які з власного гаманця. Селянство заходилось коло прибірання церкви, школи і приймання гостей. Сбори по церквах ідуть на поширення українського церковного здвигу. Надсилають з укр[аїнських] парахвій і борошно. Головною метою у Округової Ц[ерковної] Ради с Карапишів — це є передача до Київа борошна, і затримується ця справа через грабунки по дорогах лише». «Рештом кажучи, в Канівській окрузі укр[аїнська] церковна справа набула і набуває щодня щогодини все більш несподіваних розмірів і сили своєї, а через це й вимагає більше рук, більше часу і — щонайголовнішого — серйозної вдумчивости в поспішанню за часом цього руху». [289]

Безперечно, що цей виявлений документ ілюструє лише короткий період у бурхливій діяльності Марка Федоровича. Натхненна душпастирська праця додавала авторитету як йому, так і Українській церкві. Про це свідчив документ ВПЦР від 21 липня 1921 р., що запрошував о. Марка Грушевського (а та-

кож і о. Л. Карпова, прот. П. Тернавського, о. Д. Ходзицького, М. Мороза, М. Васильківського, прот. Коровкевича) «прибути найближчим часом до Київа, одвідати Всечесного о. Митрополита і Голову [нерозб.] в справі обрання Вас Великими Зборами ВПЦР кандидатом на єпіскопа Української Православної Автокефальної Церкви»[290].

З цього приводу Михайло і Марія Грушевські, які з еміграції уважно стежили за подіями на Батьківщині, 21 серпня 1922 р. писали з Відня до Києва сестрі Михайла Сергійовича Ганні Шамрай: «Страшно ми раді за Марка Федоровича! Але яким же се він єпіскопом став: київським чи яким провінціальним? І де буде жити?»[291]. Зі слідчої справи довідуємося, що в 1922—1923 роках він працював єпископом на Волині, «основал новые ячейки и посещал существовавшие на Волынском Полесье (Коростень, Шепетовка, Полонское), а также на Конотопщине и Глуховщине»[292]. Разом з Нестором Шараєвським, Михайлом Морозом, Володимиром Дурдуківським, Юрієм Жевченком та ін. багато уваги приділяв він перекладові на українську мову і виданню богослужбових книг[293], створенню навчальних закладів. Утім, ця сторінка багатогранної діяльності Марка Федоровича ще чекає свого дослідника.

Попереду також ретельний пошук не відомих на сьогодні публікацій Марка Грушевського, які, за його словами, «революційної доби (з 1918 року до 1928 року) [...] уміщено в журналах "Віра та Держава", "Церква й Життя" і в газетах "Слово", "Життя Поділля"[294] 1919 р. і других»[295]. А також — у діаспорних виданнях. Про те, що такі мали бути, бачимо з листа Павла Крата до Михайла Грушевського: «Напишіть еп[ископові] Маркові, щоб далі в тім дусі писав щомісяця. Це дасть йому сталу підтримку. Дайте йому мою адресу або адресу д. Кузіва. Нам цікаво знати про усі християнські секти на Україні, а також і про жидів та магометан, німців колоністів, тощо, про їхнє духовне та церковне життя» (13.10.1923)[296]. Виходець з Полтавщини, що переїхав 1907 р. до Канади, Павло Крат не втрачав інтересу до життя на Батьківщині, шукав контактів з українськими релігійними діячами і через Михайла Грушевського вийшов на єпископа Марка. Дослідження Марка Федоровича його зацікавили. Відчувши позбавлений релігійного фанатизму, схоластики і фарисейства гуманістичний інтелект, він незабаром знову звертається до Михайла Сергійовича: «Дякую за Ваше посередництво між мною а [і. — *М. К.*] еп[ископом] Марком. З "Віри та Знання" Ви вже певно відчули, що я не зацофаний сектант. Хоч належу до секти пресвітерської, але у мене перед очима Єдина Неподільна Церква Христова. А з рештою, об'єднання сект у одну Церкву іде по цілім світі. Хіба католицизм зістанеться собі особняком,

та всілякі малі скрайно ліві секти. Вірю, що Українська Автокефальна Церква у своїм розвою не зашкарубиться на самих ідеях Петра Могили, але піде у реформі так далеко, що стане можливість і всіляким нашим раціоналістичним сектам з нею з'єднатись. Допись Марка лише побільшила в мені ту надію» (24. 11.1923)[298]. Ми знаємо, що політичні обставини не дозволять Маркові Федоровичу довго розвивати співпрацю з західними часописами…

Михайло Грушевський з еміграції намагався всіляко підтримувати свого побратима Марка та його родину. В часи жахливого голоду, що охопив Україну, він організовував за кордоном збір коштів для допомоги співвітчизникам, а 26 січня 1923 р. писав з Бадена до Львова Кирилові Студинському: «Дуже добре, що вчас купили долярів для "Гол[одної]" України, значить, матимете на якийсь час. Коли можна, просив би післати посилку епископові Маркови волинському, його адреса: Киевъ, Кіяновський пер. 6, кв. 1 (Кіяновський), Маріи Івановні Грушевській. З огляду, що він носить наше ім'я (він безконечно далекий родич, якийсь стриєчно-стриєчно-стриєчний), київський комітет очевидно женується [sic!] наділяти його родину — раз дали, й досить (з тих мотивів і брат мій, який найбільше в київському комітеті працює, для себе не бере, щоб не давати приводу для нарікань), тим часом я дістав листа, що родина дуже бідує, допродує останки з минулих літ. А чоловік се дуже шановний — співробітник Наук[ового] тов[ариста] Шевченка з давніх літ, з теперішніх нових епископів може найдавніший українець»[299].

На той час Марко Грушевський уже мешкав з родиною у придбаному близько 1919 р. в киянина Мефодія Соловйова двоповерховому домі на Дніпрових схилах неподалік від Сінної (Львівської) площі — на Киянівському провулку, 6. «Збудував його і був власником Соловйов, інтелігентна людина, інженер за фахом. Під час революції дружина в нього померла, а донька з родиною мешкала окремо. Коли він захворів, то продав весь другий поверх (6 кімнат) Маркові Федоровичу, якого виселили якраз з квартири на Стрілецькій. Сюди й переїхала уся його родина — дружина Марія Іванівна, доньки Галина й Тамара, син Анатолій та служниця Ганна (з Суботова)»[300], — З часом той дім став рідним і для онуків: Ірми, Лесі (Елеонори), Алли та Лялі (Валерії)[301].

Утім, «не встигли Грушевські прожити й кілька місяців, як почались переслідування й утиски. Спочатку з нижнього поверху виселили Соловйова, який перейшов в окрему невеличку кімнату нагорі, що вже належала Маркові Федоровичу. Згодом у Грушевських відібрали ще дві кімнати, залишивши їм три, які з'єднувались між собою, тобто одна з них була прохідною. […] У

Марка Федоровича була величезна бібліотека, яку ніяк не вдавалось розмістити. Довелось робити полички в дверях, якими з'єднувались інші кімнати, зайняті новими сусідами — Герасименками. Але одна з кімнат все ж була виділена для Марка Федоровича, там розмістилась його конторка і гори книг, які лежали стосами по всій кімнаті»[302].

Онука Марка і Марії, Алла Анатоліївна Грушевська, пригадує дух помешкання та уподобання родини вже після кількох десятиліть проживання в Києві: «Тут наявний був український дух. Він пронизував усе, накладав свій відбиток на всі смаки, на побут і хоч, може, не скрізь висіли рушники й лежали вишивки, але те, що діти росли в українському селі, на них дуже позначилось. Дуже багато було різних речей з народного побуту: полив'яні глечики, "рубель з качалкою" для прасування білизни, вугільна праска — все це Грушевські привезли з собою з Суботова й Таганчі. Воно використовувалось і створювало певний антураж. Ми існували ще в цьому побуті і він нам теж, до речі, милий. І все це поєднувалося з їх вишуканим смаком у літературі, любов'ю до книжок і не лише українських, читалась і любилась література російська, західно-європейська, середньоазіатські автори. Широкий кругозір співіснував з простотою сільського існування»[303].

На Киянівці вистачало «сексотів» і «навідників». Реквізиції цінних речей були проведені в домі, мабуть, за їхньою подачею, і «Грушевські почувалися серед цих специфічних сусідів, знедолених людей, чужими, незрозумілими, що не могло не гнітити. Їх неначе посадили в клітку, звідки виходу не було, і цей настрій людей, звинувачуваних у тому, що вони причетні до іншої, духовно іншої, спільноти, вони живуть іншими інтересами й іншими потребами, впливав на весь стиль їхнього життя. Не можна сказати, що сусіди ображали, але при нагоді все ж висловлювали щось вороже. Уся родина жила немовби зіщулившись, насторожено чекаючи дальших переслідувань і нових неприємностей, намагаючись усвідомити свою провину і ніяк не знаходячи пояснень усьому тому, що з ними діялося, бо були переконані у своїй правоті»[311].

Але не тільки нестатки та навколишнє відчуження супроводжували родину Марка Грушевського (як, зрештою, і всю українську інтелігенцію Києва). За своє українофільство він знову зазнав переслідувань, значно серйозніших, ніж за царських часів. Зі слідчої справи дізнаємось, що в 1922 р. він був заарештований і 3 тижні пробув у в'язниці. Мабуть, цього періоду стосуються і рукописні свідчення Тамари Марківни: «Після наказу відлучення церкви [...] від держави переслідувало ЧК, а потім ГПУ вислало в Єкатери-

нослав. Сидів. Вимагали зречення сану»[304]. Репресивні заходи поширились і на родину. 24 квітня 1923 р. Михайло Грушевський повідомляв Кирилові Студинському: «З Києва пишуть[...], журяться вони долею виключених з унів[ерситету] студентів-укр[аїнців], якраз найактивніший елємент виключений з політичних мотивів, за обстоюв[ання] україн[ської] мови і дісціплін (між ним мій сестринич Ш[амрай Сергій], і син Марка Гр[ушевського])»[305]. Йшлося про Анатолія, вигнаного з другого курсу медичного інституту за «соціальне походження».

Незабаром становище начебто поліпшилось. Марко Федорович входив до складу редколегії журналу «Церква і життя» (протягом 1927—1928 років вийшло дев'ять чисел)[306]. Протокол від 19 липня 1927 р. назвав його керуючим справами редколегії. Тоді ж дізнаємось, що о. Марко видавав до журналу «Церква і життя» ще й додаток «Церковні Вісті», був обраний на посаду секретаря-діловода редколегії[307]. У 2-й пол. 1920-х років він також виконував обов'язки секретаря ВПЦР[308], з 1926 р. був членом її Президії[309].

Як і раніше, Марко Грушевський часто здійснював поїздки — далеко по Україні і зовсім поруч з Києвом. Мабуть, типовою ілюстрацією його діяльності є протокол засідання ВПЦР від 17 травня 1927 р. Спершу на засіданні він доповідав про своє відрядження до Житомира і проблеми Житомирської автокефальної громади[310]. Того ж дня о. Марко одержує завдання їхати з хором до с. Веприка (біля Фастова) на могилу композитора прт. К. Г. Стеценка, з нагоди п'ятиріччя його смерти[311]. Тут же він доповідав «про подорож його до Межигірської парафії на врочисте свято "Живоносного Джерела", що зветься "Дзвіночки" і наголошував, що "історичне значіння храму Межигорського Спаса не виправдовується відношенням до нього людности околишніх парафій", закликав "взяти цей храм під свій протекторат, допомогти йому коштами на ремонт і потім надати цьому храмові зацікавлюючи значіння, щоб хоч декілька врочистих єпіскопських відправ на рік приваблювали людність, яка б тут виховувалася"»[312].

Документи показують, що за умов міжконфесійної конкуренції УАПЦ намагалась якомога частіше відряджати своїх ієрархів на місця, щоб привертати на свій бік віруючих. Прикладом тому є стара архівна справа за той-таки 1927 р. з проханням «до Київської округової церковної Ради від Будаївської української общини […] відрядити до нас для відправи служб Божіх всюношної 20/XI та літургії 21/XI ц[ього] р[оку] в день нашого Храмового свята Арх[истратига] Михаїла Всечесного Епіскопа о. Марка Грушевського»[313]. Здобувши перемогу в тривалій боротьбі за храм, українська громада при-

міського селища Будаївка[314] потребувала «найбільшої підтримки з боку своїх духовних керівників і керівничих органів»[315] і приїзди автокефальних владик неабияк посилювали її авторитет.

Утім, навіть за поверхового ознайомлення з тогочасними матеріалами не полишає відчуття якоїсь втоми й безнадійності, які час від часу відчувались у виступах членів ВПЦР. Причиною тому став не так особистісний фактор, як історична смуга, в яку входила Україна. Симптоматично звучать слова Василя Липківського: «Я мовчав вчора під час засідання Президії ВПЦРади, буду мовчати сьогодні, бо тепер такий час, що треба більше мовчати»[316].

Дійсно, УАПЦ 1920-х років уже була приречена. Тиск на неї ставав дедалі сильнішим, що виразно простежується і в тогочасній радянській пресі. З українською церквою пов'язувались «закордонна і внутрішня контрреволюція» і сфабрикована «Справа СВУ». Ще 1927 р. від митрополичої кафедри було усунуто Василя Липківського. Протягом 1928—1929 років уже було заарештовано з 27 не менше 5 українських архієпископів та єпископів (Юрій Жевченко, Степан Орлик, Микола Пивоварів, Олександр Ярещенко, Конон Бей)[317]. Немає жодного сумніву в тому, як готувався і надзвичайний собор УАПЦ, який відбувся в Києві 26-29 січня 1930 р. Збереглися відомості, що «ДПУ, на вимогу якого відбувся ліквідаційний собор в січні 1930 р., підготувало усе, включно з проєктом резолюцій, що їх мали прийняти делегати. Агент ДПУ Карін, який відігравав зловісну ролю в усуненні митрополита Василя Липківського, передав наперед опрацьований проєкт секретареві ВПЦРади єпископові Маркові Грушевському»[318], котрий, мабуть, і змушений був оголосити його й поставити на голосування, результати якого теж були заздалегідь передбачені.

Мабуть, ми вже ніколи не дізнаємось, як саме чинився тиск на Марка Федоровича: обіцяли більше не чіпати, залякували, шантажували родиною? То був один з найважчих моментів у його житті. Коли читаєш на сторінках київської «Пролетарської правди» витриманий в агітпропівському дусі 1930-х років текст заяви «колишнього єпископа Марка Грушевського» про зречення від сану, оскільки «т. зв. УАПЦ була й є не що інше, як зручне знаряддя в руках української контрреволюції в її боротьбі з радвладою та соціялістичною революцією»[319], виникає сумнів, що то були його власні слова. Одночасно змушені були зректися сану ще шість архієпископів і єпископів (Костянтин Кротевич, Йосип Оксіюк, Володимир Дахівник-Дахівський, Петро Ромоданів, Юрій Тесленко та Яків Чулаївський). Як показали найближчі роки, це вже нікого не порятувало — все українське духовенство зазнало репресій,

вижили лічені одиниці[320]. Через багато років нащадки знайшли на задній стінці образка Сухо-Калигірської Божої матері (колись йому подарував той образок настоятель з с. Суха Калигірка[321]), котрого Марко возив завжди з собою по Україні, своєрідну прощальну сповідь: «Прийшли часи — геть з хати й з голови й з серця все, що нагадує щось подібне. Корюсь, але чим замістити вільне місце? Дорога сім'я моя ще дорогшою мені стала в Катеринославі, де я випив усю часу відповідну чашу житя»[322]. За розповідями нащадків, відтоді ніхто жодного разу не бачив, щоб Марко Грушевський ходив до церкви. Він говорив, що «намолився на все життя». Ми можемо тільки здогадуватись, що відбувалося в його душі.

Заяву про зречення сану було розтиражовано, за словами Марка Федоровича, «по майже в усіх українських органах друку»[323]. Виборчого права, навіть формального, він не мав, на жодну роботу не приймали. Лише в червні 1931 р. через біржу праці вдалося влаштуватись сторожем Жовтневої лікарні, а в січні 1932 р. він «тим же шляхом здобув посаду кур'єра при матеріальній частині ВУАН»[324]. За «Споминами» Михайла Грушевського, на 1934 р. Марко Федорович був там на посаді двірника[325]. Нарешті, слідча справа (1938 р.) застає його сторожем в артілі інвалідів[326].

На той час репресії вже забрали багатьох близьких людей і друзів Марка Федоровича. Серед найтяжчих втрат була смерть його побратима Михайла Грушевського. А ще невдовзі йому судилося пережити дружину, яка померла 10 січня 1937 р.[327] від запалення легень і була похована на Лук'янівському цвинтарі, та зятя — Левка Михайловича Демидчука (чоловік Тамари Марківни, про якого сповістили офіційно, що він помер у 1937 р. під час відрядження до Архангельська. Лише в 1991 р. рідним повідомили про його розстріл).

У 1938 р. Марко Федорович захворів і лікарі наполягали на госпіталізації […] Лежав він в одноповерховому корпусі загальної хірургії теперішньої обласної лікарні. Він почувався приреченим, бо навіть лікар, який його лікував, знав, що за ним наглядають з НКВД. Казав, що його смерть близько, але це на краще, бо він "уже давно не живе, а дотліває". Рідні вже знали, що його арештують одразу, як вийде з лікарні. Після повернення з лікарні у помешканні знову відбувся обшук. Під час обшуку Галина Марківна Грушевська потай від усіх (особливо, інших сусідів) через двері з іншої кімнати, де мешкало подружжя молодих Герасименків, тихенько передала їм на схованку все, що вважала за потрібне, — рукописи дідуся, книжки, фотографії, твори М. С. Грушевського і т. ін. З рукопису Тамари Марківни дізнаємося, що «обшук тривав з 11 год[ини] вечора до 5 год[ини] ранку. Батька забрали о 2-й

год[ині] ночі. Батько спитав: «За що вже знову?»[328] «От тільки як вели в чорну машину, сльоза викотилась. Не дали і попрощатись. Повели та й годі. Вони знали, куди ведуть. Ми не знали. Ще надіялись»[329].

Слідча справа подає назву події: 11 червня 1938 р. З неї ж довідуємось, що під час обшуку енкаведисти забрали паспорт і профспілковий квиток, якісь інші документи та особисте листування (3 пачки, де, очевидно, були й листи від Михайла Грушевського), записник, печатку сургучну, дві оправи «желтого металла» від окулярів, хрест та годинник (обидва — «белого метала»), а також — ощадну книжку «на сумму 5 руб»[330]... Правда, Тамара Марківна суттєво доповнює перелік: «годинник кишеньковий золотий, ланцюг до нього золотий, каблучку шлюбну золоту [...], Евангеліє в золотій [...] оправі, Часослов в срібній ризі»[331].

На жаль, забрали не лише цінності суто матеріальні. Ще були «щоденники, які [Марко Грушевський] вів з семінарських літ день за днем [...]. В "гросбухах" 4 книжки, дуже дорожив цим»[332]. Як виміряти їхню наукову й духов-ну вартість? І це ще все. Хоч ніде не згадується про конфіскацію газетних підшивок, але вона також була. Непрямим свідченням того стала підшивка газети «Рада» за 1906 р. з дореволюційною поштовою наклейкою: «Чигирин Киевск. г. с. Субботово священнику Марку Грушевскому»[333]. Вона зберігається в Музеї історії Києва, куди була передана з Державного архіву Київської області, а туди, мабуть, — з органів держбезпеки. Спершу рідні могли носити передачі. А одного разу передачу не взяли, — пояснили, що його перевели в іншу в'язницю. Родичі намагались з'ясувати щось у начальників, та марно: було ясно, що конкретної правдивої інформації не добитись[334]. Як слідство, так і вирок цілком відповідали своєму часові. 9 серпня 1938 р. Особлива Трійка УНКВД по Київській області засудила Марка Грушевського до розстрілу. Вирок виконали 2 вересня 1938 р.[335] Немає жодних відомостей про місце його поховання.

Понад півстоліття в родині не знали нічого про його долю. Важко сказати, які почуття викликав у них (з дітей Марка Федоровича до того часу дожила тільки донька Тамара) Указ Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30—40-х і поч. 50-х рр.» 16 травня того ж року перший заступник Прокурора УРСР державний радник юстиції 2-го класу М. Потебенько затвердив висновок про посмертну реабілітацію Марка Грушевського[336].

У наступних роках дедалі більше визрівала впевненість, що останнім міс-

цем його трагічного спочинку стала не Лук'янівка, а Биківнянський ліс: тільки там комуністичний режим міг заховати таку неймовірно велику кількість своїх жертв. Сухий й беземоційний виклад полковника юстиції у відставці Андрія Амонса — сучасного дослідника тих подій, показує, що «в связи с подготовкой органами НКВД УССР массовых операций в отношении местного населения и отсутствием свободной территории для планируемых захоронений на Лукьяновском кладбище, в 1937 году возникла необходимость в открытии специального лесного спецучастка для постоянного захоронения на его территории людей, расстреливаемых в киевских тюрьмах. В связи с этим 20 марта 1937 года секретным решением Киевского горисполкома на территории 19-20 кварталов Днепровского лесничества Дарницкого лесопаркового хозяйства отводится участок для создания там постоянного места захоронения расстрелянных в тюрьмах Киева врагов народа. […] Территория площадью 5,3 га (по документам 4 га), расположенная в 900 метрах вправо от трассы «Киев — Бровары» за [современным. — *М. К.*] памятником заключенному в 1937 году по периметру была ограждена трехметровым дощатым зеленым забором. Слева, у входа на территорию спецучастка, располагался одноэтажный домик с круглосуточной вооруженной охраной из сотрудников НКВД. Именно в этом месте с 5 августа 1937 года по 19 сентября 1941 года в ночное время проводились тайные захоронения расстрелянных узников киевских тюрем»[337]. За тим стримано-сухим викладом криється один з найжахливіших проявів безправ'я підневільного народу, якому ворог мстив за недавні намагання жити своїм незалежним життям. Ворог убивав, щоб знищити народну пам'ять.

Даремно... На скорботному меморіалі «Биківнянські могили» нині викарбовуються безліч імен невинно убієнних, їхні очі знову дивляться на нас з табличок на биківнянських соснах. 21 жовтня 2012 р. з ініціативи Елеонори Захарівни серед них з'явилась і табличка українського мученика Марка Грушевського.

Як ієрарх-патріот він прагнув відродити національну церкву, як дослідник-патріот — «роскрить правдиво очі всім об українському народові, який він справді є»[338]. Трагедія Марка Грушевського в тому, що йому, вільнолюбній особистості з величезним духовним і творчим потенціалом, волею долі випало жити в підневільній країні. Міг би зробити незрівнянно більше, та «та не тут і не в сі часи», як сам слушно визнавав.

ПРИМІТКИ

[1] Тепер Чигиринського району Черкаської області.
[2] Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 127, оп. 1012, спр. 3650, арк. 1445 зв.
[3] Там само. Спр. 3387, арк. 395 зв.-396, 369 зв.-370.
[4] Матір'ю Панаса Грушевського була Параскева Панасівна (бл. 1835–1857).
[5] Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф.271. –Оп. 1. – Спр. 56. –С. 1.
[6] Там само.
[7] Маленька «сага» про рід Грушевських. (Спогади Тамари Марківни Грушевської). Публікація і примітки *М.Кучеренка* // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – № 2. – С. 82.
[8] ЦДАМЛМ України. –Ф. 271. –Оп. 1. –спр. 56. с. 1.
[9] Там само.
[10] ЦДІАК України. – Ф. 712, оп. 3 (1884 р.), спр. 11, арк. 40 зв.-41.
[11] Грушевський Григорій Іванович (1865, Пирогів – бл. 1933, Златопіль) – педагог, письменник, фольклорист. У 1885-1889 роках навчався в Київській духовній семінарії, був членом семінарської громади. По закінченні 4 класів семінарії учителював у селах Нова Гребля (1889–1892), Стремигородок (1892–1897) і м. Златопіль (1897–1922). На прохання М. Лисенка збирав народні пісні. Автор віршів, оповідань, драм. Підтримував особливо тісні відносини з Михайлом Грушевським – своїм двоюрідним братом.
[12] Грушевський Григорій Миколайович (1867, Шабельники – бл. 1937) – священик, діяч УАПЦ. У 1890 роках навчався в Київській духовній семінарії, був серед найактивніших членів семінарської громади. Був учителем у м-ку Кам'янка (1890–1892), псаломником у с. Ковалівка Васильківського пов. (1892-1893), священиком у с. Мордва (1893–1899) і с. Кримки (з 1899) Чигиринського пов. Поступово відійшов від громадівських принципів, хоч і виступав за впровадження української мови в богослужінні. У 1921–1929 роках був священиком УАПЦ. Репресований. Також був репресований його син – історик і громадський діч Грушевський Сергій Григорович (розстріляний у Сандормоху).
[13] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 291. – С. 9–10.
[14] *Єфремов С.* Про дні минулі. Підготовка тексту та коментарі Плачинди В. // Молода нація. – 2002. – № 2. – С. 238.
[15] Там само. – С. 236.
[16] *Єфремов С.* Про дні минулі. Підготовка тексту та коментарі В.Плачинди // Молода нація. – 2003. – № 1. – С. 142.
[17] Наголосимо, що то були найяскравіші особистості поміж учнів семінарії, які залишалися в меншості, тоді як «більшість йшла втоптаною поколіннями стежкою: дбала сяк-так про семінарську науку, заживала доступних і контрабандних утіх, залицялась до знайомих панночок і вже заздалегідь готувалася, скінчивши семінарію, одружитися й засісти десь на попівстві до скончанія віку». Та все ж «інтелектуальну закраску давала перша група, ота активніша меншість» (*Єфремов С.* Про дні минулі. Підготовка тексту та коментарі В. Плачинди // Молода нація. – 2002. – № 2. – С. 236).
[18] ЦДАМЛМ України, ф., 271, оп. 1, спр. 56, с. 4.
[19] Там само. – С. 5.
[20] Там само. – С. 4.
[21] Скочковський Лука Полікарпович (1863–1913) народився в с. Карапишах (тепер Миронівського району Київської області) в родині вчителя (згодом служив і псаломником). Закінчив Богуславське духовне училище (1882) і Київську духовну семінарію (1888). Вчителював у Білій Церкві (1888–1889), служив у Києві псаломником у церкві Йоана Златоуста 1889-1891) на Галицькій полощі та в Йорданській Миколаївській церкві на Подолі (1891–1895). Як найактивніший діяч семінарської громади, був звільнений (з забороною служити на Київщині). Учителював під Сімферополем (1895-1896), а з 1896 – служив священиком у Бердянському та Мелітопольському повітах (докладніше див.: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1715, арк. 29 зв.; *Єфремов С.* Про дні минулі. Підготовка тексту та коментарі В. Плачинди // Молода нація. – 2003. – № 1. – С. 165).
[22] *Єфремов С.* Про дні минулі // Молода нація. Підготовка тексту та коментарі В. Плачинди. – 2003. – № 1. – С. 142.
[23] ЦДАМЛМ України.– Ф. 271.– Оп. 1.– Спр. 56,.–с. 5.
[24] *Єфремов С.* Про дні минулі. Підготовка тексту та коментарі В.Плачинди // Молода нація. – 2003. – № 1. – С. 143.
[25] Там само.
[26] Там само.
[27] ЦДАМЛМ України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 56. –С. 5.
[28] Там само.
[29] *Єфремов С.* Про дні минулі // Молода нація. Підготовка тексту та коментарі В.Плачинди – 2003. – № 1. – С. 140.

[30] За розповіддю Марка Грушевського (він залишався активним членом семінарської громади і після закінчення в 1889 р. семінарії), «поширення кружкової справи і якістю зростало надто помітно, але від уряду таємно. Лише після жовтневих "свобод" 1906 р. явочним порядком сам кружок забажав своє майно перенести до стін Семінарського корпусу під д[о]гляд одного з учнів – члена і критика – Крижанівського. Зі скасуванням "свобод" скасувались і операції "кружка". Кошти й книгарню "кружком" передано конспіративно революційним партіям» (ЦДАМЛМ України, ф., 271, оп. 1, спр. 56, с. 5). Та все ж громадівська традиція й надалі жила в семінарії. Про це бачимо і з листа учня семінарії – Грушевського Олександра Івановича, який 1909 р., звертаючись до свого знаменитого родича Михайла Грушевського, зокрема, розповідав про заснований при семінарії «український гурточок» і бібліотеку на 150 українських книг, для якої просив прислати книг і «Літературно-науковий вістник» на свою адресу в Києві: вул. Львівська (тепер Артема), № 46 (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 293, арк. 1–5).

[31] ЦДАМЛМ України.– Ф. 271.– Оп. 1. –Спр. 56. – С. 4.

[32] *Єфремов С.* Про дні минулі. Підготовка тексту та коментарі В.Плачинди. // Молода нація. – 2003. – № 1. – С. 141.

[33] *Єфремов С.* Про дні минулі. – С. 140.

[34] Докладніше див.: *Грушевський М.* Спомини // Український історик. – 2002. – № 1–4 (152–155). – С. 141–143. *Єфремов С.* Про дні минулі. Підготовка тексту та коментарі В. Плачинди // Молода нація. – 2003. – № 1. С. 143–149.

[35] *Єфремов С.* Про дні минулі. Підготовка тексту та коментарі В. Плачинди // Молода нація. – 2003. – № 1. – С. 150.

[36] *Антонович М.* О. Кониський і М. Грушевський. // Український історик. – 1984. – № 1–4 (81–84). – С. 50–51; *Зашкільняк Л.* М. С. Грушевский у Київському університеті (1886–1894 рр.). // М.С Грушевський. Щоденник (1888-1894 рр.). – К., 1997. – С. 230.

[37] *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Частина перша. – Варшава, 1932. – С. 48.

[38] *Грушевський М. С.* Спомини // Український історик. – 2002. – № 1–4 (152–155). – С. 140.

[39] Там само. – С. 142.

[40] *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.). – К., 1997. – С. 45.

[41] *Грушевський М. С.* Спомини // Український історик. – 2002. – 1–4 (152–155). – С. 143.

[42] *Єфремов С.* Про дні минулі. Підготовка тексту та коментарі В.Плачинди // Молода нація. – 2003. – № 1. – С. 147–148.

[43]ЦДІАК України.–Ф. 1235.– Оп.1.– Спр. 291.–с. 136.

[44] Там само. – С. 136, 137.

[45] Тепер с. Чорнявка Черкаського району Черкаської області.

[46] ЦДІАК України. – Ф. 127, оп. 1011, спр. 3520, арк. 117 зв.-118.

[47] *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.). – К., 1997. – С. 126.

[48] Там само. – С. 133.

[49] ЦДІАК України. – Ф. 127.– Оп. 776.– Спр. 364.– Арк. 9-9 зв.

[50] Там само. – Оп. 1011.– Спр. 3839. – Арк. 198 зв.

[51] *Єфремов С.* Про дні минулі. Підготовка тексту та коментарі В. Плачинди // Молода нація. – 2003. – № 1. – С. 149.

[52] Гдішинський Полікарп – студент Київської семінарії в 90-х роках XIX ст. (Див.: М. В. Лисенко у спогадах сучасників. – К., 1968. – С. 784. *Єфремов С.* Про дні минулі. – С. 166).

[53] ЦДАМЛМ України. –Ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 8.

[54] Там само.

[55] Там само.

[56] Там само.

[57] Там само.

[58] Там само.

[59] ЦДІАК України.– Ф. 127, оп. 776, спр. 364, арк. 7.

[60] Там само. – Арк. 8.

[61] Там само. –Арк. 1.

[62] ЦДІАК України. – Ф. 1235, оп. 1, спр. 547, арк. 363–364. Автор вдячний кандидату філологічних наук, зав. відділом рукописів Інституту літератури НАН України п. Галині Бурлаці за наданий матеріал.

[63] Там само. – Арк. 373–374.

[64] Тепер Красносілля, Чигиринського району Черкаської області.

[65] ЦДІАК України. – Ф. 1235, оп. 1, спр. 547, арк. 505–506.

[66] Там само. – Ф. 127, оп. 1011, спр. 3845, арк. 51 зв.

[67] Записник Марка Грушевського. – 1891–1892 рр. – Арк. 65.// Колекція ІММГ. – МІК. – КВ-58265/2. Дар родини Левчуків.

[68] Слова «твій рідний, а мій двоюрідний дід» свідчать, що Марко Федорович добре дослідив історію роду Грушевських, зокрема, знав доволі віддалену спорідненість з Михайлом Грушевським (чотириюрідні брати). Отже, він знав, що обох об'єднував спільний прапрадід. Цікаво, що Марко Грушевський згадував Михайлові його ім'я – Данило Груша, але Михайло Сергійович, посилаючись на

Маркові розповіді, все ж не зважувався прямо називати Данила Грушу своїм прапрадідом.

[69] Проскурницею в селі Веприк Васильківського повіту з 1892 р. упродовж кількох років була записана Марія Гукович – дружина дячка, який відбував військову службу. На жаль, її вік і по батькові не названо, а тому важко з'ясувати, хто ж то був. У Марка Грушевського була сестра Марія, але документи згадували її лише в ранньому дитинстві. Не виключено, що йшлося про іншу Маркову сестру – Євдокію Грушевську (1867–1964), яка була заміжньою за дячком Сергієм Гуковичем, що в 1889–1894 роках відбував військову службу. У Сергія Гуковича також була сестра Марія (бл. 1857 р. н.), яка була дружиною солдата Степана Лимаренка. // ЦДІАК України. – Ф. 127, оп. 1011, спр. 372, арк. 117 зв.; спр. 3838, арк. 105 зв.

[70] Згаданий Марком Федоровичем о. Тарас (бл. 1843–1897) був онуком Максима Дмитровича Грушевського (бл. 1788–1830), котрий по закінченні в 1815 р. Києво-Могилянської академії служив священиком у Троїцькій церкві м-ка Ржищів Київського повіту. Тарас Федотович мав шанс з'ясувати з Марком Федоровичем свою спорідненість лише в тому разі, якщо знав докладно про походження свого діда та його предків, у чому є сумнів. Всі виявлені автором документи згадують лише про те, що о. Максим був сином священика і не дають можливості з'ясувати, чи дійсно є цей рід відгалуженням роду Данила Груші (до якого належали Марко і Михайло Грушевські та їхні родичі). Максим Грушевський може представляти і більш ранє відгалуження цього роду // ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1015, спр. 368, т. 1, арк. 979; там само, оп. 1009, спр. 221, арк. 69 зв.

[71] ЦДІАК України. –Ф. 1235, оп. 1, спр. 291, арк. 9-11.

[72] *Грушевський М.С.* Спомини // Київ. – 1988. –№ 9. – С.118.

[73] Там само. – С. 116.

[74] ЦДІАК України. –Ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 38.

[75] ЦДІАК України. –Ф. 1235, оп. 1, спр. 296, арк. 33.

[76] ЦДІАК України. –Ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 38.

[77] ЦДАМЛМ України. –Ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 6.

[78] Там само.

[79] Наголос на соціалістичній спрямованості літератури було зроблено, очевидно, з огляду на умови 1932 р., коли писалась цитована автобіографія Марка Грушевського.

[80] ЦДАМЛМ України. –Ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 6.

[81] ЦДІАК України. – Ф. 127, оп. 1011, спр. 964, арк. 439.

[82] ЦДІАК України. –Ф. 127, оп. 1011, спр. 3520, арк. 134 зв.-135.

Киевские епархиальные ведомости. – 1892. – №6. – С. 89.

[83] Маленька «сага» про рід Грушевських. (Спогади Тамари Марківни Грушевської). Публікація і примітки Миколи Кучеренка // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – № 2. – С. 82.

[84] ЦДІАК України. –Ф. 127, оп. 1011, спр. 3839, арк. 195 зв.

[85] Там само. –Спр. 3839, арк. 200 зв.

[86] Там само. –Арк. 196 зв.

[87] Там само. – Спр. 3838, арк. 19.

[88] Там само. – Спр. 3840, арк. 170, 195.

[89] Там само. –Арк. 170 зв., 195 зв.

[90] Там само. – Спр. 3838, арк. 21.

[91] Там само. –Спр. 3840, арк. 197.

[92] Там само. –Спр. 3838, арк. 22.

[93] Там само. –Спр. 3968, арк. 102 зв.

[94] Там само. – Спр. 964, арк. 438 зв.; оп. 787, спр. 113, арк. 3-4.

[95] ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1011, спр. 964, арк.

[96] Список населенных мест Киевской губернии. – К., 1900. – С. 1866.

[97] Недатований фрагмент листа Марка Грушевського суботівського періоду. Зберігається в ІММГ. Дар родини Левчуків. Подаємо з урахуванням сучасних правил пунктуації.

[98] Там само.

[99] ЦДІАК України. –Ф. 127, оп. 875, спр. 2461, арк. 5.

[100] ЦДІАК України. –Ф. 127, оп. 1056, спр. 9, арк. 1-5.

[101] Там само. –Арк. 2.

[102] Недатований фрагмент листа Марка Грушевського суботівського періоду.

[103] Там само.

[104] Недатований фрагмент листа Марка Грушевського суботівського періоду.

[105] Там само.

[106] Там само.

[107] Там само.

[108] ЦДІАК України. –Ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 132.

[109] Там само. С. 132. Невдовзі після того, як Марко Грушевський залишив Суботів, там 27 травня 1911 р. сталась велика пожежа, внаслідок якої разом з 52 селянськими садибами згоріло і вищезгадане двокласне міністерське училище (ЦДІАК України. Ф. 442, оп. 710, спр. 52, арк. 47-48).

[110] Там само. –С. 79.

[111] ЦДАМЛМ України. –Ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 6.

[112] ЦДІАК України. –Ф. 127, оп. 787, спр. 131, арк. 37-38.

[113] Там само. –Оп. 1011.– Спр. 3839. –Арк. 197.

[114] Там само. – Ф. 1235.–Оп. 1. –Спр. 291. –С. 69.
[115] Там само. – С. 73-74.
[116] Там само. – С. 140.
[117] Там само. – С. 71.
[118] ЦДАМЛМ України. Ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 6.
[119] ЦДІАК України. Ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 79.
[120] Маленька «сага» про рід Грушевських. – С. 83.
[121] Там само. – С. 84.
[122] Там само.
[123] Там само.
[124] ЦДІАК України. – Ф. 1235.– Оп. 1. –Спр. 1431. – арк. 6-7.
[125] Маленька «сага» про рід Грушевських. – С. 81.
[126] Там само.
[127] Записник Грушевської М. І. Зберігається в ІММГ. Дар Коваль Е. З.
[128] Маленька «сага» про рід Грушевських. – С. 83.
[129] ЦДІАК України. Ф. 1235, оп. 1, спр. 1431, *арк. 11-12.* У родині Левчуків збереглась фотокартка, що зображає (за поясненнями Тамари Марківни Грушевської) на тлі гірки «Колюня» Галю й Тамару з ляльками в руках і Толика, котрий стоїть між ними. Вона дуже нагадує описаний М. Грушевським знімок, хоч там діти босоніж, одягнуті по-літньому, що не відповідає порі "під глибоку осінь".
[130] ЦДІАК України. –Ф. 1235. –Оп. 1. –Спр. 291. – С. 63.
[131] Там само. –С. 67.
[132] Там само.
[133] Свідоцтво про народження і хрещення Грушевської Галини Марківни, видане на підставі метричної книги з архіву кол. Київської Духовної Консисторії Святомихайлівської церкви с. Суботів Чигиринського повіту. 5.05.1919. // МІК. – КВ-53845. Дар Коваль Е. З.
[134] ЦДІАК України. Ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 67.
[135] Певно, так у народній пам'яті збереглася згадка про Івана Буримовича, який до своєї смерті в 1794 р. служив у Худоліївці священиком (ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1017, спр. 31, арк. 207. Державний архів Черкаської області, ф. 580, оп. 1, спр. 1).
[136] Тобто мешканець Подорожнього – села в Чигиринському повіті.
[137] Записник Марка Грушевського. – 1894(?) р. – Арк. 586-587 // Колекція ІММГ. – МІК. – КВ-58265/2. Дар родини Левчуків.
[138] ЦДІАК України. –Ф. 442. –Оп. 709.– Спр. 5. –Арк. 6.
[139] ЦДІАК України. –Ф. 1235. –Оп. 1. – Спр. 291.– С. 124-125.
[140] Недатований фрагмент листа Марка Грушевського суботівського періоду. Зберігається в ІММГ. Дар родини Левчуків.
[141] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1890. – T. XI. – S. 524.
[142] Недатований фрагмент листа Марка Грушевського суботівського періоду. Зберігається в ІММГ. Дар родини Левчуків.
[143] Там само.
[144] Słownik geograficzny … – S. 523.
[145] ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1011, спр. 3839, арк. 197.
[146] Słownik geograficzny … – S. 525.
[147] Słownik geograficzny … – S. 525.
[148] *Грушевський М.* Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897-9. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. XCI. – Львів, 1909. – С. 14.
[149] ЦДІАК України. –Ф. 127. – Оп. 1011.– Спр. 1645. –Арк. 17 зв.
[150] Там само. – Спр. 3838.– Арк. 19 зв.
[151] Там само. – Арк. 19 зв.
[152] ЦДІАК України. –Ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 121.
[153] Там само. – С. 122.
[154] Там само. – С. 96.
[155] Там само. – С. 69.
[156] Там само. – С. 96.
[157] Там само. – С. 108, 109.
[158] Там само. –С. 126.
[159] Коваль Е. Спогади про Марію Іванівну Грушевську. Рукопис зберігається в ІММГ. – С. 1.
[160] Там само.
[161] Там само.
[162] Там само.
[163] Диктофонний запис спогадів Страшко Т. Н. зберігається в ІММГ.
[164] Там само. –С. 81.
[165] ЦДАЛМЛ України. – Ф. 271.– Оп. 1.– Спр. 56. – С. 8.
[166] Там само. – С. 39.
[167] Там само. – С. 15-17.
[168] Листування Михайла Грушевського. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. – Т.ІІ. — С. 166.
[169] Там само. – С. 169.
[170] *Франко І.* Рецензія на видання: Грушевський Марко. Дитина в звичаях і віруваннях українського народа, матеріяли з полудневої Київщини, зібрав Мр. Г., обробив Др. Зенон Кузеля. (Матеріяли до української етнольогії, т. VIII // Літературно-Науковий Вістник. – Т. XL. – Книжка XII. – 1907. – С. 548.
[171] *Грушевський М.* Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – К., 2001. – С. 9.
[172] Франко І. Рецензія на видання: Грушевський

Марко. Дитина в звичаях і віруваннях українського народа, матеріяли з полудневої Київщини, зібрав Мр. Г., обробив Др. Зенон Кузеля. (Матеріяли до української етнольогії, т. VIII // Літературно-Науковий Вістник. – Т. XXXVIII. – Книжка V. – 1907. – С. 371.

[173] *Грушевський М.* Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – К., 2001.

[174] Грушевський *М.* Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – К., 2001; Грушевський Марко. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський / – К.: Либідь, 2006. – 250 с.: іл.

[175] ЦДІАК України. –Ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 89.

[176] ЦДІАК України. –Ф. 1235, оп. 1, спр. 447, арк. 99.

[177] Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 78, спр. 851, арк. 2. Автор вдячний п. Галині Бурлаці за наданий матеріал.

[178] Там само.

[179] Там само.

[180] *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП). – К., 1926. – С. 209.

[181] ЦДАМЛМ України. –Ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 6.

[182] ЦДІАК України. –Ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 85-88.

[183] Там само. –Ф. 274, оп. 1, спр. 2032, арк. 5.

[184] Там само. –Арк. 6.

[185] Там само. –Арк. 40-40 зв.

[186] Там само. –Арк. 38.

[187] Там само. Решта підслідних були заарештовані, хоч обшук у них також (за винятком П.Коцура) був безрезультатним.

[188] Там само. –Спр. 2390, арк. 15.

[189] Там само. –Арк. 15.

[190] Там само. –Арк. 15.

[191] Там само. –Арк. 15.

[192] Маленька сага про рід Грушевських. – С. 83.

[193] ЦДІАК України. – Ф. 127, оп. 787, спр. 131, арк. 6-8.

[194] ЦДІАК України. –Ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 91-92.

[195] Там само. –С. 94.

[196] Там само. –С. 99.

[197] Там само. – С. 104.

[198] Ідеться про Олександра Грушевського і Ганну Шамраєву (уродж. Грушевську) – рідних брата і сестру Михайла Сергійовича.

[199] ЦДІАК України. –Ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 102, 103.

[200] Коваль Е. Спогади про Марію Іванівну Грушевську. Рукопис зберігається в ІММГ. – С. 1.

[201] Там само. – С. 104.

[202] Там само. –Ф. 127. – Оп. 787. – Спр. 131. – Арк. 11.

[203] Там само.

[204] Там само.

[205] Цит. за виданням: *Левчук В.* Суботівські спадки // Наука і культура. Україна. Щорічник АН УРСР. Вип. 24. – С. 357-358.

[206] ЦДІАК України. –Ф. 127.– Оп. 787.– Спр. 131.– арк. 23-25.

[207] Там само. –Арк. 19.

[208] Там само. –Арк. 13.

[209] Там само.

[210] Там само. Арк. 24 зв.-25.

[211] Там само. –Арк. 3-4.

[212] ЦДІАК України. –Ф. 1235, оп. 1, спр. 1431, арк. 9-10.

[213] Там само.– Ф. 127, оп. 787, спр. 131, арк. 35 зв.

[214] Там само. –Арк. 37-38.

[215] Марко Грушевський мав знати й Захара Івановича Оппокова – Михайлового діда по материнській лінії, принаймні в Марковому записнику за 1892 р. міститься його адреса з текстом для телеграми: «Миша 20 августа будет в Киеве»: Записник Марка Грушевського. 1891–1892 рр. – Арк. 67 // Музей історії м. Києва. Колекція Історико-меморіального музею М. Грушевського. – КВ–58265/2. Дар родини Левчуків.

[216] Тепер село Канівського району Черкаської області.

[217] ЦДІАК України. –Ф. 127.– Оп. 787.– Спр. 131. – Арк. 52.

[218] Там само. –Арк. 67.

[219] ЦДАМЛМ України. – Ф. 271. – Оп. 1.– Спр. 56. – С. 7.

[220] ЦДІАК України. –Ф. 442. – Оп. 710. –Спр. 52.– Арк. 347.

[221] Там само. –Арк. 300.

[222] Там само.

[223] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1890. – T. XII. – S. 143.

[224] Похилевич Л.

[225] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1890. – T. XII. – S. 143.

[226] Л. Похилевич. Сказания… – С. 545.

[227] ЦДІАК України. –Ф. 127.– Оп. 1011. – Спр. 964, Арк. 436.

[228] ЦДІАК України. –Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 964. – Арк. 436.

[229] Список населенных мест Киевской губернии. – К., 1900. – С. 837.

[230] Маленька «сага» про рід Грушевських. – С. 84.
[231] Там само.
[232] Там само.
[233] Там само. – Оп. 1009. – Спр. 1131. – Арк. 12.
[234] Там само. –Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 291. –С. 113.
[235] Там само. – Спр. 1293. – С. 19-20.
[236] *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє-минуле (1901-1914 роки). – Винипег, Манітоба, 1949. – С. 152. Автор вдячний докторові історичних наук, лауреатові Державної премії України ім. Т.Шевченка п. Сергію Білоконю за пораду щодо підбору джерел при підготовці цієї статті.
[237] ЦДАМЛМ України.– Ф. 271. –Оп. 1. –Спр. 56. С. 7.
[238] Маленька «сага» про рід Грушевських. – С 85.
[239] ЦДАМЛМ України. –Ф. 271.– Оп. 1. –Спр. 56. – С. 7.
[240] Заява священика м-ка Таганчі Марка Грушевського до Канівського Виконавчого комітету (копія). Колекція ІММГ. – МІК. – КВ-54388. Дар Е.Коваль.
[241] ЦДАМЛМ України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 56. –С. 7.
[242] Там само.
[243] Заява священика м-ка Таганчі Марка Грушевського до Канівського Виконавчого комітету (копія). Колекція ІММГ. – МІК. – КВ-54388. Дар Е.Коваль.
[244] ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1009. – Спр. 1131. арк. 9 зв.-12.
[245] ДАК. Ф. Р-332. – Оп. 1. – Спр. 91. Арк. 1-4. Автор вдячний завідуючій Історико-меморіальним музеєм М.Грушевського С.Паньковій за наданий матеріал і ряд слушних порад.
[246] Там само. – Арк. 2.
[247] Оригінал рукопису зберігається в доньки – Грушевської (Левчук) В. Л.
[248] Лист від 21.07.1994 з Москви до Києва на ім'я Коваль Е. З. Зберігається в Історико-меморіальному музеї М. Грушевського. Дар Коваль Е. З.
[249] Записник Марка Грушевського. – 1891-1892 рр. – Арк. 47 // Колекція ІММГ. – МІК. – КВ-58265/2. Дар родини Левчуків. Зберігається в фондах Музею історії Києва.
[250] Архів СБУ. – Спр. 148135. – Арк. 9. Автор вдячний завідуючій Історико-меморіальним музеєм М.С.Грушевського С.Паньковій за наданий матеріал.
[251] Нова Рада. – 1918. – 26 (13) травня 1918 р. — № 85. – С. 3.
[252] *Ляхоцький В.* Тільки книжка принесе волю українському народові. – К., 2000. – С. 351.
[253] Архів СБУ. – Спр. 148135. –Арк. 6.
[254] Мартирологія українських церков. У чотирьох томах. Том І. Українська православна церква. –Торонто, Балтимор, 1987. – С. 104.
[255] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). –Ф. 3984. –Оп. 3. – Спр. 30. –Арк. 1–1зв.
[256] Влучну характеристику М. Д. Златоверховникову дав Михайло Грушевський: «Проживши весь вік на Україні, оженившись в українській родині, ніколи не цікавившись заглянути до своєї батьківщини – Тульської губернії, він заховав згірдливе, іронічне трактованнє місцевої стіхії, і цілком неприязно ставився до всяких проявів українофільства – до всього, що "пахло кожухом", як він висловлювався. Помітивши сю стихійну антипатію, я ніколи не входив з ним в розмови на сю тему – взагалі рідкі між нами були розмови» (*Грушевський М.* Спомини // Український історик. – 2002. – № 1-4. – С. 152).
[259] ЦДАВО. –Ф. 3984.–Оп. 3. –Спр. 30. –Арк. 1–1зв.
[260] Там само.
[261] Там само. –Арк. 3.
[262] Там само. –Арк. 7–7зв.
[263] Там само. –Арк. 9.
[264] Там само. –Арк. 16.
[265] Там само. –Арк. 9зв.
[266] Там само. –Арк. 24.
[267] Там само. –Арк. 24зв.
[268] Там само.
[269] Там само. –Арк. 32.
[270] Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва України. Інв. № 8465. Автор вдячний письменниці-мистецтвознавцю Р.Скалій за наданий матеріал.
[271] ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 3. –Спр. 30. –Арк. 2.
[272] Там само.
[273] Тепер Миронівського району Київської області.
[274] ЦДАВО. – Ф. 3984. –Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 2.
[275] Там само. – Арк. 5.
[276] Там само. – Арк. 15.
[277] Там само.
[278] Там само. –Арк. 5.
[279] Там само. – Арк. 17.
[280] Там само. –Арк. 7.
[281] Там само. –Арк. 15.
[282] Тепер Богуславського району Київської області.
[283] Тепер Богуславського району Київської області.
[284] Там само. – Арк. 16.
[285] Там само. –Арк. 15.
[286] Ідеться про Онуфріївський монастир у селі Гарбузин Канівського повіту (тепер Корсунь-Шевченківського району Черкаської області).
[287] Тепер Богуславського району Київської області.

[288] Там само. –Арк. 18.
[289] Там само. – Арк. 17–18.
[290] Там само. – Оп. 3. – Спр. 113. –Арк. 5.
[291] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1425, – Арк. 43-44.
[292] Архів СБУ. – Спр. 148135. –Арк. 24.
[293] Там само. – Арк. 14.
[294] В оригіналі «Подільський край» виправлено на «Життя Поділля».
[295] ЦДАМЛМ України. –Ф. 271. –Оп. 1. –Спр. 56. –С. 9.
[296] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 566. –Арк. 2.
[297] Там само. – Арк. 5.
[298] Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932). – Львів – Нью-Йорк, 1998. – С. 76.
[299] *Коваль Е.* Спогади про Марка Федоровича Грушевського // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – № 2. – С. 109.
[300] Див. біографічний покажчик: Демидчук (Удіна) Ірма Львівна, Остапенко (Коваль) Елеонора Захарівна, Грушевська Алла Анатоліївна, Гельфанд (Грушевська, Левчук) Валерія Львівна.
[301] Там само.
[302] Там само.
[303] Там само.
[304] Оригінал рукопису зберігається в доньки – Грушевської (Левчук) В. Л.
[305] Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932). – Львів – Нью-Йорк, 1998. – С. 98.
[306] Мартирологія українських церков. У чотирьох томах. Том І. Українська православна церква. – Торонто, Балтимор, 1987. – С. 1026.
[307] ЦДАВО. –Ф. 3984. – Оп. 4. –Спр. 179. –Арк. 97.
[308] Мартирологія українських церков. У чотирьох томах. Том І. Українська православна церква. – Торонто, Балтимор, 1987. – С. 1026. – С. 159, 364.
[309] Там само. – С. 900.
[310] ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп.4. – Спр. 179. –С. 57.
[311] Там само. – С. 60.
[312] Там само. – С. 59.
[313] Там само. – Спр. 212. – Арк. 1-1 зв.
[314] Тепер у складі м. Боярка Київської області.
[315] ЦДАВО.–Ф. 3984.– Оп.4. –Спр. 212.–Арк. 5-5 зв.
[316] Там само. – Спр. 179. – Арк. 79 зв.
[317] Там само. – С. 944-950.
[318] Там само. – С. 159.
[319] Зречення сану // Пролетарська правда. – 1930. – 5 лютого. – С. 4.
[320] Мартирологія українських церков. – С. 944-950.
[321] Тепер Катеринопільського району Черкаської області.
[322] Ікона зберігається в доньки – Грушевської (Левчук) В. Л.
[323] ЦДАМЛМ України. – Ф. 271. – Оп. 1. –Спр. 56. – С. 4.
[324] Там само.
[325] *Грушевський М.С.* Спомини // Український історик. – 2002. – № 1-4 (152-155). – С. 140-141.
[326] Архів СБУ. – Спр. 148135. – Арк. 5-5 зв.
[327] Посвідка про смерть Грушевської М. І. // Колекція ІММГ. – МІК – КВ – 54532. Дар Коваль Е. З.
[328] Оригінал рукопису зберігається в доньки – Грушевської (Левчук) В. Л.
[329] Маленька «сага» про рід Грушевських. – С. 85.
[330] Архів СБУ. – Спр. 148135. – Арк. 5-5 зв.
[331] Оригінал рукопису зберігається в доньки – Грушевської (Левчук) В. Л.
[332] Там само.
[333] МІК. – КВ 11004-11004/92.
[334] *Коваль Е.* Спогади про Марка Федоровича Грушевського. – С. 111.
[335] Архів СБУ. – Спр. 148135.– Арк. 33.
[336] Там само. – Арк. 38 зв.
[337] *Амонс А.* Места захоронений репрессированных органами НКВД УССР людей на территории Киева и области // Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Вип. 8. – К., 2008. – С. 129.
[338] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 291. – С. 139.

Ігор Гирич

УКРАЇНСЬКЕ СВЯЩЕНИЦТВО ЯК НОСІЙ НАЦІОНАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ

Анотація. Статтю присвячено діяльності випускників українських семінарій та Київської духовної академії задля формування культурно-просвітницького середовища нового штибу, взаємодії сільської та міської інтелігенції кінця XIX — початку XX ст. та участі у цьому процесі Марка Грушевського.

Ключові слова: духовна семінарія, семінарська громада, українська церква, національна ідентичність, просвітницька діяльність.

Summary. The article is dedicated to graduates of seminaries and Ukrainian Kiev Theological Academy to form a cultural and educational environment of the new wing, the interaction of rural and urban intellectuals of the late XIX - early XX century and participation of Marco Hrushevskyi in the process.

Key words: seminary, seminar congregation, Ukrainian church, national identity, educational activities.

Український рух у Києві у 1880-х — на початку 1890-х років майже виключно концентрувався навколо семінарської молоді місцевої духовної семінарії. Уявлення сучасної людини про семінарію не зовсім відповідає тогочасній суспільно-культурній ситуації на підпорядкованій Російській імперії Україні. На перший погляд видається, що сама назва закладу стверджує, що її випускник у майбутньому має стати священиком. Духівництво в Російській імперії під впливом казенного православ'я було ніби апріорі реакційною силою, яка виконувала функцію ідеологічної підтримки царського режиму. Насправді ситуація в українських семінаріях і передусім у Києві, Полтаві, Кам'янці, Крем'янці, почасти Чернігові (якщо брати історичні Київщину, Поділля, Волинь і Гетьманщину) була зовсім іншою, до певної міри протилежною. Саме в семінаріях зберігався церковно-громадський національний дух української церкви і релігійної традиції. І про це сьогодні добре відомо зі спогадів Є. Чикаленка, С. Єфремова, О. Лотоцького. Два останніх були випускниками Київської духовної семінарії.

Студенти семінарій Правобережної та Лівобережної України були вихідцями з багатодітних родин українських парафіяльних священиків, які мали понад сторічну традицію служіння серед сільського населення України. Вони фактично представляли тоді сільську українську інтелігенцію, бо середній

клас на селі тоді був нечисленним: нерозвиненість господарських відносин, відсутність модернізаційних тенденцій в економіці сільської місцевості призводили до відсутності на селі заможного селянства з освітою, яке б усвідомлювало свою національну ідентичність. Саме священики завдяки своїй освіті і праці на духовному поприщі могли зрозуміти цінність традиційної національної культури, фольклору, етнічної самобутності тощо.

Що ж до служіння в церковному відомстві, то лише частина вихованців семінарій ставала священиками, і то далеко не більша. Семінарія лише тим відрізнялася від цивільної гімназії, що там навчалися діти священиків. І передусім тому, що навчання для них було безкоштовним. Оскільки ж родини священиків були великими до десятка дітей і більше, продовжували справу батька заледве один-двоє дітей, решта обирали цивільні професії, після семінарій вступали до університетів і політехнічних інститутів, обирали інші вільні професії. Приміром, у родині Єфремових лише старший син, майбутній чернець Йонафан обрав церковну дорогу, решта стали освітянами, а молодший син Федора Єфремова — Сергій став журналістом, закінчивши правничий факультет Київського університету. Значна частина семінаристів, йдучи на навчання, вже наперед знала, що ніколи не піде служити в церкву.

Рівень освіти в семінарії був достатньо високим. Там викладалися, окрім богословських наук, загальноосвітні предмети. У семінаріях викладали не лише представники духовенства, а й цивільні викладачі із звичайних державних та приватних світських навчальних закладів, головно гімназій. Освітній рівень семінарського викладання дозволяв успішно навчатися у гуманітарних університетах, політехнічних, технологічних і комерційних інститутах та навіть у консерваторіях і художніх училищах (бо хоровий спів був там одним із головних предметів).

Не випадково з Київської семінарії вийшов найвидатніший хоровий диригент і творець сучасного хорового співу Олександр Кошиць. Подільську семінарію закінчував славетний композитор духовної музики Микола Леонтович. Київську ж семінарію закінчував його колега за музичною тематикою Кирило Стеценко.

Засновник української школи економічної географії, академік ВУАН Кость Воблий був випускником Полтавської духовної семінарії, після чого навчався і закінчив Київську духовну семінарію. Але церковну діяльність він змінив на професію економіста, історика цукрової промисловості, дослідника економічної географії. Семінаристом у Києві був і член громади Кость Мацієвич — відомий у майбутньому вчений-економіст, фахівець із аграрного

питання, професор багатьох вишів, автор одного з аграрних законів в Українській народній республіці та міністр сільського господарства.

Семінарії були кузнею кадрів українських істориків. Звісно, варто в цьому випадку враховувати і Київську духовну академію, де ці студенти продовжували вищу освіту. Так, Олександр Лотоцький — один із найвизначніших українських істориків церкви, теоретик-концептуаліст історичних передумов автокефалії української церкви, послідовно навчався спочатку в Київській семінарії, згодом у академії. Поява О. Лотоцького не була випадковою, коли взяти потужну школу істориків церкви КДА, які розглядали українську православну церкву в межах РПЦ. Назвемо лише С. Голубєва, Ф. Тітова, Ф. Терновського, М. Петрова. Окремо варто також згадати предтеч автокефалізму в історико-церковній проблематиці братів Федора і Петра Лебединцевих. Перший став першим редактором «Киевской старины», видавав документи з історії церкви на Правобережній Україні у XVIII ст. в «Архіві ЮЗР». А другий є найвизначнішим дослідником історії київських монастирів. Полтавську духовну семінарію закінчував інший визначний історик нового часу — Орест Левицький, майбутній академік ВУАН на кафедрі звичаєвого права, найкращий знавець актових книг і середньовічної Волині, неперевершений фахівець з українського побутового життя XVI—XVII століть. Історичними працями вславилися й інші випускники київської семінарії. Зокрема Василь Доманицький, який вивчав історію Козаччини початку XVII століття, дослідників української історіографії початку XIX століття. Про київську магдебургію залишив праці відомий освітній і державний діяч та публіцист, теж випускник київської семінарії В'ячеслав Прокопович.

Київську духовну семінарію, а згодом Дерптський університет закінчував один з найбільших істориків українського права Андрій Яковлів. Його праці з трактування правного становища української козацької держави в межах Московського царства, а також Переяславської угоди 1654 року давно стали класикою української історіографії. Визначний історик церковного життя і політичної думки Василь Біднов з Катеринослава закінчував Одеську семінарію та Київську духовну академію і теж частково мав стосунок до київської семінарської громади та її керівника Олександра Конського.

Історія української літератури так само зобов'язана у великій мірі вихованцям семінарій. Першу історію підросійської української літератури написав випускник Костромської семінарії та КДА Микола Петров ще 1884 року. Його справу продовжив учень Київської духовної семінарії Сергій Єфремов. Його «Історія українського письменства» (1911) стала каноном літературоз-

навства. Літературознавцями — зачинателями української публіцистики та критики стали випускники київської семінарії, зокрема Василь Доманицький — визначний шевченкознавець, упорядник першого критичного видання «Кобзаря». Першим і другим редакторами першої щоденної української газети Наддніпрянщини «Рада» стали випускники київської семінарії Федір Матушевський та Мефодій Павловський.

Семінарія створила цілий напрям в українській художній літературі другої половини XIX століття. Знаковими фігурами стали вихованці київської і подільської семінарій Іван Нечуй-Левицький і Анатоль Свидницький, автори «Хмари» і «Люборацькі», на яких виховувалася вся українська інтелігенція того часу. У Полтавській духовній семінарії навчався один із класиків радянської літератури Пилип Капельгородський. Чернігівську духовну семінарію закінчував знаменитий поет доби визвольних змагань Павло Тичина. Разом із Тичиною навчався зачинатель радянської української прози, один із лідерів боротьбістів Василь Еллан-Блакитний. У них у чернігівській семінарії викладав малювання інший визначний художник і поет Михайло Жук. Перед революцією Подільську духовну семінарію закінчив один із найвизначніших українських поетів-ліриків 1920 — 1930-х років Володимир Свідзінський. Менш відомим залишилися письменник і священик Тихін Добрянський та Григорій Грушевський (Грицько Чулай) — члени київської семінарської громади у 1890-х роках, близькі товариші Марка Грушевського.

Випускники київської семінарії: Сергій Єфремов, Василь Доманицький, Олександр Лотоцький, В'ячеслав Прокопович, Федір Матушевський, Володимир Дурдуківський заснували перше акціонерне україномовне видавництво «Вік» (1896—1897), яке надрукувало до сторіччя виходу «Енеїди» Івана Котляревського знамениту трилогію-антологію красного письменства «Вік», що мала не лише громадський, а й комерційний успіх. До революції 1917 р. загальний наклад книжок «Віку» склав понад 1 млн примірників.

Окремо варто згадати педагогічний бік справи. Семінарія готувала визначних учителів для неофіційно українських шкіл до революції. Більшість випускників, що пішло на цивільну службу, у різний час викладало. Цікаво, що питомо національною педагогікою так само завдячуємо семінаріям. Григорій Ващенко — один із засновників української школи педагогіки, закінчував Полтавську семінарію, а перший директор української гімназії Т. Шевченка в Києві, заснованої по Лютневій революції 1917 р., Володимир Дурдуківський вчився у Київській семінарії разом зі своїм найкращим товаришем Сергієм Єфремовим. Викладав у київських приватних російських гімназіях

представник славної «віхівської» громади В'ячеслав Прокопович. Саме він після революції 1905 р. виступив за українізацію освіти на підросійській Україні. У духовних школах Києва викладав майбутній митрополит УАПЦ Василь Липківський. У духовних семінаріях викладав і колишній київський семінарист, майбутній прем'єр-міністр УНР Володимир Чехівський.

Окремо варто зазначити участь семінаристів у суспільно-політичному житті. І на цьому полі семінаристи, особливо в національних питаннях, проявляли значно більше активності за гімназистів. Приміром, українські гуртки існували в Києві при духовній семінарії і академії, але їх майже до кінця XIX століття не було в чоловічих гімназіях. Лише на початку XX століття утворився український гурток у першій київській гімназії навколо видатного суспільного мислителя та історика В'ячеслава Липинського та у п'ятій гімназії навколо етнографа і фольклориста Климента Квітки. Симпатики українського руху були і у 2, 3 і 4 київських гімназіях, але їхня кількість обмежувалася кількома учнями. Невеличкий гурток студентів-українців був у Київському університеті, де у 1890-х роках навчалися Микола Міхновський і Володимир Шемет. Що ж до семінарії, то там українофілів налічувалося до півсотні чоловік. А наприкінці 1890-х — на початку 1890-х років українські гуртки виключно перебували в Києві у духовно-освітньому відомстві — духовній семінарії.

Семінарії стали оранжереями антицарських настроїв і навіть радикально-революційного руху. Значний відсоток діячів РУП-УСДРП теж вийшли з стін семінарії України або були дітьми священиків. У Полтавській духовній семінарії навчався один з лідерів українських есдеків — Симон Петлюра і був виключений за участь в українському громадському житті за підготовку концерту, присвяченого пам'яті Тараса Шевченка. Разом із С. Петлюрою у Полтавській семінарії навчався ще один із представників ЦК УСДРП — Прокіп Понятенко. У Подільській духовній семінарії, а згодом у Києві викладав активний член Української соціал-демократичної партії — Володимир Чехівський — майбутній ідеолог-благовісник УАПЦ. Зі священичої родини з Волині походив есдек Валентин Садовський — перший міністр юстиції УНР.

Учасники тогочасного українського руху по-різному свідчать про участь у ньому Марка Грушевського: як одного із засновників Київської семінарської громади (С. Єфремов) або як одного із активних її членів (О. Лотоцький), який часто приходив на дообідній чай в Київську духовну академію для обговорення нагальних проблем громадського життя. Провідником семінарської громади і С. Єфремов, і О. Лотоцький[1] називають Луку Скоч-

ковського, диякона Миколо-Йорданської церкви і керівника нелегальної українознавчої бібліотеки в його службовій квартирі на Кирилівській вулиці. Серед активістів семінарської громади О. Лотоцький називає ще Михайла Грушевського й Олександра Кониського як ідейних керманичів громади, І. Руденка, М. Крамаренка, К. Волкова, Ю. Кедриновського, М. Павловського, П. Сікорського, В. Скрипчинського, М. Мартиновського, К. Пілінського, С. Липківського, Я. Ботвиновського, В. Бачинського, Т. Добрянського, Г. Яновського, П. Пащевського та П. Гдєшинського. Олександр Гнатович, окремо зупиняючися на особливому значенні для громади діяльності своїх товаришів — Сергія Єфремова та Федора Матушевського, називає далеко не всіх. Так чомусь як членів громади не названо його близьких друзів В. Доманицького, Ф. Матушевського, В. Прокоповича, хоч ті так само у 1890-х роках навчалися у Київській семінарії. Сергій Єфремов серед фундаторів семінарської громади називає[2], окрім Л. Скочковського і О. Кониського, С. Кедриновського, Марка і Григорія Грушевського, Харитона Донця, Іоіля Руденка, Крискента Матушевського. До них згодом пристали О. Лотоцький, С. Липківський, Т. Добрянський. З незгаданих О. Лотоцьким С. Єфремов додає ще Костя Мацієвича, Іринарха Черкаського, Петра Красовського.

Цікаві спогади про громаду з приводу від-даності її членів раз обраній за життя ідеї. Всі більшою або меншою мірою не лише не зрадили українську справу, а й служили їй на різних життєвих поворотах до кінця життя. Семінарські громадівці не просто були серед перших політичних українців Києва і залишили амбівалентне українофільство. Вони всі були стихійними самостійниками. Про це згадує С. Єфремов, коли семінаристи заспівали «Ще не вмерла Україна», дізнавшись про смерть Олександра III. І Лотоцький, і С. Єфремов кажуть, що саме із середовища семінаристів вийшов відомий лист — кредо українських самостійників «Profession de foi молодих українців», друкованих у 1893 р. у львівській «Правді», і який більшість істориків пов'язувала з Братством тарасівців — першою самостійницькою організацією підросійської України. Усі колишні громадівські семінаристи стали не лише визначними культурними діячами, а й лідерами ЗУБДО, Української радикально-демократичної партії після Першої революції (1905 р.), Товариства українських поступовців, утворювали кістяк редакції газети «Рада», а в добі визвольних змагань ставали міністрами Центральної Ради, УНР та Української Держави, брали участь у збройній боротьбі (Пащевський був капеланом української армії). А у 1920-х роках вони стояли біля джерел відродження Української автокефальної православної церкви. Про значен-

ня Марка Грушевського в семінарській громаді свідчить той факт, що його тимчасова квартира при Андріївській церкві у Києві називається поруч із квартирами О. Кониського, Михайла Грушевського і О. Лотоцького одним із місць постійних сходок. Якщо спробувати скласти збірний портрет члена семінарської громади, то пересвідчимося в тому, що М. Грушевський належав до класичного зразка такого діяча. Більшість членів цікавилися етнографією, збирали фольклорні матеріали, любили народні пісні, живу українську мову. Не лише Марко Грушевський, а й Степан Кедриновський (С. Юрковець) увійшов у аннали етнографічної науки. Семінаристи допомагали М. Грушевському з написанням рецензій і оглядів для «Записок НТШ». Туди йому писали і С. Єфремов з О. Лотоцьким, а також С. Липківський, В. Доманицький, Ф. Матушевський та інші. Згодом серед праць Наукового товариства імені Т. Шевченка друкувався і М. Грушевський. Семінаристи мали нахил до редакторсько-видавничої праці, самі писали твори красного письменства. І тут можемо назвати низку тих самих прізвищ з додаванням імені священика-письменника Т. Добрянського.

Семінаристи переважно не залишалися у Києві, а вертали на села, одержували в різних кутках України посади на сільських парафіях. Та попри це варто ствердити існування цілих родинних кланів священиків — колишніх семінаристів, які працювали в Київській духовній консисторії і дбали про посади для своїх «українствуючих» колег. Ці клани проживали як у Києві, так і густо на периферії. Якщо лише Грушевських священиків одночасно на різних священичих посадах було до 50 чоловік, то варто згадати й інші багатодітні клани, які перебували між собою в дружбі й родинних стосунках. Згадаймо тут Дурдуківських (батько Федір був священиком семінарської Петропавлівської церкви, син дякував в Хрестовоздвиженській церкві). В його хаті постійно мешкав Сергій Єфремов, одружений на сестрі Володимира Онисії. Велика священицька родина була у Ф. Матушевського на Черкащині, Щербаківських на Київщині, Гиричів на Черкащині й Київщині, Кошиців на півдні Київщини та багатьох інших. .

ПРИМІТКИ

[1] Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1932. – Т.1. – С.224–227.

[2] Єфремов С. Щоденник (1895–1896). Про дні минулі (спогади) (1876-1907). – К.: Темпора, 2011. – С.350–358.

Ірина Преловська

ДІЯЧ НА НИВІ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

Анотація. Статтю присвячено життєпису одного з діячів Української автокефальної православної церкви (1921–1930) Марку Федоровичу Грушевському (1865–1938). Головну увагу звернуто на проблеми дослідження джерел до вивчення його біографії, церковного служіння, участі в процесах українізації Православної церкви.

Ключові слова: документальні джерела, Марко Федорович Грушевський, церковні діячі, джерелознавство, Українська автокефальна православна церква (1921–1930), політичні репресії, українізація.

Summary. The article is devoted to the biography of one of the leaders of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1930) Mark Hrushevskyi (1865–1938). The main attention is paid to the problems of research sources to study his biography, church service, participation in the Orthodox Church Ukrainianization.

Key words: documentary sources, Mark F. Hrushevskyi, church leaders, source, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1930), political repression, ukrainization.

Марко Федорович Грушевський до революції 1917 р. служив на православних парафіях як священик, а згодом протоієрей. У 1922 р. був висвячений на єпископа Волинського Української автокефальної православної церкви, очолював інші округи (єпархії) цієї церкви. 5 лютого 1930 р. він, після тривалих поневірянь і переслідувань УАПЦ, зрікся церковного служіння і відійшов від церкви взагалі. Очевидно, він не знайшов у собі сили залишатися й надалі на церковному сліжінні й працювати секретарем Всеукраїнської православної церковної ради церкви, яка на «Надзвичайному» Соборі УАПЦ 28—29 січня 1930 р. проголосила «саморозпуск» цієї церкви під приводом її «антирадянської діяльності».

За роки незалежності Української держави сформувався цілий напрям історіографії, який вивчає спадщину УАПЦ 1920—1930-х років, життя й діяльність її митрополита Василя Липківського, єпископів і священиків цієї церкви. Джерелами цього дослідження слугують документальні матеріали з історії виникнення та існування УАПЦ, які збереглися в Україні і є вже почасти опублікованими[1]. Важливими є документальні матеріали, які вийшли друком в осередках української діаспори в Західній Німеччині, США і Канаді[2].

Окремо слід згадати репресії проти діячів УАПЦ та дослідження архівно-кримінальних справ, які вже стали доступними дослідникам в Україні[3]. У

зв'язку із зацікавленням історією розвитку українського автокефального руху, який розпочався в 1920-их роках на хвилі революційних подій і розгортання визвольних змагань за українську державність, у 1990-х роках виник цілий напрям в історіографії, який збагатив і розвинув той, що існував в українській діаспорі з часів закінчення Другої світової війни і переїзду українських церковних діячів і вірних УАПЦ на Захід.

Марко Федорович Грушевський, який, окрім церковного служіння, був дослідником старожитностей Чигиринщини, родичем видатного українського історика М. С. Грушевського[4], народився в с. Худоліївка Чигиринського повіту Київської губернії. Він закінчив Черкаську бурсу (1883), Київську духовну семінарію (1889), де був одним із засновників і активних членів нелегальної студентської громади. Впродовж 1893—1897 років працював законовчителем, благочинним місіонером, служив священиком на Чигиринщині та Черкащині. У 1893—1894 оках другий, потім перший псаломник у Києво-Андріївській церкві. У 1897 р. висвячений на священика до Михайлівської церкви с. Суботова Чигиринського повіту. За звинуваченням в україно-фільській діяльності у 1910 р. був переведений до м. Таганчі Канівського повіту.

З літа 1918 р. о. Марко Грушевський проживав на подвір'ї колишнього Києво-Софійського монастиря у двокімнатному помешканні на першому поверсі Митрополичого Будинку, оскільки виконував обов'язки «смотрителя будинків міністерства ісповідань»[5]. У цей час Міністерство ісповідань Української держави знаходилося саме в цій споруді й тому, мабуть, там знайшлося місце для проживання доглядача. Очевидно, що його національні уподобання привели його до церковно-визвольного руху за українізацію та автокефалію Православної церкви в Україні. Після захоплення Києва більшовицькими військами на початку лютого 1919 р. набув чинності радянський декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, що кардинально змінило ситуацію у справі українізації православних парафій в Україні. Навесні 1919 р. в усіх храмах і монастирях Києва новими радянсько-російськими властями було проведено опис майна у зв'язку з націоналізацією церковних споруд. На Софійському подвір'ї також було проведено описові роботи, зокрема у великому Софійському кафедральному та Малому соборі Різдва Христового у дворі колишнього Софійського монастиря[6].

Усього в обох соборах — Великому і Малому знайдено 1001 предмет для опису. Перелік було перевірено секретарем Бедюхом та підписано вченим спеціалістом Н. Танашевичем[7]. Після складання майнового опису і націоналізації церковних споруд на території колишнього монастиря Софійський

собор разом із дзвіницею рішенням Київського Губвиконкому (Постанова № 54 від 10 липня 1919 р.) було передано у користування зареєстрованій парафії Всеукраїнської Спілки православних парафій і собор Св. Софії став її кафедральним храмом[8].

Члени Старокиївської української парафії прийняли від попереднього соборного кліру ризницю (приймали: член парафіяльної ради Старокиївської парафії УАПЦ Григорій Вокушевський, священик Михаїл Ольшевський, диякон Гаркавенко), соборну книгозбірню приймали: член Старокиївської парафіяльної ради Ф. Корчинський, священик Марко Грушевський, Юхим Калішевський). Тоді ж ухвалили просити ПОЛІРУ передати ВПЦР бібліотеку Софійської бурси та бібліотеку колишнього Свято-Володимирського братства при кафедральному соборі.

При Софійському соборі влітку 1919 р. утворилася українська парафія, до якої записався український художник-графік Георгій Нарбут, неодмінний секретар УАН академік Агатангел Кримський, Михаїл Мороз, Іван Приймак, Павло Ємець, Тодось Чехівський, Григорій Вовкушевський, Іван Тарасенко та інші. До ВПЦР від цієї парафії увійшли Г. Вовкушевський, протоієрей Василь Липківський, М. Мороз, М. Пивоваров, священик П. Тарнавський, протоієрей Нестор Шараївський та ін. На зібранні, яке відбулося 29 червня 1919 р. з приводу обрання делегатів від всіх парафіяльних представників міста Києва, мав місце конфлікт між представниками старого складу кліру собору Св. Софії і представниками українського духовенства і мирян, які були прихильниками автокефалії церкви в Україні. Протоієреї Софійського кафедрального собору Семен Трегубов і Михаїл Златоверховніков об'єднали навколо себе ту частину парафіян, яка не бажала «українізуватись». Протокол зборів підписали 54 особи, серед яких були Георгій і Натолій Нарбути, Вадим Модзалевський, А. Саль і члени ВПЦР[9].

На початку липня 1919 р. частина клірикiв зі старого причету собору на чолі з отцем Михаїлом Ольшевським приєдналася до «українців». 3 липня 1919 р. диякон собору Микола Богородицький, який 5 років працював у соборі Св. Софії, написав прохання залишитись і далі на цій посаді із зобов'язанням виконувати всі правила, що вимагаються Статутом ВСПП[10]. У той же день інший диякон собору Павло Попов, росіянин, який 15 років працював у соборі, також попросив залишити його служити, «бо полюбив Україну, бажав би бути корисним для неї»[11]. Напередодні свята Апостолів Петра і Павла від Старокиївської української православної парафії при соборі Св. Софії 11 липня 1919 р. за № 1 було подано прохання до керуючого

Київською єпархією єпископа Черкаського Назарія (Блінова) благословити відправу українською мовою, оскільки «Собор Св. Софії з Трапезною церквою і з усіма річами Богослужбового Культу» вже передано владою. Рада запропонувала перелік кліриків, які мали правити службу Божу на це свято: протоієрея Василя Липківського, священиків — Петра Тарнавського, Михаїла Ольшевського, Марка Грушевського, Степаненка та інших[12].

Уперше українську службу в Софійському кафедральному соборі українське духівництво в кількості 7 осіб відправило 12 липня 1919 р. на день Св. Апостолів Петра і Павла[13]. До ВПЦР від цієї парафії увійшли голова ВПЦР Михаїл Мороз, прот. Василь Липківський, прот. Нестор Шараївський, Григорій Вовкушевський, Микола Пивоваров та ін.

20 липня 1919 р. на зборах Старокиївської української парафії при соборі Св. Софії було ухвалено через протистояння не залишати служити в храмі священиків і дияконів з попереднього складу кліру: протоієреїв — Михаїла Златоверхникова, Олександра Браїловського, Семена Трегубова, Григорія Прозорова, В. Ожеговського, Н. Богородицького, протодиякона Михаїла Бистрова. Натомість до складу української Старокиївської парафії було обрано ту частину кліриків, які погодились увійти до українізованої парафії: священиків Михайла Ольшевського, І. Тарнавського; дияконів — Ф. Гаркавенка і Мізецького; пономаря М. Баранова та нижчий склад причету і церковних службовців. Настоятелем Софійського собору був затверджений протоієрей Василь Липківський. До кліру увійшли також священики — Марко Грушевський, Пилипенко і Завадський, диякони — Олександр Дурдуківський, П. Попов і І. Недзельницький[14]. Щодо діяльності цієї парафії на Софійському подвір'ї, то є інформація про те, що члени української парафії займались оздобленням храму і просили професора Георгія Нарбута організувати прибирання храму квітками і рушниками, «щоб він мав український вигляд»[15]. Члени Старокиївської української парафії прийняли від попереднього кліру ризницю, соборну книгозбірню і ухвалили просити Ліквідаційну комісію передати ВПЦР бібліотеку Софійської бурси та бібліотеку Софійського братства. Від попереднього старости Софійського собору Любанського було прийнято в борг 15 пудів свічок[16]. Рада Старокиївської парафії листовно зверталась до ВУКОПМИСу 28 липня 1919 р. з проханням «вжити заходів, аби двоголові орли на дзвіниці Софійського Собору, як невідповідні церковному життю парафіян Св. Софії були замінені іншими орнаментами»[17]. На іншому зібранні було ухвалено навіть «заборонити торгівлю в дзвіниці Собору крамареві, який продавав чорносотенні видання і вороже ставився до Ради»[18].

3 серпня 1919 р. на чергових зборах Старокиївської парафії при соборі Св. Софії розглядалося питання про затвердження постійного причету і було ухвалено обрати для служіння 4 священиків і 3 дияконів. Настоятелем собору черговий раз був затверджений протоієрей Василь Липківський; штатними священиками: Тарнавський, Марко Грушевський і Михаїл Ольшевський; штатними дияконами: Олександр Дурдуківський, І. Недзельницький і Степан Хрипко. Було обговорено, що утримання собору і оплата причету вимагає прибутків щомісячно на 40 тис. крб.[19]. Останнім заходом Старокиївської парафії до приходу російського війська під проводом генерала А. Денікіна, про який віднайдено відомості у протоколах парафіяльної церковної ради, була ухвала про те, що в суботу 9 серпня 1919 р. до 100-літньої річниці з дня народження Панька Куліша буде відправлено в Софійському соборі урочисту панахиду[20]. У такий спосіб українська Старокиївська парафія при Софійському соборі вшановувала пам'ять тих, кого вважала українськими діячами у літературі та мистецтві, незважаючи на те, що більшість цих письменників за життя іноді не дуже лояльно ставилась до Православної церкви.

Діяльність ВПЦР була тимчасово зупинена у зв'язку з окупацією Києва денікінськими військами восени 1919 р. Тоді повернувся митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький), якого було вислано з Києва в грудні 1918 р. М. Н. Мороз у 1929 р. повідомив, що «в кінці серпня Київ захопили деникінці. Від українців в першу чергу були одібрані Софіївський Собор і Миколаївський Собор. Андріївська церква була одібрана пізніше. В день вступу Деникінців я почув, що Липківський виїхав з Києва. Очевидячки через те, що сподівався, що деникінці робитимуть йому утиски. Через два дні вишов з Києва і я, теж опасаючись деникінців»[21]. З подачі керівництва Російської церкви в Україні розпочались репресії проти священиків-автокефалістів, які брали активну участь у створенні українських парафій і відправляли богослужіння українською мовою. Усім причетним до цього особам було заборонено провадити священнослужіння і їх позбавлено сану.

У грудні 1919 р. Київ знов захопили загони російської червоної армії і ВПЦР відновила роботу, оскільки мала юридичний статус, наданий радянською владою. Їй було повернуто вищезазначені храми і на клопотання Михайла Мороза надано наступні церкви: Іллінську (на розі вул. Жилянської та Безаківської, Петропавлівську (Поділ) та Троїцьку (Кирилівська лікарня). Інформацію про це та перелік наданих будівель містить лист голови ВПЦР Михайла Мороза до Київського губревкому від 13 червня 1920 р.

Голова парафіяльної ради Іринарх Черкаський сказав, що він не допус-

тить до відправи забороненого духівництва. Коли протоієрей Нестор Шараївський намагався почати правити богослужіння, то Черкаський з настоятелем Олександром Ходзицьким не впустили його у вівтар, причому сказали отцю Ходзицькому, що їх тут поставив Митрополит Антоній (Храповицький), і він не повинен допускати заборонених священиків до богослужіння. Але на вимогу голови ВПЦР Михайла Мороза Ходзицький залишив храм і більше там не з'являвся. Старокиївська українська православна парафія була зареєстрована в Київському губревкомі 5 січня 1920 р. під № 72[22]. Після клопотань М. Мороза перед Київським губревкомом на початку квітня 1920 р. перед святом Благовіщення губревком повернув українській громаді великий Софійський собор, а слов'янській парафії запропонував користуватись Теплою Софією. Ключі від великого Софійського собору представникам української парафії передав ключар собору Браїловський.

Дещо іншу версію цих подій подав у своїй книзі митрополит УАПЦ Василь Липківський. Він писав, що Старокиївська парафія від радянської влади мала мандат на великий Софійський собор іще з грудня 1919 р., але не хотіла входити в конфлікт з єпископом Назарієм (Бліновим) і продовжувала користуватись Малою Софією. У великому соборі служив старий склад причету. Напередодні Великодніх свят віруючі почали вимагати переходу у великий собор з огляду на велику кількість відвідувачів. Представники Старокиївської парафіяльної ради звернулись до причету великого собору, показали їм мандат, але їм було сказано звертатись до єпископа Назарія. Коли ж на Вербній неділі представники ВПЦР відвідали Владику Назарія з проханням, щоб старослов'янський причет перейшов служити до Малої Софії і звільнив великий собор, то Назарій обурився, став кричати на них і погрожувати заборонами[23].

У страсний понеділок 5 квітня 1920 р. (ст. ст.) було викликано до влади єпископа Назарія і голову ВПЦР Михайла Мороза і запропоновано дійти згоди у справі використання обох соборів. Але Назарій вперто твердив, що великий Софійський собор — це його кафедра і він ні в яке порозуміння з ВПЦР входити не буде. Тоді Михайлу Морозу було запропоновано негайно взяти у використання великий Софійський собор. Перед всенічною службою у середу 7 квітня 1920 р., коли святкували Благовіщення, перед початком української відправи у великому Софійському соборі представники ВПЦР знову пішли до владики Назарія (Блінова) за благословенням, але він їх прогнав. Відправа все ж відбулась, і богослужіння тривало у подальші дні.

У середині червня 1920 р. польсько-петлюрівська влада залишила Київ.

З поверненням радянської влади М. Мороз подав до Президії Київського губревкому від імені ВПЦР доповідну записку, в якій містилася інформація про події в житті українських парафій м. Києва. На прохання М. Мороза українським парафіям знову було видано мандати на використання отриманих раніше від радянської влади київських храмів. Оскільки Старокиївська парафія вже була зареєстрована Київським губревкомом 5 січня 1920 р., то у своєму поданні від 3 липня 1920 р. за № 27 М. Мороз просив перереєструвати Старокиївську українську парафію згідно з законом, приклавши до прохання статут парафії, реєстр її членів і вказавши, що канцелярія знаходиться при соборі Св. Софії[24].

Водночас із цими подіями у Києві, протоієреєм Василем Липківським було закінчено переклад з грецької повний чин Божественної Літургії Св. Іоанна Золотоустого і в червні 1920 р. рішенням ВПЦР її було надруковано українською мовою[25]. Саме з приводу цього видання у великому Софійському соборі правилась Служба Божа в подальші роки кліриками УАПЦ. Крім цього, перекладалися, передруковувались на машинці і розсилалися по інших українізованих парафіях й інші тексти.

Від 1920 р. радянська влада остаточно закріпилася у Києві, відновили діяльність радянські урядові структури, які свого часу надавали дозволи Старокиївській парафії на використання Софійського собору, і поступово життя увійшло у певні рамки. Це був період, коли УАПЦ отримала максимальну кількість київських храмів в оренду згідно списків зареєстрованих «двадцяток». Сприяння влади в цей час ґрунтувалося на тому, що загальнополітичні умови поки що не давали розвинутись організованим репресіям, а з іншого боку — декларовано політику «коренізації», тобто сприяння місцевому населенню і підтримка його мови на противагу «царській тюрмі народів», що давало можливість діячам українського автокефального руху використовувати це навіть за умови зростання протистояння з традиційними церковними установами і структурами. Але того часу священик Марко Грушевський вже не служив у великому Софійському соборі. З 1920 р. він був інструктором-організатором ВПЦР, у численних поїздках пропагував ідеї УАПЦ, організовував українські парафії на місцях. Для цієї роботи ВСПП змушена була виготовляти багато посвідчень для українізаторів православних парафій на місцях, оскільки в цей період відсутність документів і повноважень при перевірці різноманітними органами могла загрожувати ув'язненням.

Значна кількість таких посвідчень для уповноважених ВПЦР збереглася в ЦДАВО України за 1920—1921 роки, оскільки саме в цей період відбувався

інтенсивний процес переходу церковного життя на нові засади. 17 вересня 1920 р. о. Марко Грушевський був відряджений від ВПЦР до с. Юшки Київського повіту для відправлення урочистої відправи українською мовою в сільському храмі[26]. Там він пробув з 18 по 22 вересня 1920 р. і служив на храмове свято «чуда Архистратига Михаїла» 19/6 вересня. Здійснивши багато організаційних справ, він зіткнувся з великою кількістю запитань від мешканців с. Юшки, які запитували його, навіщо було українізувати церкву, і чи не порушує це канонів православної церкви, хіба можна правити на мужицькій мові Службу Божу, чому українізовано церкву саме с. Юшки, тоді як інші села не українізуються, чому російські єпископи проклинають українське духовенство і нацьковують літніх людей на прихильників українізації, чи «Просвіта» на селі — добре діло, чи ні, чи заповідав Христос правити Службу Божу на слов'янській мові[27].

У цей період житлове питання в Києві вирішується за новими правилами нової влади. У грудні 1919 р. після вигнання денікінського війська з Києва ВПЦР отримала мандат на користування Іллінською церквою біля залізничного вокзалу[28]. Зберігся лист парафіяльної ради Либідської парафії при церкві св. Пророка Іллі до ВПЦР від 25 вересня 1920 р. за № 220, в якому повідомлялося, що під час передачі храму до ВСПП було отримано квартири для причету загальною кількістю 13 кімнат. Але з якихось причин ці кімнати не використовувались і 4 кімнати було забрано для дитячого клубу. Виявилося, що священикові Марку Грушевському було надано квартиру, але він чомусь не захотів туди переїжджати. Тому прот. Василь Липківський, який мав потребу в помешканні, з великою охотою погодився перейти до Іллінської церкви, де є квартира. Рада просила, беручи до уваги величезну заслугу перед церквою п.-о. Грушевського, надати йому іншу посаду в більш зручному місці, ближче до його помешкання (квартира знаходилася біля Духовної Семінарії). Заяву п.-о. Липківського про бажання перейти до Іллінської парафії з 1 жовтня 1920 р. було обговорено на засіданні Софійської парафії 27 вересня 1920 р.[29]

Серед документів в архіві ВПЦР виявлено автограф о. Марка Грушевського — це його лист до ВПЦР від 18 листопада 1920 р. Він писав, що «справи по відбудові по селах рідної одправи служб Божих задержують мене на селах зараз і будуть задержувати ще далі. Сім'я моя в м. Києві без коштів. Та і я тут ледве-ледве з дня на день перескакую. Щиро прохаю Всеукраїнську Раду допомогти моїй сім'ї, скільки ласка, коштами. Священик М[арко] Грушевський». Невідомо, чи було надано допомогу, оскільки є тільки коротка резо-

люція на документі наступного змісту: «На розгляд президії. 27 листопада. М. Мороз»[30]. Збереглося також посвідчення священика Марка Грушевського, уповноваженого в грудні 1920 р. на Канівський повіт[31]. Про те, що у 1921 р. прот. Марко Грушевський брав активну участь у заснуванні осередків УАПЦ, свідчать документи з канцелярії ВПЦР цього періоду[32]. Виявлено лист до ВПЦР від священика Марка Грушевського (немає кінця), який був зареєстрований у канцелярії ВПЦР за № 19 від 15 січня 1921 р., де він розповів про події по українізації церковного життя в с. Дибинці Канівського повіту, мешканці якого після з'їзду 17 парафій 6 — 7 грудня 1920 р. висловили бажання приєднатись до Округової Ради с. Карапишів[33]. Докладніше про Карапишівський період його діяльності див. статті М. Кучеренка та О. Боня.

Протоієрей Марко Грушевський був делегатом церковного Собору Київщини 22 – 26 травня 1921 р., який відбувся у великому Софійському соборі. З постанов цього Собору відомо тільки, що він був підвищений до сану протоієрея[34] і обраний кандидатом на висвячення в єпископи Київщини[35].

Але з якихось причин він продовжив свою українізаторську діяльність по селах Київщини і не поспішав повертатись до міста. Зберігся лист від ВПЦР до пан-отця Марка Грушевського за № 4022 від 8 вересня 1921 р., де ВПЦР просить його заснувати Округову Раду в м. Баришівці з наданням йому відповідного уповноваження[36]. Цей лист виконано на бланку, який відрізняється від тих, що використовувались після Першого Всеукраїнського Собору УАПЦ 1921 р. Це відтиск штампа на ¼ арк. з написом: «У.П.Ц. Всеукраїнська Православна Церковна Рада Спілки Українських парахвій. Відділ [...] Ч. [...] м. Київ, Владимирська, 24». На звороті з цим самим штампом є інший документ: це текст уповноваження за № 4023 від 8 вересня 1921 р.[37] Цим документом пред'явник прот. Марко Грушевський уповноважувався на заснування Округової Ради в м. Баришівка Переяславського повіту на Полтавщині за підписами М. Мороза та секретаря ВПЦР.

Протоієрея Марка Грушевського було згадано на засіданні від 24 жовтня 1921 р. Першого Всеукраїнського Собору УАПЦ, який відбувся у великому кафедральному Софійському соборі. Голова Президії Собору Михайло Мороз перед тим, як запросити новообраного митрополита УАПЦ Василя Липківського на це засідання, повідомив соборян, що «наш шановний працьовник о. Грушевський пише, що він не має змоги через хворобу взяти участь в праці Собору, але вітає і бажає всього найкращого в нашій праці. Я гадаю, ми будем теж вітати його»[38].

10 березня 1922 р. до ВПЦР було надіслано лист-доповідь від настояте-

ля церкви с. Волошинівка Марка Грушевського, де він описує стан справ[39]. У листі від 15/28 лютого 1922 р. він доповідав, що копії постанов Волошинівської Округової Ради він надіслав до єпископа Переяславського УАПЦ Володимира Самбірського, але додав свої зауваги щодо нагальних проблем. Зокрема він заторкнув проблему соборноправності на місцях, коли клірики на парафіях відмовлялися підлягати «хамам», тобто парафіянам, а вимагали гарантій у забезпеченні утримання членів причету на випадок недодержання обіцянок парафіянами[40]. Прот. Марка Грушевського також турбували проблеми відправ служб Божих і треб, вирішення складних питань реєстрації шлюбу та розлучень, забезпечення українськими священиками парафій УАПЦ, залучення представників місцевої інтелігенції до церковної роботи.

Протоієрей УАПЦ Марко Грушевський був висвячений на єпископа Полонського УАПЦ у 1922 р. Очевидно, служіння на Волині не було тривалим з багатьох причин. У своєму листі до ВПЦР від 1/14 жовтня 1922 р., який було написано у Києві в помешканні на Киянівському провулку, 6[41], він висав про те, що служіння на Волині і останні Покрівські Збори ВПЦР його остаточно переконали в правильності шляху УАПЦ у боротьбі з «Церквою Живою» та екзархістами. У цьому листі він також написав, що «в своїй особистій праці я мушу зазначити, що на Волині необхідно призначіння мене від ВПЦР, а не запрошіння самими діячами Волині на катедру єпископа. Міг би я нести свою працю і в другій місцевості на Україні, але лише по призначінню, а не по запрошінню. Якби ВПЦР не визнала цього можливим, то я щиро прохаю призначити мене, хоча б і по запрошінню парахвіян, на ту чи іншу парахвію на селі, недалекому від Київа. Марко Грушевський, Єпископ Полонський, власною рукою»[42].

У архіві виявлено один з його листів після його висвяти на єпископа від 15/28 листопада 1922 р., якого було написано у Києві в помешканні на Киянівському провулку, 6[43]. Єпископ Марко Грушевський писав, що у доповіді 8/21 жовтня 1922 р. він не подав статистичних відомостей по Волині, зокрема по тій окрузі, яка обрала його своїм єпископом. У цьому листі він скаржився на проблеми у стосунках з екзархістами, відсутність організованої праці в тих селах, які вже приєдналися до УАПЦ, небажання обирати парафіяльні ради, анархію в стосунках між священиками, старостами і благовісниками. Через це Марко Грушевський просив ВПЦР примусити благовісників його округи надіслати відомості про стан парафій УАПЦ в селах Дертка, Тиронівка, Любомирка, Коваленки, Мотрунки, Миропіль, Лабунь, Титків, Липне, Кранопіль, Колодяжна, Велика і Мала Шкаровка, Великі і Малі Мацевичі,

Любар, Чуднів, Печангівка, Вільха Новоселиця і Полонне[44]. До цього прохання він додав і перелік місцевих благовісників УАПЦ, які і повинні були надати ці відомості.

Наразі не вдалося скласти повний перелік усіх його переміщень під час єпископського служіння в УАПЦ. Проф. Іван Власовський вказує тільки на декілька його призначень, зокрема на те, що він був духовним керівником Конотопської округи на Чернігівщині, потім Таращанської на Київщині[45].

Митрополит УАПЦ Василь Липківський майже не згадує Марка Грушевського у своїй «Історії…». Очевидно події навколо Другого Всеукраїнського Собору УАПЦ 1927 р. і подальші проблеми з розколом всередині ВПЦР не сприяли висловленню позитивних оцінок. Він писав, що «на Першу Пречисту року 1925 р. мене запрохано до Катеринославу на свято. Єпископом там уже був Петро Ромоданів, що залишив правопорадництво в Харкові […] Між іншим в Ромоданова тоді притулився і єпископ Марко Грушевський, що ніяк не міг загріти місця, й нарешті поїхав шукати щастя на Катеринославщину»[46].

Улітку 1926 р. непорозуміння з владою вилилися у відкритий конфлікт. Митрополит УАПЦ Василь Липківський вказував, що раптові переслідування розпочалися іще в січні 1926 р. арештом трьох єпископів УАПЦ і викликом до Харкова цілої делегації ВПЦР на чолі з митрополитом. Від представників ВПЦР Всеволод Балицький вимагав, щоб ВПЦР засудила заарештованих єпископів і голову Ради Василя Потієнка[47]. Далі він зазначав: «17/30 липня мене заарештовано й вивезено до Харкова. 18/31 липня, кажуть, агенти ГПУ з'явились до канцелярії ВПЦР, оголосили всім, що ВПЦР від сьогодня мусить припинити всяку працю і збори, що президії ВПЦР вже не існує. Всіх з канцелярії ВПЦР видворено, всі справи і навіть двері канцелярії запечатувано, а з тих членів ВПЦР, що ще на волі, взято підписку, що вони всяку працю припиняють»[48].

Про ті події митрополит УАПЦ Василь Липківський писав: «На 1 серпня року 1926 від 2-ої ВПЦР залишилось порожнє місце й печатки ДПУ на дверях канцелярії, а в серпні до Києва прибувають єпископ Петро Ромоданів з своїми підручниками єпископом Марком Грушевським і протоієреєм Костем Шараєм. Вони увійшли в стосунки з заступником митрополита УАПЦ архиєпископом Нестором Шараївським і від нього пішло прохання до ДПУ про скликання на 1-ше вересня наради для обговорення питання про дальше керівництво УАПЦ і зняття печаток з канцелярії ВПЦР для підготовки до наради. Дозвіл зараз же було дано, канцелярію ВПЦР розпечатано, і в неї вступили нові хазяї. Нарада в свій час відбулась під головуванням запевне Ромо-

данова; на нараду прибуло 20 єпископів і душ 60 духівництва й мирян»[49].

1–3 вересня 1926 р. було зібрано нараду з представників УАПЦ, яка мала вирішити проблему стосунків з радянською владою. Рукописний список учасників цієї наради з особистими підписами виявлено серед архівних справ[50]. Спочатку список складався з 56 прізвищ з позначкою того, хто складав цей список: «16 єпископів, 24 священика, 16 мирян», але потім список було продовжено до № 69, куди увійшли 3 єпископи, 5 священиків, 1 протодиякон і 4 мирянина. Митрополита Василя Липківського серед них не було. Натомість були присутні й залишили свої підписи без зазначення округи архієпископи УАПЦ Шараївський, Павловський, Сергеїв, єпископи Малюшкевич, Червінський, Тесленко, Калішевський, Ромоданів, Самборський, Карабіневич, Гріневич, Чулаєвський, Бей, Орлик, Грушевський[51], Дахівник, Мозолевський, Маляревський і Жевченко.

Обставини діяльності «Комісії по унормуванню життя УАПЦ» на чолі з єпископом Петром Ромодановим, якій влада передала канцелярію ВПЦР, поки що мало досліджені[52]. Саме ця «Комісія» була покликана підготувати проведення Великих Покрівських Зборів ВПЦР 1926 р., які, в свою чергу, розпочали довготривалу кампанію у справі «чистки» персонального складу священнослужителів УАПЦ, яка тривала аж до II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 1927 р. Практика надання посвідчень існувала в канцелярії ВПЦР і для виїзду єпископів УАПЦ для богослужіння на місцях. Посвідчення були укладені в окрему архівну справу, де виявлено запрошення від парафій і відповідні посвідчення ВПЦР для виїзду на храмові свята і богослужіння Марку Грушевському[53], зокрема для участі в засіданнях Харківського окружного собору УАПЦ 30 листопада — 1 грудня 1926 р.

Окремою проблемою, яка потребує докладнішого дослідження, є участь єпископа Марка Грушевського у видавничих справах УАПЦ[54]. У архівній справі виявлено машинописну копію з вписаним від руки текстом — заповнений текст анкети для Управління по справах літератури та видавництва[55]. Цю анкету було заповнено 26 листопада 1926 р. До списку членів редколегії майбутнього часопису було внесено наступних осіб: митрополит УАПЦ Василь Липківський, єпископ Марко Грушевський, Яків Чулаєвський, секретар редколегії – письменник і правник Олександр Орестович Левицький.

Журнал «Церква й Життя» планувалося випускати з 1 січня 1927 р. як щомісячний україномовний друкований орган УАПЦ накладом 5 тис. примірників. Обсяг кожного числа планувався 8 друк. арк. у 1/8 альбомного аркуша (1 аркуш – 16 сторінок або 52 тис. літер на 1 аркуші)[56].

До цієї ж справи підшито програму часопису, в тексті якої вказувалося, що метою видання повинна бути «широка інформація про життя УАПЦ та інших релігійних течій і організацій, освітлення всіх галузів минулого й сучасного життя з погляду християнства і приципів УАПЦ»[57]. Планувалося, що видання «Церква й Життя» буде виходити в 3-х відділах. У 1-му відділі мали друкуватися праці з філософії і етики християнства, історії релігій, церковної історії, студії з дослідження Святого Письма, церковного мистецтва та археології, твори релігійного красного письменства, бібліографія і критика, богословсько-наукові матеріали[58]. До 2-го розділу мали увійти публікації з церковної апологетики й полеміки, пастирської практики, відправлення богослужбового культу, релігійного навчання і благовістя, повідомлення про сучасне релігійне життя та життя УАПЦ, дописи, поради та відповіді, документи та розпорядження ВПЦР, урядові накази в релігійних справах, оповіщення. У 3-го розділі планувалося друкувати як самостійні додатки популярні листівки, ноти церковних співів, богослужбові переклади, зразки церковних промов, церковний календар, ілюстрації (малюнки, портрети)[59].

Для розуміння подальших процесів дуже важливим джерелом інформації є лист за № 866 від 27 січня 1923 р. завідувача відділу НКВС з відокремлення Церкви від держави І. К. Сухоплюєва до управління у справах друку Головполітпросвіти Народного комісаріату просвіти УСРР[60]. У цьому документі подано офіційні роз'яснення з приводу правил надання дозволу на друк часописів церковним і релігійним організаціям УСРР. Зокрема наголошено на тому, що жодна релігійна організація, не маючи прав юридичної особи, не має права видавати будь-які органи друку від свого імені. Також дано роз'яснення, що, отримавши такий дозвіл, вони мають друкуватись не від імені правлінь релігійних організацій, а від імені редактора, який відповідає за напрям часопису. І. К. Сухоплюєв писав: «издателем и редактором журнала должны быть определенные физические лица, которым доверяет Советская власть»[61].

В архівній справі зберігся витяг з протоколу засідання ВПЦР від 21 січня 1927 р. за № 3/23. З цього документа стало відомо, що до Харкова їздив голова ВПЦР єпископ Петро Ромоданів, який отримав дозвіл на видання часопису «Церква й Життя» з додатком «Церковні вісті» від наркомату освіти від 15 січня 1927 р. за № 2889, але з умовою, що часопис буде виходити друком у Харкові, де повинна бути редакція. Результатом переговорів у Харкові було узгоджено зовсім інший склад редакційної комісії: єпископ УАПЦ Іван Павловський, прот. Леонтій Юнаков, прот. П. Протопопов, миряни А. Янченко

та І. Гаращенко. В ухвалі протоколу записали, що приступити до видання у Харкові, затвердити запропонований склад комісії, закликати єпископат і вірних допомогти в цій справі матеріально, співробітництвом та матеріалами. Перший випуск було ухвалено видати в березні 1927 р.[62]

Незважаючи на рішення, яке ухвалила ВПЦР, редколегія часопису УАПЦ «Церква й Життя» знову зібралась 25 січня 1927 р. у тому самому складі: митрополит УАПЦ Василь Липківський, єпископ Марко Грушевський, Яків Чулаєвський, секретар редколегії Олександр Левицький. Редколегія одноголосно обрала головою митрополита УАПЦ Василя Липківського, секретарем Олександра Левицького, скарбником – єпископа Марка Грушевського[63].

У цьому часописі М. Грушевський опублікував у розділі бібіліографії коротеньку рецензію на брошуру Володимира Лашнюка «Спізнання Бога», надруковану Всеукраїнським Вчительським Видавничим Товариством «Всецвито» у Києві десь у 1918—1919 рр.[64], рецензію на видання часопису євангельського християнства «Віра та знання»[65]. Йому належить стаття «Значіння віри для добробуту народу»[66]. У цій статті він писав, що «Викорінюючи віру […] значить націю зубожувати, а потім і вбивати, знищувати її геть. В одній і тій же людині не можна відокремлювати релігійну істоту від істоти громадянина»[67].

На Великих Покрівських Зборах в жовтні 1926 р. єпископ Марко Грушевський був обраний членом Президії ВПЦР, завідував відділом благовістя після відмови Володимира Чехівського бути завідуючим, був членом редакції часопису УАПЦ "Церква і Життя". Президію ВПЦР, присутню на Другому Всеукраїнському Соборі 1927 р., обрано на Великих Покрівських Зборах УАПЦ 25–30 жовтня 1926 р., коли всі заарештовані під час липневої кризи УАПЦ були звільнені. Попередній склад ВПЦР вже не влаштовував органи радянської влади. До нього входили Почесний Голова Митрополит Василь Липківський, заступник Митрополита архиєп. Нестор Шараївський, голова – протодиякон Василь Потієнко, заступник голови архиєп. Харківський Олександр Ярещенко, прот. Микола Хомичевський, скарбник Петро Антипчук, секретар Порфирій Гордовський, прот. Дмитро Ходзицький, миряни Кузьма Терещенко, Григорій Вовкушевський, Олександр Андрієв (11 членів).

Натомість було обрано новий склад Президії ВПЦР: голова – єп. Петро Ромоданів, заступники голови – єп. Костянтин Малюшкевич, прот. Леонтій Юнаков, секретар – прот. Харитон Гов'ядовський, скарбник – бр. Митрофан Кобзар, члени – митр. Василь Липківський, архиєп. Нестор Шараївський, архиєп. Феодосій Сергеєв, єп. Марко Грушевський, єп. Яків Чулаєвський, бр.

Григорій Коваленко-Каламацький, бр. Олександр Левицький, бр. Захар Тищенко (13 членів). Згодом, через 5 років після смерті прот. Кирила Стеценка, до президії ВПЦР було подано заяву диригента народного хору собору св. Софії Петра Стеценка від 27 травня 1927 р. з проханням вирядити хор Софійського собору разом з єпископом УАПЦ до с. Веприк, щоб 28—29 травня 1927 р. відправити в місцевому храмі «урочисту службу і благовістя»[68]. У витягу з протоколу засідання президії ВПЦР № 37/57 від 27 травня 1927 р. було ухвалено відправити хор Св. Софії і єпископа Марка Грушевського до с. Веприк й відправити там урочисту службу Божу[69].

Єпископ Марко Грушевський був присутній на передсоборній нараді 26—30 липня 1927 р. у Софійському соборі[70]. Під час цієї наради він виголосив головні тези запланованого на майбутньому Другому Соборі УАПЦ обговорення проповідницької частини богослужбової справи: історичний огляд проповідництва на Україні, сучасний стан проповідництва та пропозиції щодо бажаного стану в сучасному житті УАПЦ[71]. Митрополит Василь Липківський згадував, що після передсоборної наради у липні 1927 р. «Ромоданів, Говядовський, Грушевський та інші члени ВПЦР роз'їхались по округах на округові собори для обрання делегатів на Всеукраїнський Церковний Собор і вже голосно й недвозначно оповідали про мої провини і про кончу потребу "для блага Церкви" мене звільнити»[72].

Марко Федорович був делегатом ІІ Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. Як у всіх єпископів УАПЦ, його мандат містить вкрай обмежену інформацію про те, що він був делегований на Собор від ВПЦР[73]. На засіданні від 20 жовтня Другого Всеукраїнського Собору УАПЦ 1927 р. єпископ Марко Грушевський говорив з приводу виступу члена делегації, яка ходила до адмінвідділу у справі усунення митрополита УАПЦ Василя Липківського: «Ми вислухали доповідь делегації й декілька промовців... Я сам себе перестав познавати. На І-му соборі — відчувалася сила народу — сила Церкви. Вона породила ієрархію. Я вірив в цю силу і служив їй. А зараз виходить, наче о. Митрополит породив Церкву. Церква породила ієрархію, а ми не відділяємо: митрополит В[асиль] Липківський і Церква — це ніби-то одно. Це нерозуміння духу Церкви нашої й воно для мене не зрозуміле»[74].

На вечірньому засіданні від 24 жовтня Другого Всеукраїнського Собору УАПЦ 1927 р. єпископ Марко Грушевський за пропозицією голови Собору в цей день В. М. Чехівського був обраний до членів Президії ВПЦРади разом з прот. Леонідом Карповим та єпископом Яковом Чулаївським[75].

Наступного дня на ранішньому засіданні від 25 жовтня 1927 р. розглядалася пропозиція щодо обрання кандидатів на членів видавничого відділу ВПЦР серед яких було названо кандидатури прот. Леоніда Карпова, єпископів Якова Чулаївського і Марка Грушевського[76]. Виступаючий В. М. Чехівський зазначив, що «прот. Леонід Карпов дав згоду працювати в Президії; видавнича справа потрібує знання мови. Коли в державних установах потрібно, щоб володіти мовою, то у нас в Церкві це ще більш потрібно. Як технічний секретар для виправлення мови й коректури о. Карпов цілком придатний, що ж до фінансової сторони, то це інша справа»[77]. На запитання, чи він погоджується, єпископ Марко Грушевський відповів: «Праця мені відома і я не відмовляюся»[78].

Надзвичайно важливе обговорення проблеми зреченців віри і Церкви відбулося на засіданні Собору від 28 жовтня 1927 р. Голова Собору у цей день В. М. Чехівський: оголосив обговорення V розділу програми Собору: «Прінціпи повернення до УАПЦ тих, що відійшли від неї», доповідачем з якої був архієпископ Нестор Шараївський. Стенограма, очевидно, не повністю відповідає сказаному, але її текст виявився пророчим щодо багатьох учасників цього Собору: «Люди завше остаються людьми. Був час утисків на Церкву при Декії[79], коли багато було падших, які з жаху перед наказами завчасно відходили від віри, або, як каже св. Купріян[80], "падали ще до того"... Другі підкупали чиновників, щоб давали їм "вільні грамоти". Коли минула година переслідувань, то виникло питання, як же до них ставитись, коли вони прилюдно жертви приносили. Св. Купріян Картагенський поставився дуже рігористично, але перевагу взяла любов. І в нашій Церкві є члени і пастирі, що зрікаються од віри і од Церкви та ще й пишуть про це заяви в часописах[81]. Явище безумовно сумне. Цих фактів досить є і в других релігійних течіях, а у нас, мабуть більше, чим у других; але є й такі, що повертаються і просять, аби їх знову прийняли до складу УАПЦ. Знаємо й такі сумні факти, коли священнодіячі ведуть боротьбу з релігією. За таких нещасних треба лише молитися, щоб Господь простив їх гріх. Які ж прінціпи треба поставити відносно священнослужителів, що повертаються до УАПЦ [?] "Грядущого до Мене не вижену геть"[82], каже Господь, але потрібна градація, чи то єпітімія, чи церковне виховання. До тих, що зрікаються від віри в Бога, або священного сану через часопис треба ставитися суворіше; треба, щоб комісія виробила якісь умови для повернення зреченців».

Всеч. о. М. Грушевський: В той час, коли Симон відійшов від Христа, що робить Христос. Питає тричі: «Чи любиш мене» [?] Ніяких градацій не було;

здібности були і в цьому питанні, коли діячі гідні, треба по Христовому поступить.

Всеч. о. К. Малюшкєвич: До вирішення цього питання ми цілком непідготовлені... Певного прінціпу не було, бо були ті, що зреклись Церкви, другі зріклись і віри, треті плямували і віру, і Церкву у газетах. Кого з них можно приймати і яким засобом [?] Через каяття. Я боюся, що певної резолюції по цьому питанню ми не найдемо.

Митрополит о. Василь [Липківський]: Єдиний підход до зреченців – персональний; треба добре з'ясувати ті причини, що заставили його зректись; і тоді вирішити; процес такий: де хто служив до свого зречення, туди хай і подає заяву про своє повернення і свої висновки подає до ВПЦР. Коли Президія ВПЦР найде сумнів, справа виноситься на Малі або Великі Збори. Коли вирішимо, що може бути повернення, то чи накладати покуту і яку. І в цьому відношенні теж треба робити персональний підход. Не можна, наприклад, священика зараз робити працьовником; а треба прийняти його на нижчий ступінь: чи дяком, чи під догляд Єпископа і тоді, не ранше як через рік, коли виявить своє каяття, тільки тоді можно повернуть і до служіння. Взагалі в цьму потрібна повна обережність […]

Всеч. о. Ф. Сергієв: Коли з боку зреченця виявлення щирого каяття, то й треба підійти до нього з любов'ю й всепрощенням. Утворювати будь які градації прощення або покути, як це пропонує нам о. Митрополит неможливо, бо це дуже нагадує нам стару консисторію, коли духовенство позбавилося посад і ссилалось у монастир; такий напрямок у нашій Церкві неприпустимий. Собор пропонує ВПЦР в кожному окремому випадку робити персональний підхід, що ж до форми повернення або покути, то також пропонувати ВПЦР персональний підход.

Всеч. о. Йос[ип] Оксіюк: Справа з зреченням має й велике історичне значіння. В перші віки християнства, коли й приймали зреченців, то лише як мирян і ні в якім разі не доручали їм духовного проводу; на це і треба звернути увагу. Як наука — церковне право дивилось на зреченців, як з'ясувала вона це питання в особах найкращих своїх діячів. На священство дивилися, як на обіт «доживотний», до кінця життя, і тому того, хто зрікався сану, Церква розглядала як клятвопреступника. Приклад із св. Євангелія свята річ, але і ап. Петро відпокутував свій гріх і не одразу сказав Христос: «паси вівці мої»[83]. Я звертаю увагу на серьозність цього питання. був випадок, що священик зрікся сану, потім знов став просити, щоб прийняли його. Округова Церковна Рада щоб викрити щирість його, попередньою умовою поставила

покаяніє в Церкві, незадоволений цим, він переніс справу в Президію ВПЦР і я не знаю, чи це тепер священик чи ні. Ходить по вулицям, іноді заходить в Церкву... Коли в церкві зрікаються монашествуючі від чернечих обітів, то їх треба поставити нижче, бо це є добровільне приняття умов аскетизму. Собор може лише одно сказати, що люди, які раз відмовилися од віри або священного сану, духовними провідниками, зразком віри, ні в якому разі бути не можуть. Розробити детально це питання доручить Президії ВПЦР і дати на ствердження В[еликих] Зборів.

Голова Собору В.М. Чехівський: Що повинно бути міркою при вирішенні питань про повернення зреченців [?] Який принціп і як принімати [?] Поглянемо на природу гріха відступлень. Коли совість згорить, або коли хула на Св. Духа — тоді відступник стає нездатним. Отже, обов'язково треба встановити цей момент, коли стоїть питання про повернення. Є небезпека, що той, хто кається, може прикинутися, ніби він щиро робить, а в дійсности може бути так, що каяття це викликано лише тим, що не здійснилися міркування не здобуті собі земні вигоди, з-за яких зрікався чоловік, коли такий відступник повернеться, він знов несе в Церкву гнилизну свого духа. Велика річ знайти мірку. Коли явно буде, що щиро кається, тоді нам ставити не треба. Бо ап. Петро зрікся і почув: «Чи любиш Мене» [?], йди за Христом. Христос прилюдно перевіряє щирість любови й каяття тому треба, щоб і каяття зреченця було посвідчено прилюдно в Церкві. Моя думка: Церква повинна упевнитись, що каяття щире й безкорисне... Вважаю, що справа з'ясована вже. Є певні проекти резолюцій, тому я пропоную заслухати ці проекти.

Всеч. о. Н. Шараївський (*читає свою резолюцію*): «Головним і основним прінціпом повернення зреченців мусить бути християнська любов і всепрощення. Але треба додержуватись градації при визнанні провин зреченця, що повертається до Церкви. Розрішення справи провадиться через персональний підхід до кожної окремої особи з обережністю відповідно надзвичайній серьозности справи. Безумовно, повернення зреченців мусить бути поступовим при умові переконання, що каяття й повернення зреченців є щирим і безсумнівним».

Всеч. о. К. Малюшкєвич (*зачитує свій проект резолюції*): «Другий Всеукр[аїнський] Прав[ославний] Церк[овний] Собор, зважаючи на те, що в умовах боротьби безвірря з вірою, багато немічних членів Церкви і навіть її священнодіячів відпадають від віри і Церкви, визнає можливим повернення таких осіб до Церкви, навіть до священодіяння, але зазначає, що повернення їх може відбуватися з їх власною волею, за згодою Округової Церкви,

що їх знає і затвердженням Президії ВПЦР. Але ж підхід керовничих органів УАПЦ до кожної такої особи мусить бути індивідуальним, надто обережним, аби через легковажне ставлення до зреченців не повернувся той, що по злій волі плямував віру і Церкву і виявив лише формальне каяття. Президія ВПЦР має обов'язок дати в справі вірних і священодіячів-зреченців, що повертаються до Церкви і священодіяння ясні вказівки Округовим Церквам, щодо способів їх приймання".

Всеч. о. Н. Шараївський: Я знімаю свій проект резолюції.

Голова Собору В.М. Чехівський: Ставлю на голосування резолюцію всеч. о. К. Малюшкєвича.

Значною більшістю резолюція приймається» [84].

Єпископа УАПЦ Марка Грушевського запрошували на богослужіння і надалі. Зокрема збереглося запрошення його для участі у богослужінні на храмове свято Архістратига Михаїла в с. Будаївці від 18 листопада 1927 р., яке було надіслане до Київської Округової Церковної Ради головою Будаївської Районової церковної ради священиком Юрієм Стравицьким, головою парафіяльної ради та її секретарем[85].

Свідченням того, що після звільнення митрополита УАПЦ Василя Липківського у 1927 р. маніпуляції органів безпеки з особовим складом причету Софійського собору та Старокиївської парафії не припинилися, є виявлений документ від 12 вересня 1928 р. за № 944/948 за підписом секретаря Президії ВПЦР єпископа Марка Грушевського[86]. Це обіжник президії ВПЦР до членів причету собору Св. Софії прот. Леоніда Карпова, архідиякона о. Є. Пивоварчука, диригента народного хору Петра Стеценка, іподиякона П. Пономаренка та дяка І.Ю.Щербакова наступного змісту: Президія ВПЦРади сповіщає Вас, що з 25 серпня 1928 р. після ліквідації державладою пятидесятки й парцеради Св. Софії, усі працьовники Соф. Парафії вважаються звільненими і Президія ВПЦР має своїм обов'язком сконструювати нову пятидесятку й новий тимчасовий штат працьовників парафії. На підставі вище зазначеного і Ви вважаєтесь вільним від виконання при Св. Софії тих обов'язків, що виконували до цього часу а про бажання Ваше працювати при Соборі маєте подати до Президії ВПЦР в 3-денний термін заяву.

За підписом секретаря Президії ВПЦР єпископа Марка Грушевського було виготовлено запрошення від 3 листопада 1928 р. за № 1182 до архієпископа Нестора Шараївського, єпископа Петра Тарнавського та представників парафій УАПЦ міста Києва з проханням прибути 4 листопада 1928 р. до Софії Київської і взяти участь у молебні, «що буде після Літургії з приводу роковин

інтронізації найпочеснішого Митрополита о. Миколая Борецького»[87].

Виявлено бланк обіжника ВПЦР від 9 лютого 1928 р. за № 157 із запрошенням прибути на 6—7 березня 1928 р. на Малі Збори ВПЦР[88]. Планувалося, що на ці збори, згідно зі статутом УАПЦ (розділ Б, п. 13), мають прибути Президія ВПЦР у повному складі, 4 представники від м. Києва та по одному представникові від кожної округи УАПЦ. На порядок денний було винесено доповідь митрополита УАПЦ Миколая Борецького про духовне керівництво життям УАПЦ, доповідь Президії ВПЦР про стан УАПЦ, доповідь Ревізійної комісії та доповіді з місць. У обіжнику нагадувалося про те, що представники від округ мають передати членські внески від округ та інші кошти. Обіжник підписали голова Президії ВПЦР прот. Леонтій Юнаков, заступник голови архієпископ Костянтин Малюшкевич та секретар єпископ Марко Грушевський.

Про спеціальний друк антимінсів в період діяльності УАПЦ відомо дуже мало. Є відомості про те, що при переданні храмів старі антимінси забирали із собою представники попереднього кліру. Згодом УАПЦ, маючи в храмах мощі святих (наприклад мощі св. Митрополита Макарія у Софійському соборі, або мощі св. Варвари у Златоверхому Михайлівському соборі), отримала можливість друкувати власні антимінси. Самих антимінсів друку УАПЦ поки що не віднайдено. Можливо деякі з них і збереглися у храмах чи в музеях, але їх важко ідентифікувати. Про те, що вони були, свідчить витяг з протоколу № 180 засідання президії ВПЦР від 6 грудня 1928 р. за підписом секретаря зборів єпископа Марка Грушевського. На цьому засіданні під п. 1 слухали заяву голови президії ВПЦР прот. Леонтія Юнакова про те, що він отримав 57 примірників антимінсів за допомогою брата Б.Ю.Фесенка і виплатив за них 30 крб. 78 коп. (рахунок додано)[89]. Зборами було ухвалено антимінси прийняти, гроші виплатити і дякувати бр. Фесенку за корисну допомогу в справі видання антимінсів і виплатити йому одноразово 25 крб.

Виявлено звернення Президії ВПЦР за підписом секретаря Марка Грушевського до настоятеля Києво-Софійського собору прот. Леоніда Карпова від 20 лютого 1929 р. за № 108[90]. У тексті цього звернення повідомлялося, що на прот. Леоніда Карпова покладається відповідальність за зміст промов в Софійському соборі тих осіб з парафії, що не мають священного сану, і тому він повинен зробити розподіл промов між проповідниками заздалегідь.

У фонді № 3984 ЦДАВО України виявлено копію цікавого документа за підписом секретаря ВПЦР Марка Грушевського. Це звернення Президії ВПЦР від 30 жовтня 1929 р. до найпочеснішого о. Митрополита Василя Лип-

ківського наступного змісту: «Президія ВПЦРади з сумом повідомляє Вас, найпочесніший отче, про смерть всечесного Архієпископа о. Нестора, що сталася 29-го цього жовтня о 7-й год. Вечора, й що винос тіла небіжчика до Собору Св. Софії відбудеться сьогодні о 4-й год. дня, а початок похорону о 12-й год. завтра. Повідомляючи про це, Президія просить сповістити її, коли Ви хотіли б помолитись над небіжчиком»[91].

Єпископ УАПЦ Марко Грушевський зрікся єпископського сану 5 лютого 1930 р.[92] Про це також написав митрополит УАПЦ Василь Липківський у своїй «Історії…»: «І як ліквідація УАПЦ нагадує обставини смерти Христової перед Його воскресінням... Уже помер Христос, вже Його поховано, привалено гроб каменем, а між тим вороги його неспокійні, воїни прийшли до Пилата і кажуть: "Цей обманщик казав: на третій день воскресну. Так звели забезпечити гроб вартою, щоб ученики не вкрали Його і не сказали, що Він воскрес із мертвих...". Хіба не те ж саме трапилось і з Українською Церквою? Уже зграя христопродавців, що оголосила себе "синедріоном" — "надзвичайним церковним собором", винесла смертний присуд Українській Церкві, поховала її, привалила гроб її каменем своєї постанови; вже всі більш чесні прихильники й працівники цієї Церкви і навіть митрополит Микола Борецький, що був почесним головою цієї зграї, ліквідовані, зіслані, розстріляні; уже й ті "діячі" зі зграї христопродавців, що для ДПУ були вже непотрібні в Церкві, єпископи — Ромоданів, Грушевський, Чулаєвський, Кротевич, Дахівник, та їхні співробітники з священства й мирянства, як Говядовський, Коляда та інші, прилюдно зреклися і Церкви, і віри, стали "повноправними совітськими громадянами"; уже й митрополит і всі єпископи самоліквідувались, зреклися свого єпископського служіння, залишившись лише служителями культу при церквах, що до них зарегістровані, — а ДПУ все ж неспокійне»[93].

Питання зреченців УАПЦ не обминув митрополит УАПЦ Василь Липківський, коли сидів без засобів до існування, позбавлений права служити в церкві після Другого Собору УАПЦ 1927 р. «Проповіді на неділі і свята. Слово Христове до українського народу» були написані як літературні твори, хоча не можна виключати, що певні записи ним велися тоді, коли упродовж своєї пресвітерської, а потім архієрейської діяльності виголошував проповіді в храмі. Ці промови упорядковано видавцем за річним колом богослужінь УАПЦ (в підзаголовках до проповідей вказано, в яку неділю її виголошено). Кожна з них має тему, яка пов'язана з Св. Письмом і має певне тематичне спрямування. Критики тогочасного життя, як і відомостей про каральнорепресивні заходи радянської влади у текстах проповідей мало. Очевидно,

діячі УАПЦ були свідомі того, що їх проповіді відвідують і записують співробітники ДПУ. У проповідях Липківський критикував марксизм[94], нову владу[95], матеріалізм[96], інші церковні напрями, які ширили про УАПЦ всілякі наклепи та звинувачення в політиканстві[97]. Відгукнувся митрополит УАПЦ і на факти свідомого і вимушеного зречення священства. У проповіді «Шлях до життя дійсний і обманний» (Неділя 30-та по Тройці) він писав: «Багато й тепер є учителів нових, що настирливо показують нові шляхи життя земного […] Тепер кажуть: продай віру, продай Христа, продай церкву, продай вітчизну, продай душу — от усе це продай, тоді тільки будеш мати надію на товариство з нами в новому життю […] А сучасні юнаки-законники перед вимогою — продай вічне, дороге задля здобуття тимчасового, нікчемного в новому житті – трохи помнуться та й продають […] особливо на це квапливий наш брат, українець. Навіть духівництво, пан-отці, що десятки років священству вали, і вони безсоромно оголошують в часописах: Я ніколи не вірив в Бога, а обдурював нарід за поляниці, а зараз хочу стати чесним… щоб одержати хлібний пайок… Продає наш землячок і себе, і рідного брата, і батька, і гуртом, і в роздріб, як кажуть»[98]. Судячи з наведених причин зречення, він читав подібне в опублікованих у радянській пресі покаянних заявах зреченців єпископського і священицького сану. Після зречення єпископського сану Марко Грушевський прожив іще 8 років. Працював сторожем Жовтневої лікарні, кур'єром, двірником, знову сторожем артілі інвалідів. Востаннє він був заарештований 11 червня 1938 р., перебував у Лук'янівській в'язниці. Розстріляний 2 вересня 1938 р. за постановою Особливої Трійки УКНКВД по Київській області від 9 серпня 1938 р. Реабілітований 16 травня 1989 р.

ПРИМІТКИ

[1] «В Українській церкві велика була духовна сила...» Становлення Української автокефальної православної церкви в описах самовидців та учасників церковно-визвольного руху на Сіверщині та в Середньому Подніпров'ї. 1917–1925 рр. / упор., авт. вст. ст. А.Л.Зінченко; археограф. підготовка докум. та археограф. передм., покажч. І.М. Преловської. – Ніжин, 2012. – 352 с.; Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. Докум. і матер. Серія «Джерела з історії Церкви в Україні», кн. 2 / упор. С.І. Білокінь, І.М. Преловська, І.М. Старовойтенко. – К.: Оранта, 2007. – 698 с.; Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали / упор.: Г. Михайліченко, Л. Пилявець, І. Преловська. – Київ; Львів: Жовква, 1999. – 560 с.; Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священиків Української автокефальної православної церкви (1919–1938). За документами Галузевого Державного архіву Служби безпеки України // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ / упор.: І. Бухарєва, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. – К., 2005. – № 1/2 (24/25). – Ч. 1. – 344 с.; Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священиків Української автокефальної православної церкви (1919–1938). За документами Галузевого Державного архіву Служби безпеки України // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ / упор.: І. Бухарєва, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. – К., 2006. – № 1 /2 (26/27). – Ч. 2. – 335 с. та ін.

[2] *Митрополит Василь Липківський*. Історія Української Православної Церкви. Розділ УП: Відродження Української Церкви. – Вінніпег: Вид. накладом фундації Івана Грищука, 1961. – 181 с.; *Митрополит Василь Липківський*. Листи (1933 – 1937). – Торонто: Вид. Українського Православного Братства ім. Митрополита Василя Липківського, З.Д.А. – 1980. – 167 с.; *Потієнко В*. Відновлення ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви. – Новий Ульм, (Німеччина): Вид. Вищого Церковного Управління Української Автокефальної Православної церкви, 1971. – 68 с.; Мартирологія Українських Церков: В 4 т. – Т. І. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Балтимор, Торонто: «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – 1207 с. [*Жуковський Аркадій*] Передмова. – 1207 с.; *Священик о. Іван Гаращенко*. Матеріали до історії Української Автокефальної Православної Церкви. 1921-1971. Збірник присвяч. 50-літтю відродження УАПЦеркви та світлій пам'яті автора / гол. ред інженер Кость Туркало. – Нью-Йорк-Чікаго: Вид. Українське Православне Братство ім. Митрополита Василя Липківського, 1975. – 440 с.; *Явдась Митрофан, прот*. Українська Автокефальна Православна Церква: Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви. – Мюнхен; Інгольштадт: Вид.Краєвої Ради У.А.П.Ц.у Федеральній Республіці Німеччині, 1956. –228 с. та ін.

[3] Священики Української Автокефальної Православної Церкви під репресивним тиском тоталітарного режиму. Докум. з архівної кримінальної справи на Олександра Ярещенка. 1923–1926 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Наук. і докум. журнал. – К.: Сфера, 2007. – № 1(28). – С. 11-34; Священики Української Автокефальної Православної Церкви під репресивним тиском тоталітарного режиму. Документи з архівної кримінальної справи на Павла Вишневського. 1926-1930 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Наук. і докумен. журнал. – К.: Сфера, 2007. – № 1(28). – С. 35-62; Документи про підготовку й проведення судового процесу над членами Спілки Визволення України / Підгот. до друку В. Пристайко та Ю. Шаповал // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 373–396 та ін.

[4] *Кучеренко М*. «Не тут і не в сі часи» (Марко Федорович Грушевський) // *Кучеренко М*., *Панькова С., Шевчук Г*. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К.: «КИЙ», 2006. – С. 124-194.

[5] *Кучеренко М*. Життєпис Марка Грушевського // Грушевський Марко. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу – 2-ге вид., стер. – К. : Либідь, 2011. – С. 243. Див. також *Кучеренко М*. «Не тут і не в сі часи»... – С. 172-173.

[6] ЦДАВО. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 35 Арк. 8-9 зв.

[7] *Преловська І. М*. Організація першої парафії УАПЦ в Софії 1919 р. // Нові дослідження давніх пам'яток Києва. Матер наук конф. Нац запов. «Софія Київська» 22–23 листоп. 2001 р. – К. : Вид. Центр Нац запов. «Софія Київська», 2003. – С. 174–182; *її ж*. До 70-ї річн.створення Софійського Державного Заповідника у 1919 – 1934 рр. // Сакральні споруди в житті суспільства: історія і сьогодення. Матеріали Другої міжнар.ї наук.-практ. конф. «Софійські читання», м. Київ, 27–28 листопада 2003 р. – К. : Фенікс, 2004. – Вип. 2. – С. 10–18 та ін.

[8] ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 5 «Листування Всеукраїнської православної Церковної Ради з світською владою». Машинопис, копія.

[9] ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 30. – Арк. 1-1,зв.

[10] Там само. – Арк. 4. Автограф.

[11] Там само. – Арк. 5. Автограф.

[12] Там само. – Арк. 3.

[13] *Білокінь С*. Пам'ятки УАПЦ 1921 року в Києві // Пам'ятки України. – 1997. – № 3. – С. 66.

[14] ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 30. –Арк. 7-8. Протокол засідання парафіяльної ради при Соборі Св. Софії від 20 липня 1919 р.

[15] Там само. – Арк. 9. Протокол засід. парафіяльної ради при Соборі Св. Софії від 21 липня 1919 р.

[16] Там само. – Арк. 10. В наступному протоколі від 25 липня 1919 р. ухвалено, щоб в суботу 26 липня 1919 р. о 4 год. прибув староста собору Любанський і М. Ольшевський з ключами від свічних ящиків і просити ПОЛІРУ, щоб прислав працівника для оформлення справи (арк. 13 зв.). З цього приводу було складено акт про передачу 26 липня 1919 р. в Софійському соборі від Любанського члену Ради М. Морозу 116 пачок свічок (14 пудів 20 фунтів) на суму 26100 крб., які були передані храму в борг від Київського свічкового заводу (арк. 14-15).

[17] Там само. – Арк. 16.

[18] Там само. – Арк. 17-17, зв.

[19] Там само. – Арк. 24-24 зв.

[20] Там само. – Арк. 24 зв.

[21] Репресована УАПЦ... – К., 2006. – № 1/2 (26/27). – Ч. ІІ. – С. 127.

[22] ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 56 «Лис-

тування Старокиївської парафіяльної церковної ради про перерегістрацію парафій і передачу їй губернською церковною радою митрополитського саду при Софіївському соборі 1920 р». Арк. 8.

[23] *Митрополит Василь Липківський*. Історія… – С. 23.

[24] ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 56. – Арк. 8.

[25] *Митрополит Василь Липківський*. Історія… – С. 26.

[26] ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 30. Бланк надруковано в київській друкарні Дніпросоюза 1918 р.

[27] Там само. Арк. 30-31 зв.

[28] *Митрополит Василь Липківський*. Історія… – С. 20.

[29] ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 22-22 зв.

[30] ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 6.

[31] ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 8.

[32] ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 4. Спр. 47-а. Доповідь священика Грушевського про становище автокефальної церкви в с. Волошинівка Переяславського повіту. 1921 р.

[33] Там само. Арк. 4. Оригінал. Рукопис. Текст написано на звороті друкарського бланку звернення правління Дніпровського Союза Споживчих Товариств про вклади-займи до українських кооператорів. Бланк надруковано в київській друкарні Дніпросоюза 1918 р.

[34] Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор... – С. 479.

[35] Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор... – С. 474.

[36] ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 4. Спр. 47-а. Арк. 1. Оригінал. Рукопис.

[37] Там само. Арк. 1 зв. Оригінал. Рукопис.

[38] Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор... – С. 299.

[39] ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 4. Спр. 47-а. Арк. 2. Оригінал. Рукопис чорнилом. Текст написано на звороті друкарського бланку звернення правління Дніпровського Союза Споживчих Товариств про вклади-займи до українських кооператорів. Бланк надруковано в київській друкарні Дніпросоюза 1918 р.

[40] Там само. Арк. 2.

[41] Там само. Арк. 5. Рукопис, оригінал, автограф автора.

[42] Там само.– Арк. 5. Рукопис, оригінал, автограф автора.

[43] Там само. –Арк. 3. Машиноп., ориг., автограф авт. Про придбання помешкання будинку у Києві див.: *Кучеренко М.* «Не тут і не в сі часи»… – С. 182-184.

[44] Там само. – Арк. 3 зв.

[45] Див. напр.: *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – Нью-Йорк – Бавнд Брук: Українська Православна Церква в С.Ш.А., 1961. Репринтне вид.: К.: Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998 р. – Т. 4. – Ч. 1 (XX ст.). – С. 145.

[46] *Митроп. Василь Липківський.* Історія…–С. 140-141.

[47] Там само. – С. 143.

[48] Там само. – С. 144.

[49] Там само. – С. 146.

[50] ЦДАВО України.– Ф. 3984.–П. 3. –Спр. 151-б. Список предст. автокеф. церкви, прибувших на нараду. 1926 р. 2 арк.

[51] Там само. –Арк. 1 зв.

[52] Див., напр., опис подій у кн.: *Зінченко А.* Визволитися вірою… - С. 258 і далі.

[53] ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 239. Арк. 11-12, 39.

[54] *Кучеренко М.* «Не тут і не в сі часи»… – С. 180-182.

[55] ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 456. Арк. 2-2 зв.

[56] Там само. Арк. 2-2 зв.

[57] Там само. Арк. 3.

[58] Там само. Арк. 4.

[59] Там само. Арк. 4.

[60] ЦДАВО України. Ф. Р-5. Оп. 1. Спр. 2189. Центральное Административно-Организационное Управление Отделение по отделению церкви от государства. Материалы о деятельности ликвидационных комиссий по отделению церкви от государства при отделах управления Киевского губернского и окружных исполкомов. 26 января – 27 ноября 1923 г., арк. 6.

[61] Там само. Арк. 6. Копія, машинопис.

[62] ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 456. Арк. 5.

[63] Там само. Арк. 10.

[64] *Грушевський Марко, Епіскоп.* [Рецензія на брошуру:] Володимир Лашнюк. Спізнання Бога // Церква й Життя. Орган Української Автокефальної Православної Церкви. – Харків : Вид. Всеукра-

їнської Православної Церковної Ради. – 1927. – Ч. І. – С. 116.

[65] *Грушевський Марко, Епіскоп.* [Рецензія на видання «Віра та знання»] // Церква й Життя. Орган Української Автокефальної Православної Церкви. – Харків : Вид. Всеукраїнської Православної Церковної Ради. – 1927. – Ч. 2-3. – С. 244-245.

[66] *Грушевський Марко, єпіскоп.* Значіння віри для добробуту народу // Церква й Життя. Орган Української Автокефальної Православної Церкви. – Харків : Вид. Всеукраїнської Православної Церковної Ради. – 1927. – Ч. 2-3. – С. 232-237.

[67] Там само. – С. 233.

[68] ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 239. Посвідчення членів Всеукраїнської православної церковної ради.1924 р., арк. 47-47 зв. Автограф.

[69] Там само. Арк. 48. Копія. Машинопис.

[70] Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор... – С. 109.

[71] Там само. – С. 95.

[72] *Митрополит Василь Липківський.* Історія… – С. 158-159.

[73] Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор... – С. 542.

[74] Там само. – С. 216.

[75] Там само. – С. 330.

[76] Там само. – С. 344.

[77] Там само. – С. 344.

[78] Там само. – С. 344.

[79] Переслідування християн відбувалося за часів римських імператорів-язичників. Тут йдеться про гоніння за правління імператора Декія (Гай Мессій Квінт Траян Деций Август, 249–251 рр. н. е.).

[80] Правильно: *Киприян Фасций Цецилій, святий* (?–258) – єпископ м. Карфагену (Північна Африка), канонізований як мученик Християнської церкви, автор релігійних праць, отець церкви. В своїй єпископській діяльності намагався створити сильну ієрархічну владу в церкві, як втілення старозаповітного принципу теократії. Страчений 14 квітня 258 р.

[81] В радянській пресі з 1920-х рр. почали з'являтися об'яви, де представники духовенства і єпископи Православної церкви зрікалися церкви і віри в Бога. Появу такої масової кількості опублікованих об'яв викликало не тільки розчарування в релігії колишніх священослужителів. Органами радянської влади велася цілеспрямована політика на стимулювання цього процесу не тільки і стільки шляхом переконання віруючих, скільки створення для них нестерпних умов існування в радянській державі. В архівах збереглися зразки карток реєстрації священослужителів 1920-их рр., де останнім пунктом анкети обов'язково ставився такий, де зазначалися дата зречення, число і назва часопису, через який було здійснено це зречення.

[82] "Усе прийде до Мене, що Отець дає Мені, а того, хто до Мене приходить, Я не вижену геть". (Ін. 6:37).

[83] Тут йдеться про те, як після воскресіння Ісус Христос востаннє звертається до ап. Петра, заповідаючи йому піклуватися про Божу отару (Ів. 21: 15-17).

[84] Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор... – С. 439-442.

[85] ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 4. Спр. 212. Запрошення Будаївською церковною радою єпископа Грушевського на релігійне свято. 1927 р. Арк. 1. Автограф.

[86] ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 4. Спр. 223. Листування з округовими церковними радами про скликання малих зборів і запрошення до єпископів взяти участь в релігійному святі Софійського собору м. Києва. 1928 р. Арк. 2. Оригінал, машинопис.

[87] Там само. Арк. 7, 8, 9. Копія, машинопис.

[88] Там само. Арк. 10, 11. Засвідчена копія, машинопис.

[89] ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 4. Спр. 228 Витяги з протоколів засідань президії Всеукраїнської православної церковної ради і парафіяльних рад. Грудень 1928 р. Арк. 4. Засв. Копія, машинопис.

[90] ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 4. Спр. 223. Арк. 17. Засвідчена копія, машинопис на бланку.

[91] Там само. Арк. 15. Копія, машинопис.

[92] *Кучеренко М.* «Не тут і не в сі часи»… – С. 187.

[93] *Митрополит Василь Липківський.* Історія… – С. 172-173.

[94] *Митрополит Василь Липківський.* Проповіді на неділі й свята. Слово Христове до українського народу. – Торонто: Українське Православне Братство ім. Митрополита Василя Липківського, З.Д.А., 1988. – С. 18.

[95] Там само. – С. 21.

[96] Там само. – С. 213.

[97] Там само. – С. 224.

[98] Там само. – С. 52.

Іван Дзюба

ПРОБЛЕМА ЗРЕЧЕНСТВА В УАПЦ У 1920-1930-Х РОКАХ: ІСТОРИКО-БОГОСЛОВСЬКИЙ ПОГЛЯД

Анотація. Проаналізовано проблему зречення віри і Церкви представниками кліру УАПЦ відповідно до канонічних правил Вселенського Православ'я.

Ключові слова: церковні канони, канонічний корпус, собори, «зреченці», Православна Церква, Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ).

Summary. The problem of renunciation of faith and church by representatives of the clergy of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church according to canonical rules of Ecumenical Pravoslavya is analyzed in the article.

Key words: church canons, renunciation rank, canonical building, cathedrals, The Orthodox Church, the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC).

«Симоне Іонин, чи любиш ти Мене?
Петро говорить Йому: так, Господи,
Ти знаєш, що я люблю тебе.
Ісус говорить Йому: паси вівці Мої»
(Ін. 21, 16)

Для кожного віруючого християнина найголовнішим завданням у житті є спасти свою душу. Господь наш Ісус Христос звершує спасіння людини, але не без її віри, молитви, покаяння у любові до Бога і до ближнього. Для цього Церква Христова на землі, яку Господь заснував Кров'ю Своєю, виконує священну місію — завжди залишатися «стовпом і утвердженням істини» (1 Тим. 3:15). Тому, церковні правила і канони потрібні для того, щоб наші дії були відповідними Христу, який і «є Істина» (Ін. 14:6). Адже гріх, що властивий людській природі, можливо виявити лише святими заповідями і благодаттю Пресвятого Духа через святі церковні Таїнства очистити.

Вивчаючи православне богослів'я, християнин приходить до висновку, що це не доктрина, не якесь логічне позитивне вчення, а життя Христа у преображеній благодаттю Св. Духа людині. Тому, за вченням Православної Церкви, Літургія, як кульмінаційний момент у спасінні, називається Божественною через те, що служить її Христос, а священнослужитель лише

предстоїть і отримує благодатні дари. Отже, в цьому дослідженні пропонується спочатку проаналізувати церковні канони в значенні дисциплінарних постанов Православної Церкви, які і сьогодні незмінно регулюють питання діяльності священства, його тотожності вірі та Церкві, а також визначають його місце та роль у примирені людини з Богом. Головною і незмінною джерельною базою цього написання слугують Священне Писання Старого і Нового Завіту та канонічний корпус правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів і святих отців. На сьогодні існує чималий доробок праць, присвячених історіографії УАПЦ, зокрема І. Власовського, О. Хомчук, Т. Євсєєвої, І. Преловської та ін.

За вченням Православної Церкви, слово «канон» означає зразок чи правило християнського життя, якого всім треба дотримуватися: «Тим, які живуть за цим правилом, мир їм і милість, та Ізраїлю Божому» (Гал. 6:16); «Втім до чого ми досягли, так і повинні думати і за тим правилом жити» (Флп. 3:16). У богословській дисципліні «Церковне право» слово «канон» слугує для найменування точно визначеної правової норми з того або іншого питання церковного життя в авторитетному викладі, яке набуло загальноцерковного визнання. Церковні канони є фундаментом чинного церковного права, єдиного для всіх помісних православних церков. З часу видання «Номоканона» Константинопольським патріархом Фотієм у XIV титулах (883 р.), в нього не було додано і не було виключеного жодного канону[1]. Тому, дотримання цих церковно-правових норм Вселенським Православ'ям слугує втіленням у повсякденному житті святих догматів.

Головною частиною канонічного корпусу є правила святих апостолів і Вселенських Соборів, які свідчать про непомильне збереження апостольського передання у Православній Церкві. Щодо включення у зведення канонів Помісних соборів, то варто зазначити, що правила тільки десяти з них увійшли до канонічного корпусу. Це рішення ґрунтується на їхньому авторитеті та актуальності в усіх Помісних Церквах.

Друге правило Сьомого Вселенського собору (787 р.) проголошує: «Оскільки ми у псалмоспівах обіцяємо Богу: «Заповіти Твої — утіха моя; не забуду я слова Твого» (Пс. 118:16), то й усім християнам зберігати це є спасительно, особливо ж тим, що приймають священиче достоїнство. Того заради визначаємо: всякому, хто має зведений бути на єпископський ступінь, обов'язково знати Псалтир, нехай так і весь клір напоумляє навчатися з нього. Також ретельно випробовувати його митрополиту, чи має старанність із міркуванням, а не мимохідь читати Священні правила, і Святе Євангеліє, і

книгу Божественного апостола, і все Божественне Писання, і чинити за заповідями Божими, і вчити доручений йому народ». З цього правила ми дізнаємося про вимоги до кандидата на священство, які відкривають йому шлях до рукоположення. Бачимо, що знання церковних правил і їх дотримання дають можливість священослужителям пасти стадо овець Христових.

Проте існує невизначеність щодо статусу певних церковних канонів: або оголосити всяке незастосування канону зловживанням, або вбачати в канонах тільки пам'ятку християнської писемності та церковної історії. Ця проблема стоїть гостро у різні часи. Справа в тому, що канони по суті своїй є додатком до незмінних основ християнського вчення — догматів. Тому в усякому каноні можна виявити, з одного боку, вкоріненість у догматичному вченні Православної Церкви, а з іншого, — актуальність у конкретній ситуації. Деякі канони мають характер приватних визначень, і вже тому з буквального тексту не застосовуються в жодних інших випадках. Проте, ці правила діють у Церкві на підставі прецедентного принципу і застосовується за аналогією.

Церковні канони незмінно зберігають своє значення критерію церковного законодавства та фундаментальної основи церковної правосвідомості. Вони дають ключ до правильної орієнтації в актуальних проблемах церковного життя. Проте, стверджуючи про високий авторитет і недоторканність канонічного корпусу для ревізії, не можна одночасно наполягати на тому, що всі норми права діють або мають діяти в будь-який час і в будь-якому місці за своїм буквальним змістом. Адже правові норми, встановлені в них, не є абсолютно незмінні. Доречну гнучкість у підході до норм канонів можна виявити і в текстах самих правил. Ознайомившись загально зі значенням церковних канонів в житті Церкви як Тіла Христового, проаналізуємо чинне церковно-правове законодавство в контексті священичого служіння, яке являє собою актуальність у запропонованій темі дослідження.

У Православній Церкві право пастирства належить священослужителям, які мають дар і владу від Господа Ісуса Христа звершувати святі церковні таїнства[2]. Саме ж таїнство священства є такою священодією, у якій через молитовне покладання архієрейських рук на голову вибраного і посвячуваного сходить благодать Св. Духа, яка надає йому божественне повноваження і сили пасти стадо Христове[3]. Боговстановленість ієрархії у Церкві від Пастироначальника Христа через святих апостолів відкриває потік благодаті Пресвятого Духа, що безперервно розливається на всі народи. З моменту народження Церкви Христової на землі святі апостоли здійснювали посвячення

на пастирське служіння через особливу священодію — рукоположення, яке поєднувалося з поданням особливих благодатних дарів. Через рукоположення від апостолів до єпископів апостольське приємство збереглося в Православній Церкві й до нині. Тому в «Символі Віри» християни визнають себе членами Єдиної Святої Соборної й Апостольської Церкви.

Оскільки основою законного священства є безперервне одержання дарів Св. Духа від апостолів через архієрейське рукоположення[4], то в релігійних спільнотах, що зберегли безперервність цього одержання, таїнство священства визнається канонічно правильним. Православна Церква визнає таїнство священства неповторюваним, як і хрещення: «Не дозволяється бути перехрещуванню або перепоставленню» (48 правило Св. Помісного Соб. Карфаген. 419 р.). У цьому правилі говориться, що дар священства можна отримати лише раз в житті, і краще буде, коли дар цей принесе добрі плоди.

Церковні канони чітко вказують на заборону чи позбавлення прав священнослужіння тим, хто зрікся імені Христового чи Церкви: «*Якщо хтось із кліру, зі страху перед людиною, юдеєм, чи елліном, чи єретиком, відречеться від імені Христового, нехай буде відлучений від Церкви. Якщо ж відречеться від імені служителя Церкви, нехай буде виключений з кліру, якщо ж покається, то нехай буде прийнятий як мирянин*» (62 правило святих апостолів). Це означає, що священнослужителям, які зреклися віри під час гонінь, відновлення в клірі не дозволяється, а ті, що розкаялись, можуть бути прийняті в Церкву лише як миряни, щоб і їм милістю Божою бути учасниками Священної Трапези.

Важливість «Правил Святих Апостолів» для Православної Церкви визначається тим, що вони відповідають духу і букві вчення Божественного Одкровення. Вони відображають те усне передання від апостолів, яке не втрачає своєї актуальності і сьогодні.

Дев'яте правило святого Помісного Собору Анкирського (314 р.) говорить: «*А ті, які не тільки зробилися відступниками, але і повставали на братів своїх, і примушували їх до відступництва, або були винуватцями такого примусу, вони на три роки нехай займуть місце поміж тими, що слухають Писання, потім на шість років між тими, що припадають, ще один рік нехай будуть у спілкуванні, крім причащання, так що, виконавши десятирічний термін, отримають повне спілкування. Втім і в цей час нехай буде під наглядом і все інше їхнє життя*». Це правило стосується переконаних відступників, які не тільки самі зневажали свою віру, а й примушували до цього інших; наказує таким провести десять років в покаянні. Тільки після закінчення

десяти років правило допускає їх удостоїтися Святого Причастя в тому випадку, якщо впродовж усього цього часу вони проявили щире розкаяння.

Правила Вселенських соборів теж визначають статус «відпавших» від віри і Церкви. Наприклад, десяте правило Першого Вселенського собору (325 р.) зазначає: «*Якщо деякі із відпавших зараховані до кліру через незнання або з відома тих, що поставляли, то це не послабляє сили церковного правила. Бо таких, після дізнання, позбавляють священичого сану*». Отже, кожен, хто зрікається служіння Христового повинен усвідомити, що це безповоротний учинок з канонічно-правовими наслідками. Друга частина канонічного корпусу — правила святих отців Церкви, — є не менш важливою у вирішенні канонічних питань діяльності Церкви. Саме поняття «святі отці Церкви» невіддільне від Священного Передання, яке несе в собі церковний авторитет і апостольське приємством. Православна Церква черпає основи канонічного права у їхньому святоотецькому переданні.

Учення святого Кипріана Карфагенського (200—258) наділяє апостольським духом любові тих, хто виявився недостойним нести свій священичий хрест. Св. Кипріан керував Карфагенською Церквою в жорстокий період гоніння на християн, яких, усупереч вірі, примушували приносити язичницьку жертву. Дехто вважав це формальністю, тому і відступників в той час було чимало. Проте ми і сьогодні можемо спостерігати алегорію цієї проблеми. Св. Кипріану належать вислови: «поза Церквою немає спасіння», «кому Церква не мати, тому і Бог не Отець». Отже, Церква — це боголюдський організм. А оскільки Бог не є Богом хаосу, а Богом порядку, тобто чину, то усім віруючим треба дотримуватись визначеного церковного законодавства.

В основу правил прийняття відступників покладено принцип, що «відпавші» повинні проходити тривалий покаянний термін, але при цьому зі сторони кліру необхідно проявлятись всі турботи, щоб не допустити їхньої смерті, не примирившись із Церквою. З огляду на це і були прийняті рішення на Святому Помісному Соборі Карфагенському в 419 р., які ввійшли до канонічного корпусу Православної Церкви. Нашої уваги заслуговує життя та вчення святого отця Церкви Петра (260?—311), який був єпископом Олександрійським. Під час гонінь за Римського імператора Діоклетіана (244—311) багато людей зрікалося віри Христової. Одні через нестерпне свавілля з боку гонителів, інші тільки від одного страху перед муками, декотрі вдавалися до всіляких засобів, аби лише звільнитися від переслідувань. Більшість усетаки знову поверталися до Церкви, яка не відмовляла їм у примиренні, але після звершення ними подвигів суворого покаяння в різних видах.

Для погамування люті ворогів і спасіння свого життя деякі із християн вдавались до особливих заходів. Вони прикидались, ніби піддаються вимогам і надавали письмову згоду на те, що від них вимагали, або проходили тільки біля ідолів, але не поклонялися їм і не приносили жертви, або, замість себе посилали самих язичників, ніби доручаючи їм від себе поклонятися їхнім богам. У таких діях проглядались дві сторони: твердість віри — незмінної в розумі і совісті, яка вберегла їх від повного падіння, дійсного поклоніння ідолам, та слабкість духу перед язичниками в спасінні власного життя. Деякі єпископи приймали таких у повне церковне спілкування без особливого покаяння, як невинних у зреченні від віри. Але Св. Петро Олександрійський вважав, що вони повинні принести шестимісячне покаяння для очищення своєї совісті тому, що хитрощі або нерозуміння самі по собі ще не виправдовують вчинків.

Св. Петро Олександрійський також вчив, що священослужителям, які добровільно йшли на страждання, але потім відпали, навіть через очищення своєї провини, не поновлюється право священодіяти. Вони повинні були оберігати ввірене їм стадо Христове, а не залишати. Зречення віри після самовпевненого виклику на страждання позбавило їх честі бути вчителями і зразком християнської довершеності для своєї пастви, яка вже не могла їм більше довіряти. І це логічно, адже на звороті кожного хреста, який носить священослужитель, написано: «Будь взірцем для вірних у слові, в житті, в любові, в дусі, в чистоті» (1 Тим. 4:12).

Щоб не штовхати «відпавших» священнослужителів у відчай і щоб інші, без надії на отримання прощення, не впадали від того у ще більші гріхи, св. Петро велить не позбавляти «зречених» клірików церковного спілкування: «*Тому тим із кліру, котрі добровільно вийшли на подвиг, впали і відновили подвиг, не є праведно бути опісля у священослужінні, бо вони залишили стадо Господнє, і зганьбили самих себе, чого ніхто з апостолів не робив. (…) Тому ті, котрі, відпавши і відновивши подвиг у в'язниці, шукають права на священодійство, чинять зовсім нерозумно. Бо як вимагають того, що залишили, коли могли б бути корисними у такий час братам? Доки вони не піддавалися спокусі, мали прощення за свій необміркований вчинок, але коли відпали, тоді не можуть уже священодіяти, як ті, що безчинствували і зганьбили самі себе. Отже, відклавши марнославство, у смиренномудрості нехай піклуються про те найбільше, як закінчать своє життя*» (10 правило святого Петра, архієпископа Олександрійського і мученика).

Беззаперечним авторитетом у церковному праві є святий Василій Вели-

кий (330?—379), який походив із знатного каппадокійського роду. У 364 р. він став священиком і був найближчим помічником Кесарійського єпископа Євсевія. З цього часу починаються його пастирські труди.

У 370 р. помер єпископ Євсевій (263?—339) і на кафедру був обраний Василій Великий. У напруженій пастирській діяльності він ставив собі за мету зібрати роз'єднані сили не тільки у твердості віри, а й у твердості волі. Його сварили, викривали, засуджували за життя. Але все таки Св. Василій зумів бути немічним для немічних і дійсно придбав собі немічних. Його подвиг був скоро оцінений, уже найближчі нащадки назвали його Великим. Правила св. Василія Великого стали авторитетним джерелом канонічного права Православної Церкви. У вченні про «зреченців» святий отець говорить: «*Хто відрікся від Христа, і зробився злочинцем проти таїнства спасіння, весь час життя свого повинен бути серед тих, що плачуть, і зобов'язаний сповідатися, а при кінці життя удостоїться причастя святинь, за вірою у чоловіколюбство Боже*» (73 правило святого отця нашого Василія, архієпископа Кесарії Каппадокійської). Отже, надія на милосердя Боже не повинна залишати «відпавших», адже спасіння людини залежить тільки від Бога.

Досвід і наука святого Афанасія (298 ? - 373), який у 326 р. був висвячений на Олександрійську кафедру, дають нам правильні орієнтири в ставленні до зречення віри і Церкви. Поблажливе ставлення св. Афанасія до різного роду «відпавших» виражене в його канонічних правилах: «*…постановлено — як тут, так і повсюди, щоб відпалим і тим, що були захисниками нечестя, являти поблажливість як до покаянників, але не давати їм місця у клірі; а тим, які не були самовладними звершителями нечестя, але були захоплені потребою і насильством, давати прощення, і мати їм місце у клірі, особливо, коли вони принесли достойне віри виправдання, і це зроблено, очевидно, з якимось благим наміром. Бо такі стверджували, що вони не спокушалися нечестям, але, щоб декотрі, зробившись найнечестивішими, не розладнували церков, визнали за краще поступитися насильству і понести тягар, аніж погубити народ*» (2 правило святого Афанасія Великого, архієпископа Олександрійського). Керуючись цим правилом і виявляючи поблажливе ставлення до покаянників, Православна Церква віддає їхню долю на суд Божий.

Отже, правила цих святих отців, які входять до канонічного корпусу Православної Церкви, відображають запропонований механізм, яким відновлюється в Церкві порушений мир та порядок і в теперішні дні. Через відповідність цих правил за духом вченню Православної Церкви, вони й отримали засвоєння та визнання всіма помісними церквами[5].

Переходячи до розгляду проблеми зреченства в Українській Автокефальній Православній Церкві в 1920—1930-х роках, треба сказати, що подібні питання ніколи не втрачали актуальності у світовому християнстві. Адже сан священства іманентний лише Спасу Христу, а не людині. Єпископ чи священик мають на собі служіння Христове, а не людське, та й у храмі священик не спасає, а сам спасається. Тому в Церкві в різні часи були люди, які виявлялися недостойними священичого служіння або свідомо відмовлялися від нього. Проте, лише від цих людей залежало, чи залишаться вони і надалі Христовими, адже Господь застерігає: «хто зречеться Мене перед людьми, того зречуся і Я перед Отцем Моїм Небесним» (Мф. 10:33).

Звичайно, заборонити в служінні єпископ має владу, але позбавити сану неможливо, так як неможливо відмінити літургію. У Вселенському Православ'ї тільки Російська та Сербська Церкви широко практикують позбавлення сану для священослужителів через різні проступки. Інша справа, коли людина сама добровільно і свідомо відмовляється від свого священичого обов'язку. Проте «благодать, низведена архієреєм в та́їнственному священодійстві під час літургії, не може бути знята ніякою владою на землі»[6]. Хоча ще за часів Російської імперії указом Святійшого Урядуючого Синоду від 1831 р. дозволялося полишати служіння перед вівтарем Господнім за власним бажанням і просити про зняття сану лише у випадку «вдівства у молодих літах», і то за умови, що молодий священик обтяжений великою сім'єю[7]. Цікаво, що ці люди не переставали бути членами Російської Православної Церкви, яка й надалі піклувалася про їхнє спасіння. Якщо Церква — це єднання людських іпостасей в Ісусі Христі, що спасаються Богом, а не пастирем-людиною, то Церква є дією Христа у благодаті Святого Духа. А це значить, що якби не було зречення апостола Петра, то не було б розкаяння його, смирення і любові до Господа. Так само, невір'я апостола Фоми було перемінене на сповідання віри: «Господь мій і Бог мій» (Ін. 20, 28). Отже, милість Божа може привернути будь-якого грішника до спасіння.

Українська Автокефальна Православна Церква за Божим промислом з'явилася на світ і стала провісницею утворення в Україні Помісної Православної Церкви наприкінці XX ст. Поставлення ієрархії УАПЦ провокує багато сперечань і можна довго дискутувати про благодатність її священства. Проте заперечити, що на все в житті є Воля Божа, ніхто не наважиться. Тай благодать Божа у хрещеній душі має свою спасительну дію.

Сукупність багатьох причин зумовили поступовий занепад УАПЦ та її ліквідацію в 1930-х роках. Слід зазначити, що всі віросповідання на почат-

ку радянської окупації України опинилися в однаковому становищі. Представникам релігії та Церкви у визначенні їх ролі в класових суспільствах марксистською методологією відводилася виключно реакційна роль, зумовлена «обслуговуванням» інтересів панівних класів. Якщо з позиції атеїстичної пропаганди діячі УАПЦ були носіями «темноти, неуцтва і забобонів», то з політичної точки зору УАПЦ було інкриміновано «петлюрівщину» і «контрреволюціонерство»[8]. Тому невдачі УАПЦ не можна пов'язувати лише з репресіями. Причиною був помилковий для часу гонінь принцип народної соборноправності у Церкві. Майже всі єпископи УАПЦ довго на одному місці не затримувалися; дисципліни в церкві не було; грошові надходження за адресою її керівного органу не надходили; рівень підготовки священослужителів був дуже низьким, значення священика зводилося нанівець парафіяльними радами, які вважали, що священик є найманцем для виконання обрядів; дуже часто священикам не платили, і вони змушені були переходити на виробництво чи займатися сільським господарством, — все це призводило до розгубленості і втрати духовних орієнтирів.

Специфікою теологічної творчості ідеологів і богословів УАПЦ 1920—1930-х років слід вважати їхні національні переконання, виховання в імперських богословських навчальних закладах кінця XIX — початку XX століття, а також вплив тогочасних соціал-демократичних ідеологій, революційного мітингового середовища і радянських реалій життя у підневільній Україні[9]. Тому негативним чином позначилися на становищі УАПЦ рукоположення випадкових осіб у єпископи і священики. Митрополит Київський і всієї України отець Василь Липківський (1864—1937) залишив спогади, де він характеризує головних діячів автокефального руху в Україні: «Риба, кажуть, псується з голови, так сталося і з УАПЦ. Перша її важка рана виявилася у вищому керівному органі... І перш за все, в її голові... Михайло Мороз був досить важким церковним працівником: що сам влаштовував, сам же руйнував... Як не підносимо ми свою всенародну благодать у створенні єпископату в УАПЦ, але і в складі єпископату в цілому були сумні недоліки і важкі рани на тілі УАПЦ... Собором був висвячений Юрій Махновський, який жив невінчаний з дружиною якогось поштовика, з нею поїхав у єпархію в Чернігів, з нею подорожував по єпархії. Про це всі знали. Це справляло сумне враження. На вимогу Мороза був висвячений єпископ Михайло Маляревський. Він заплямував сан єпископа своїм «шкурництвом». Єпископ Григорій Стороженко, хороший оратор, справою УАПЦ захопився, але був зовсім нездатний до єпископства, не розумів його, а до того ж відбив дружину у єпископа

Пилипа Бучила і одружився на ній, а незабаром і зовсім відійшов від УАПЦ. Сам Бучило також відійшов від УАПЦ. Кажуть, проклинає той час, коли до неї приєднався. Архієпископ Пивоваров — людина без честі й совісті. Навіть поважний Кость Кротевич (архієпископ), чоловік старий, розлучився з дружиною і женився на молодій... перейшов в Житомир, там цю жінку відпустив, перейшов до Вінниці, але й там не затримався і, кажуть, зрікся сану. Повну нездатність до єпископства в УАПЦ виявили і Григорій Мозолевський, Яків Гуляєвський і нікчемний Володимир Самборський... Ще далі по доріжці ГПУ пішли єпископи Петро Ромоданов і Марко Грушевський, який зрікся сану, і Церкви, і взагалі віри. На службу ГПУ пішли і єпископи Бржосневский, Тарнавський, Ширяй. А весь єпископат УАПЦ, за винятком Ярещенка, Орлика та Теодоровича (в Америці), покірно схилився перед вимогами ГПУ, — не без підстав заслужив собі в народі назви зрадників, христопродавців, які продали свого митрополита, і свою братію, і саму Матір-Церква, закидали їх самими ганебними поклепами, яких тільки вимагало від них ГПУ, навіть не за ласку панську, а тільки за тимчасову собаче життя... Виходить, що новий єпископат УАПЦ був найбільш тяжкою недугою на тілі своєї церкви. Це дуже сумно, але це насправді так, це вже голос народу...»[10].

Частина духівництва УАПЦ, яка не знайшла у собі сил на подвиг мучеництва за віру чи відмовилася нести свій хрест за Христом, або не вважала священство своїм покликанням, намагалася знайти своє місце поза церковним спілкуванням. Серед причин, указаних у заявах священослужителів УАПЦ у 1920—1930-х роках, зазначалось наступне: «Бажання бути нарівні з іншими громадянами»; «Не бути надалі у суспільстві з попами в затемненню темного народу»; «Маю у сім'ї дев'ять душ, а утримання за 8 місяців не отримував. Я стиснутий у рамках гірше, ніж під пресом»; «Із перших днів революції я побачив, що буржуазія користується релігією як знаряддям народного затемнення. Я був свідомим знаряддям у руках буржуазії»; «Працював на ґрунті релігійної діяльності 26 років і залишив цю роботу через розчарування, у чому й розписуюсь»; «Залишив цю роботу по причині усвідомлення дурману і розчарування»; «Працював на ґрунті релігійної діяльності 16 років, залишаю цю роботу тому, що не бажаю залишатися у середовищі самодурщиків, які ссуть людську кров»; «Віддавши десять років народній освіті, (через матеріальну скруту) мусив іти туди, де міг бути хоч трохи забезпеченим. Маючи диплом про закінчення духовного закладу, я у 1920 р. став священиком. Зараз відчуваю докори сумління, що служу не тій справі, та бажаю бути повноправним громадянином УСРР»[11] тощо.

Деякі ієрархи УАПЦ, чи то через страх, чи через маловір'я, або на підсвідомому рівні розуміючи свою «неправочинність» в контексті церковних канонів, зрікалися священичого обов'язку. Це був не найкращий вчинок, адже «ворота пекельні не здолають Церкву» (Мф. 16:18). Аналізуючи зречення архієпископа Кам'янецького, Лубенського (1922—1929) УАПЦ Йосифа Оксіюка, читаємо заяву такого змісту: «З половини 1922 року до цього часу я працював в Українській православній церкві, виконуючи в ній обов'язки єпископа. Процес СВУ виявив, що серед провідного складу в УАПЦ були люди, що намагалися своє перебування в церкві й саму церкву використовувати на політичну боротьбу проти радвлади. Тепер мені стало відомо, що ці люди утворили й довкола моєї особи та імені, всупереч моїй волі та переконанням, атмосферу політичної непевності й ворожих до радвлади настроїв. Я не хочу й не можу ні на хвилину припустити, щоб я надалі перебував у цій атмосфері і щоб моє ім'я та перебування в церкві антирадянські елементи могли використовувати в своїх політичних цілях. Тому подаю до відому відділу культів НКВС, що з цього 27 листопада я припиняю всяке виконання культових обов'язків, знімаю сан єпископа УПЦ й виходжу зі складу її членів. Прошу зняти мене з обліку службовців культу й видати мені про це довідку»[12].

Єпископ Конотопський, Таращанський (1922—1931) УАПЦ Марко Грушевський, зрікаючись сану, заявив: «Я був [...] за одного з фундаторів і активних діячів цієї церкви протягом 10-ти років. Я зазначаю, що УАПЦ [...] зорганізована тоді, коли радянська влада ущент розбила українську контрреволюцію. Це наперед визначило дальшу антирадянську діяльність УАПЦ, що була тільки однією з форм контрреволюційної діяльності в умовах радвлади. Склад керівників УАПЦ і її духівництва цілком відповідає завданню УАПЦ — боротьбі з радвладою під прикриттям церкви. Велика частина так званих священнодіячів УАПЦ складалась з антирадянських, політичних елементів. До організації парафіян УАПЦ на периферії взялися елементи націоналістичні, контрреволюційні. Все наведене вище остаточно переконало мене, що так звана УАПЦ була і є не що інше, як зручне знаряддя в руках української контрреволюції в її боротьбі з радвладою та соціалістичною революцією. Разом з тим, я переконався, що релігія взагалі перешкоджає культурному зростанню людности, що вона є знаряддям темряви й контрреволюції. Я зрікаюсь свого сану єпископа й священодіяча й пориваю назавжди з релігією, щоб стати громадянином СРСР»[13].

Заява архієпископа Уманського, Київського (1922—1934) УАПЦ Константина Малюшкевича теж є у полі зору нашого аналізу: «Я, колишній єпископ

української церкви, знявся з обліку службовця культу і вийшов із складу діячів церкви. Спонукало мене до цього те, українська церква, як це визнала вона й сама, своєю антирадянською діяльністю перетворилася на організацію контрреволюційну. Націоналізм і шовінізм її — це те, що характеризувало її життя. Не бажаючи надалі підтримувати ці настрої серед громадян УСРР і розуміючи, що продовження моєї церковної діяльності було б продовженням роботи шкідливої для трудящого люду УСРР, я цілком свідомо й рішуче розірвав з церковною діяльністю»[14].

Як ставилася до цього сумного явища сама УАПЦ? В актах ВПЦРади знаходимо таку ухвалу Президії ВПЦР: «Визнати неприпустимим повернення бувшого священодіяча УАПЦ, що зрікся сану й Церкви, до будь-якого служіння в УАПЦеркві і не чинити ніяких перешкод до повернення таких осіб в склад УАПЦеркви на правах вірного, що має бажання покаятися в своїй провині перед Церквою. Цю принципову ухвалу Президія ВПЦР винесе на остаточний розгляд майбутніх Вел. Мик. Зборів ВПЦРади (Прот. Засід. ВПЦР з дня 12 квітня 1927 р.)»[15]. Через рік, на Вел. Мик. Зборах ВПЦРади 29 травня — 1 червня 1928 р. питання про зреченство чи відступництво священнослужителів та мирян УАПЦ було предметом нарад по доповіді архієпископа Констянтина Малюшкевича. Можливість повернення відступників до віри й служіння в УАПЦ доповідач обґрунтовує євангельськими притчами про блудного сина, про вівцю, що заблукала, поверненням апостольського достоїнства ученику Христовому Петрові. На підставі цих міркувань і було складено проект наказу про прийняття до Церкви і до служіння в Церкві священнодіячів. Взято до уваги форми відходу від Церкви й зречення священнослужіння та поведінка відступника стосовно Церкви[16].

«Священодіячі, що відійшли від віри, Церкви і свого служіння і, відходячи, заманіфестували свій відхід шляхом оголошення в пресі, чи через інші які форми прилюдних виступів, що плямували віру й Церкву, або чинили шкоду вірі й Церкві у якийсь інший спосіб, і хотять повернутись до Церкви, повертаються через прилюдне покаяння перед Церквою. До причастя допускаються не раніш, як через рік. Після причастя можуть бути допущені до служіння Церкві на посадах диригентів, дяків, читачів, співців. До священослужіння вони не повертаються. Священнослужителі, що відійшли від свого служіння, а не відріклись віри й Церкви, і, відійшовши від служіння, плямували саме діло священослужіння, повертаються через визнання своєї провини перед Церквою і покуту в формі служіння на протязі року на посадах дяка, співця, читача і т. ін. Священослужителі, що залишили своє служіння і

Церкву без наміру шкодити Церкві і без відповідних вчинків, повертаються до свого служіння через покаяння, святе причастя через 1/2 року, тоді ж (після причастя) вони можуть бути допущені до виконання обов'язків церковнослужіння і через 1/2 року можуть бути повернуті до священослужіння» (Церква й Життя. — Ч. 7. — 1928 р. — С. 90-91.)[17].

Попри те, що зречення духовного сану стало практично масовим явищем, точно визначити масштаби та простежити його динаміку за недостатньою репрезентативністю джерельного комплексу неможливо[18]. Проте відома певна статистика: станом на 1 січня 1925 р. на території дев'яти губерній України (Волинської, Донецької, Катеринославської, Київської, Одеської, Подільської, Полтавської, Харківської та Чернігівської) налічувалося діючих храмів — 8178, закритих — 245; духівництва чинного — 6213 осіб, «зреченців» — 394. Станом на лютий 1925 р. зафіксовано 427 випадків зречення сану (із них священиків — 193, дияконів — 21, псаломників — 213) і відповідну кількість клопотань про відновлення колишніх духовних осіб у громадянських правах та внесення до списків виборців[19]. За підрахунками упорядників «Мартирології українських церков» протягом 1927—1928 років зреклися сану 179 осіб, 1928—1929 років — 439 і 1929—1930 років — близько 2000 осіб[20]. Все це призвело до того, що Українська Автокефальна Православна Церква не змогла сформувати стійкої ієрархічної структури і, враховуючи несприятливу для всіх релігійних конфесій атмосферу, в середині 1930-х років припинила свою діяльність.

Таким чином, можна зробити висновок, що у 1920—1930-х роках більшовицька окупаційна влада в Україні, формуючи тоталітарну конфігурацію взаємовідносин у суспільстві, свідомо, цілеспрямовано й планомірно руйнувала традиційний християнський світогляд українців у глибинних основах людського буття. Священнослужителі УАПЦ у 1920—1930-х. роках через об'єктивні причини виявилися немічними у своєму служінні та протистоянні. Проте хіба не немічну людину спасає Христос?

ПРИМІТКИ

[1] Каноны и Церковная Жизнь (Прот. В. Цыпин) [Електронний ресурс]: — Режим доступу: http://www.ank.in.ua/lib.php?book=lib/pravo/text_0002.php&caption

[2] Вепрук В., протоієрей. Догматичне богослів'я: навч. посібник [для теологічних спец. вищих навч. закл.]; МОН України, Чернівецький нац. університет ім. Ю. Федьковича. — Чернівці: «Рута», 2002. — 543, [1] с. — С. 440. — ISBN 966-568-500-7.

[3] Филарет (Дроздов), Митрополит Московский. Пространный христианский катехизис. — М.: Синодальная типография, 1909. — С. 27.

[4] Цыпин В., протоиерей. Церковное право: Курс лекций. — Москва, 1994. — С. 141.

[5] Чокалюк С. Огляд та характеристика джерел церковного права в період від святих апосто-

лів до Міланського едикту: зб. матеріалів ІІ Всеукр. наук. конференції [«Православ'я в Україні»] / Київська православна богословська академія; за ред. архієп. Переяслав-Хмельницького і Бориспільського Епіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса. – К.: Київська православна богословська академія, 2012. — 581, [3] с. — С. 544.

6 Киприан (Керн), архимандрит. Православное пастырское служение. — Санкт-Петербург, 2000. — С. 110.

[7] Деяния Священного собора Российской православной церкви 1917—1918 гг. — Москва, 1994. — Т.1. — С. 185.

[8] Преловська І. Засудження і реабілітація митрополита УАПЦ Василя Липківського як вияв державно-церковних стосунків в Україні у ХХ столітті: зб. матеріалів ІІ Всеукр. наук. конференції [«Православ'я в Україні»] / Київська православна богословська академія; за ред. архієп. Переяслав-Хмельницького і Бориспільського Епіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса. — К. : Київська православна богословська академія, 2012. — 581, [3] с. — С. 404.

[9] Преловська І. Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921—1930) — Української Православної Церкви (1930-1939). — Монографія. — К. : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. — 696. [1] с. — С. 173.

[10] Митрополит Василь Липківський. Історія Української Православної Церкви. Розділ VII: Відродження української церкви. — Вінніпег: Вид. Накл. Фундації І. Грищука, 1961. — С. 112 і далі.

[11] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2191. — Арк. 13—19.

[12] Цит. за вид.: Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація Української Православної Церкви в пошуках «константинопільського визнання». — США, Чікого, Іллінойс, 2002. — С. 214.

[13] Там само.

[14] Там само.

[15] Цит. за вид.: Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: в 4 т. — Нью-Йорк, Бавнд Брук: Друкарня Української Православної Церкви в США, 1977. — Т. 4. — Ч. І (ХХ століття). — С. 302.

[16] Там само. — С. 303.

[17] Там само.

[18] Євсєєва Т. Між конформізмом та мучеництвом за віру: особливості збереження/порушення священством вірності пастирському служінню в контексті історії повсякденя у 1920—1930-х рр. : зб. матеріалів ІІ Всеукр. наук. конференції [«Православ'я в Україні»] / Київська православна богословська академія; за ред. архієп. Переяслав-Хмельницького і Бориспільського Епіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса. — К. : Київська православна богословська академія, 2012. — 581, [3] с. — С. 191.

[19] ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 190. — Арк. 52; Спр. 193. — Арк. 95; 113.

[20] Мартирологія Українських церков у чотирьох томах // Т. 1. Українська православна церква: документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядники: О. Зінкевич, О. Воронин. — Торонто-Балтимор, 1987. — С. 1031.

Тетяна Євсєєва

ОСОБЛИВОСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ/ПОРУШЕННЯ ПРАВОСЛАВНИМИ СВЯЩЕНИКАМИ ВІРНОСТІ КАНОНІЧНОМУ ОБОВ'ЯЗКУ В 1920—1930-Х РОКАХ

Анотація. Досліджується проблема зречення духовного сану представниками кліру православних конфесій в умовах а радянської України у міжвоєнний період.
Ключові слова: пастирське служіння, зречення сану, ієрархія, клір, комуністичний штурм.

Summary. The article is devoted to the problem of renunciation of clerical representatives of the clergy of the Orthodox denominations in the modernization of society under the communist Soviet Ukraine during the interwar period.
Key words: pastoral ministry, renunciation rank, hierarchy, clergy, communist assault.

Порушення кліром православних конфесій України вірності пастирському обов'язку в період 1920—1930 років досі є малодослідженим. Характеризуючи становище духовенства в Україні у 1920—1930-х роках, короткий нарис проблеми зречень у цей період присвятила А. Киридон[1]; побіжну характеристику джерел церковного і нецерковного походження подано у монографії І. Преловської[2]; Окремі заяви зреченців, документи вищого керівництва конфесій (зокрема засідань ВПЦР УАПЦ, матеріали собору), – уміщені в збірниках документів, що побачили світ в останньому десятиріччі[3]. Дослідженню проблеми зречення духовного сану представниками кліру всіх православних конфесій в контексті повсякденного життя українського суспільства в 1920—1930-х роках присвячено кілька спеціальних статей Т. Євсєєвої [4].

Самі по собі відхід від віри та зречення пастирських обов'язків у двотисячолітній історії християнства не були новиною. Вони відомі як класичний євангельський сюжет про спокусу учнів Ісуса, зокрема Петра (Мт. 26. 34, 35, 69-75; Мр. 14. 30, 31, 66-72; Лк. 22. 31-33, 54-62; Ів. 13. 36-38, 18. 17, 25-27). Відомі випадки відходу від християнства у часах переслідування християн римськими імператорами-язичниками, наприклад, гоніння за правління імператора Гая Мессія Квінта Траяна Деція Августа у 249-251роках н. е., коли, за свідченнями сучасників, «церква покрилася руїною»[5]. Віруючих, що відпали, приймали до церкви через покаяння, враховуючи те, що міра прови-

ни була різною. «Одні, до прикладу, мужньо стояли за віру довгий час і зреклись, не витримавши жорстоких катувань. Інші — робили все можливе, аби уникнути жертвоприношень, і приносили фальшиві посвідчення про принесення жертви. Ще інші — самі приходили принести жертву»[6]. Відтак перших приймали до церковного спілкування після тривалої «спокуси» покаяння/прощення. Спокута решти відступників мала тривати до кінця життя і мир вони мали отримувати лише в останні хвилини життя. Дещо пізніше до тих, хто занечистив себе жертвоприношеннями, почали застосовувати м'якші правила спокути[7]. Але пастирів-зреченців приймали лише як мирян, не доручаючи їм духовного проводу. «…Коли відпали, тоді не можуть уже священодіяти, як ті, що безчинствували і зганьбили самі себе»[8].

Для родин духовенства всіх без винятку православних конфесій реалізація комуністами принципу відокремлення церкви від держави в реальному повсякденному житті означала витіснення їх не лише поза межі правового поля держави, а й поза межі суспільного буття загалом. Водночас, перетворення багатонаціональної та офіційно православної імперії на атеїстичну комуністичну націю не передбачало існування жодних автономних позадержавних (і рівною мірою позасуспільних) соціальних груп (чи то пак, відгалужень, якщо послуговуватися термінологією Х. Арендт) на кшталт старообрядницьких громад, які існували в Росії поруч з офіційною Російською православною церквою. Слідом за К. Марксом, російські більшовики вважали, що «продукування ізольованого індивіда поза суспільством — така ж нісенітниця, як розвиток мови без індивідів, які спільно живуть і спілкуються один з одним»[9]. Усі так звані «непролетарські» людські елементи з «непаразитарних» чи принаймні «економічно корисних груп ворожого табору» під тиском диктатури пролетаріату мали пережити «прискорений процес розкладу старої психології». Опісля цього «примусово діюча організація пролетарської держави» мала їх «облікувати, зібрати, поставити на нове місце, помістити (в оригіналі — *вдвинуть*. — Т. Є.) в нові трудові рамки»[10]. Реалії повсякденного життя в радянській Україні — від всеохопного державного терору; утисків економічного характеру; обмеження політичних прав і свобод; матеріальної скрути; забезпечення фізичного виживання; небезпеки маргіналізації й до проблем із визначенням національної та конфесійної ідентичності в умовах комуністичної модернізації — не сприяли інтелектуальному чи духовному «піднесенню… до тієї ідеї, що в комунізмі є християнська правда»[11], натомість змушували духовенство замислюватися над подальшими суспільними перспективами та зрікатися духовного сану.

Побутує думка, що у плетиві життєвих доріг у кожного є вибір по його силах, розуму, совісті… або гаманцю. Для християн в усі часи вибір був ще й випробуванням віри. Саме поняття вибору слід, очевидно, розуміти у визначальному для особистості контексті, як той рідкісний, а радше, єдиний у житті крок, що є точкою повороту, подією, яка кардинально змінює так чи інакше подальше життя конкретної людини. Комуністична модернізація поставила клір православних конфесій України з усією гостротою та невідворотністю перед глобальним вибором: і по силах, і по розуму, і по совісті, і по гаманцю. А найперше — по вірі й пастирському сумлінню.

Для людей глибоко віруючих, тих, хто обрав пастирське служіння за покликанням, це було вкрай непросте рішення. Адже, відповідно до канонів православної церкви, ієрархічне священство — боговстановлений інститут. Започаткував його Ісус Христос. У Св. Письмі читаємо: «Ісус зробився Первосвящеником навік за чином Мелхиседека» (Євр. 6. 20). Відтак, священство покликане до життя внутрішньою стороною сутності церкви і має на собі печатку непорушності; воно вічне, як сама церква Христова. Засобом, за допомогою якого священство залишається до сьогодні й триватиме до кінця часів, є апостольське приємство — хіротонія (рукопокладення), встановлена самими апостолами під час їхнього земного життя, для передання благодаті, яку вони отримали від Господа (Ів. 20. 21-23). Покликавши на служіння гідних осіб, апостоли (у пізніші часи — їхні приємники) з молитвою покладали руки на посвячуваних, аби останні отримали благодать Святого Духа для несення священичого служіння (Тим. 4. 14; Дії 14. 23, 2 Тим. 1. 6 та ін.). Ця благодать і є основою таїнства священства, його внутрішньою ознакою, невидимою стороною. З поданням благодаті обрана особа отримує право і владу від Святого Духа звершувати таїнства для спасіння віруючих. Від початків церква знає три рівні ієрархічного служіння: єпископську, пресвітерську та дияконську[12]. Єпископи, як приємники апостолів, мають благодатний зв'язок із ними. Це архіпастирі, первосвященики та вищі вчителі своїх церков. За вченням св. Іоанна Дамаскіна, єпископам вручена церква[13]. Пресвітер (священик), з поданням благодаті через покладання рук від єпископа, отримує право і владу від Святого Духа звершувати таїнства для спасіння віруючих, низводячи на них благодать, яка подається в таїнствах церкви, допомагаючи на шляху до спасіння, освячуючи і обожнюючи їх[14]. Диякон допомагає єпископові та пресвітеру в служінні та бере участь у звершенні священнослужіння у вівтарі[15]. Вищі клірики та священнослужителі отримують благодать священства через хіротонію у вівтарі. Нижчі клірики (іподиякони,

читці, співаки) поставляються на служіння через покладання єпископом руки (хіротесію) поза вівтарем у храмі. Таким чином, «всі три щаблі священної ієрархії апостольського походження і триватимуть до кінця днів»[16]. Отже, «благодать, низведена архієреєм в таїнственному священнодійстві під час літургії, не може бути знята ніякою владою на землі»[17].

Збереження вірності своєму покликанню від моменту висвяти й до кінця життя було канонічним обов'язком клірика. Сьоме правило VI Вселенського (Халкидонського) собору передбачало: «Поставленим одного разу до кліру та ченцям… не вступати ні на військову службу, ні в мирський чин. Інакше тих, хто насміляться на подібне і не повернуться із каяттям до того, що раніше обрали для Бога, піддавати анафемі»[18]. У дореволюційній Росії синодальним указом від 1831 р. дозволялося полишати служіння перед вівтарем Господнім за власним бажанням і просити про зняття сану лише у випадку «вдівства у молодих літах» і то за умови, що молодий священик обтяжений великою сім'єю[19]. Особи, позбавлені священства згідно з клопотанням, мали право вступити на державну службу: диякони — лише через шість років після складення сану, пресвітери — через десять[20]. Про серйозність та міри негативізму в церковній свідомості, з якою сприймалося складення сану, свідчить той факт, що за кілька місяців після ухвали 25 березня 1917 р. Тимчасовим урядом постанови «Про скасування обмежень у правах білого і чорного духовенства і ченців, які добровільно, з дозволу духовної влади, знімають з себе духовний сан» мандатна комісія першої сесії Всеросійського помісного собору в серпні 1917 р. під час перевірки делегатських повноважень виключила зі свого складу делегата від однієї з сибірських єпархій саме з огляду на канонічні вимоги[21].

Частина священства усіх конфесій зберегла вірність канонічному обов'язкові. Для цього частина ієрархії та кліру Російської православної церкви пішла в підпілля, у «катакомби», на середину 1930-х років обмеживши спілкування з зовнішнім світом проведенням богослужінь часто для кількох осіб парафіян. Інша ж частина духовенства, яка не знайшла в собі сил на подвиг мучеництва, або не вважала душпастирство своїм покликанням і виконувала обов'язки священства під тиском різних життєвих обставин, після 1919 р. намагалася знайти своє місце поза церковним служінням. Не секрет, багато людей «увійшло до служіння в церкві по своїй несвідомості, вони взяли на себе відповідальну працю бути «світильниками», не уявляючи собі всього тягара, всієї висоти пастирського служіння»[22]. Наявність проблеми якості пастирських кадрів єпископат РПЦ зауважив ще на етапі

підготовки віросповідної реформи депутатами Державної Думи I—IV скликання та підготовки першого за двісті років Всеросійського помісного собору[23]. Стосовно якості пастирських кадрів УАПЦ митрополит Василь (Липківський) визнавав, що у бурхливі революційні часи до УАПЦ приєдналося багато випадкових людей: «УАПЦ заснувалась в часи найбільшої народної завірюхи, що завжди підіймає найлекші пилинки, крутить ними, кидає межи очі, то цілком природно, що й до УАПЦ під час цієї завірюхи залетіло немало легкого, просто авантюрницького пороху, що радий скрізь пристати, де щось цікаве для себе побачить»[24]. В РСФРР, де більшовики, попри протести Всеросійського помісного собору, рішуче започаткували широку «антирелігійну агітацію» розстрілом храмів московського кремля у листопаді 1917 р. та червоним терором[25], випадки відмови від сану спостерігалися з 1918 р. Про намір вийти з кліру ієреї російських парафій РПЦ повідомляли свого єпархіального владику, надсилали відповідний матеріал до місцевих органів друку та комуністичних осередків. Зміст перших заяв священиків був таким: «До Селещського (РСФРР) осередку комуністів більшовиків. Мною подана заява єпархіальному начальству про звільнення мене від посади священика та зняття духовного сану. Прошу осередок віднині дивитися на мене як на такого, що звільнився від гніту духовенства й дивитися на мене, як на вільного громадянина, цілком відданого партії, котрий всі свої сили, всі свої знання готовий поставити на користь робітничо-селянської партії і пролетаріату. Громадянин Селещської волості А. Цвєтков. 1918 р.»[26]. Інший панотець — С. Покровський — завершив повідомлення про зняття сану так: «Прошу комуністичну партію прийняти мене в партію тих, хто співчуває»[27].

Роки першого комуністичного штурму в РСФРР збіглися у часі з періодом відродження української державності. Діяльність урядів УНР Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського та УНР Директорії поряд зі спробами відродити автокефальний статус Київської митрополії, так чи інакше сприяла розвиткові всіх православних конфесій. Тому серед кліру парафій українських єпархій РПЦ, наскільки вдалося встановити за документами, випадки відмови від духовного сану спостерігаються з другої половини 1922 р.. Реальними причинами, що змушували духовенство зрікатися сану, були репресії проти «експлуататорських класів», червоний терор, позбаавлення громадянських прав, податковий тиск, чистки організацій та установ від представників духовенства й навчальних закладів від їхніх дітей і заохочення з боку радянських органів влади. Останні, реалізуючи державну програму з ліквідації релігії та церкви, потребували кадрів для ведення анти-

релігійної пропаганди та дискредитації церкви як інституту. Охочі зректися сану мали подати письмову заяву до місцевого відділу культів, оголошення в газету, та подати клопотання про повернення їм громадянських прав.

Серед причин, зазначених у заявах духовенства в 1920-х роках, наведено: «Бажання бути нарівні з іншими громадянами»[28]; «Не бути надалі в з попами в затемненню темного народу»[29]; «Маю в сім'ї дев'ять душ, а утримання за 8 місяців не отримував»[30]; «З перших днів революції я побачив, що буржуазія користується релігією, як знаряддям народного затемнення. Я був свідомим знаряддям в руках буржуазії»[31]; «Працював на ґрунті релігійної діяльності 26 років і залишив цю роботу через розчарування, в чому і розписуюсь»[32]; «... по причині усвідомлення дурману і розчарування»[33]; «...залишаю цю роботу тому, що не бажаю залишатися в середовищі самодурщиків, які ссуть людську кров»[34]; «Маючи диплом про закінчення духовного закладу, я у 1920 р. став священиком. Зараз відчуваю докори сумління, що служу не тій справі, та бажаю бути повноправним громадянином УСРР»[35] тощо.

Однак, знявши сан, переважна частина зреченців намагалася участі в антирелігійній пропаганді все ж не брати. Той, хто не міг забезпечити засоби до існування своїй родині, мусив влаштовуватися до радянських установ чи організацій. Під час перших же чисток колишніх духовних осіб звільнили першими. Не виправило становища і ухвалене у листопаді 1925 р. ВУЦВК та РНК УРСР рішення про повернення «зреченцям» політичних прав за умови наявності в них довідки про те, що останні займаються «суспільно-корисною працею». Духовенство мусило повертатися до несення церковної служби. Однак не всі конфесії приймали зреченців до складу священнодіячів. РПЦ ставилася до них категорично негативно. Обновленці та УАПЦ через дефіцит кадрів розглядала можливості повернення зреченців. Так, УАПЦ на II Соборі ухвалила рішення про можливість повернення тих, хто відпав, до Церкви і навіть до священодіяння, за умови індивідуального підходу до кожного кандидата, розгляду його персональної справи округовою церковною радою та затвердження ВПЦР. Однак доводилось враховувати думку парафіян, які ставились до зречень негативно.

Починаючи від 1929 р., сільське духівництво було оподатковане нарівні з селянами повним сільськогосподарським податком на будь-який клаптик землі, що використовувався під господарство. У період Голодомору, коли священство після розкуркулень чи сплати державних поборів вже втратило землю, садибу, город, домашнє господарство та реманент, ремісничі інструменти — практикувалося накладання одноразових натуральних податків, а

саме: м'ясом, маслом, яйцями, живністю, дичиною, грошовими стягненнями: сільськогосподарський податок, на індустріалізацію, облігації держпозик, на придбання ременанту для колгоспів, тракторизацію, самооподаткування та ін. За невиконання зобов'язань у визначений термін, який часто обмежувався лише годинами, описувалося майно, виселяли з помешкань, засуджували, відправляли на заслання. До перелічених «стимулів» змусити клір «добровільно» зректися священства в роки Голодомору додалася ще й паспортизація, широко запроваджена 1932 року, аби перешкодити українським селянам залишити охоплені штучним голодом села. Духовенство у передбачених законом випадках, намагалися паспортизувати за умови зречення сану. Послідовники ІПЦ фактично бойкотували радянську паспортизацію. Відмова отримувати паспорт не тільки перешкоджала представникам влади виявляти й ретельно контролювати «колишніх» чи «позбавленців». Крім того, вона трактувалася як заперечення печатки антихриста і оголошення себе негромадянином СРСР. Так у «катакомбах» виник рух «безпаспортників».

Що ж стосується власне причин зречення сану, то обґрунтування їх у листах до засобів масової інформації та до різних органів влади в 1930-х роках уже несло на собі чіткі відбитки поточних політичних кампаній. Тобто того, що А. Безансон пізніше назвав «заміною дійсності псевдодійсністю»[36], маючи на увазі вживання виробленої новою владою «нової мови», «де слова набувають значень, відмінних від загальноприйнятних. Її стиль та особливий словник надають їй значення богослужбової мови: вона позначає трансцендентність соціалізму. Вона подає сигнал про всемогутність партії. Вживання цієї мови народом — очевидна ознака його поневолення»[37].

Так, аргументи, пов'язані з голодом чи насильством стосовно самих клірик ів та членів їхніх родин від представників місцевого партійного та радянського активу, як причини зречення сану, принаймні у відомих документах, що нині зберігаються у фондах офіційних партійних і радянських установ, а також у текстах заяв і автобіографій, що надсилались духовенством до преси, відсутні. Навіть попри те, що короткі заяви та стислі автобіографії однієї й тієї ж особи до НКВС, РВК чи ВУЦВК та газет не ідентичні, вони дещо відрізняються за змістом. Крім того, у зверненнях до вищого керівництва конфесій панотці не вагалися називати речі своїми іменами. Так, у доповідній записці на ім'я екзарха України Константина (Дьякова) священики Вознесенської і Дмитрівської церков с. Стецьківки Білопільського р-ну З. Федоровський та І. Заїка, детально описавши повсякденне життя їхніх родин та своє пастирське служіння, відверто констатували: «Не маючи квартир, сплачуючи непо-

сильні та незаконні держподатки, заборона здійснювати обряди з молитвою у свята, позбавлення віруючих громадян [задоволення] релігійних потреб, ходіння з сапками в поле на буряки для незвичної та незручної для нас праці (при тому безкоштовної), не враховуючи того, скільки ми там переносимо насмішок, знущання та приниження і, зрештою, заборона дзвонити в дзвони і провадити служби, все це не що інше, ми вважаємо, як непрямий на нас тиск і переслідування, гоніння на церкву та релігію»[38].

Назагал, у заявах можемо спостерігати наступне: ***А) «Бажання» зреченця бути непричетним:*** до діяльності «контрреволюційних», «націоналістичних», «клерикальних» чи просто «антирадянських» зовнішніх і внутрішніх сил. Прикладом можуть слугувати витяги з відповідних листів (березень 1930 р.) священика с. Кудлаїв Вороновицького р-ну Порфирія Ратушняка до: 1) Вінницького округового інспектора культів: «Я пробув на посаді священика 8 років і 10 місяців в старослов'янській орієнтації і ніяких насильств з боку радвлади як над релігією, так і віруючими не бачив і сам не відчував. Але ж тепер бачу, що релігією (та ще її адепти) користуються як знаряддям закордонні церковники в інтересах ворогів трудящого люду, а тому я не бажаю зіставатись у їхнім таборі і зрікаюсь сану. 2) Газети «Войовничий безвірник»: «у відповідь на посягання папи і К, котра під машкарою захисників релігії захищає інтереси ворогів трудящих та зазіхає на здобутки нашої революції, я зрікаюсь сану священика і стаю в ряди борців проти ріжного роду мракобісів»[39]. Також промовистим у цьому сенсі є лист до вінницького інспектора у справах культів від 8 лютого 1930 р. священика УАПЦ з села Кардашівка Вороновицького р-ну М. Васильківського: «Зрікся попівства… надалі перебувати серед нетрудового елементу є злочин, в той час, коли моя освіта і знання можуть бути корисними для якоїсь потрібної загальногромадянської роботи. Потім переконався, що релігія і її службовці стоять на перешкоді і з'являються тормозом на шляху соціялізма. Нарешті ознайомився з преси з контрреволюційною ролею УАПЦ в зв'язку з викриттям органами ДПУ «Спілки визволення України», я вирішив зректися попівства. Попом перебував з 1913 до 1929 року»[40]. ***Б) «Переконання» у тому, що:*** «релігія є знаряддям темряви й контрреволюції»; «церква й релігія стоять на перешкоді будування соціалізму»; «релігія є зброя темряви й неуцтва; що місце церкви повинна посісти радянська школа»; «церква відживає останні часи, і надалі залишатись не хочу»; «це є релігійний дурман, котрий затемняє темні маси населення, тепер я бажаю зріктися цего дурману»; «побачивши, що релігія як владі, так і мені стоїть на перешкоді, то я зрікаюся дяківського сану наза-

вжди»; «церква та її службовці з'являються головними ворогами радвлади в здобуванні соціялізму в нашій країні»; «усвідомлення того, що заходи, які переводить радвлада, мають за мету покращення суспільного ладу й відповідають потребам мас і що релігія стоїть на перешкоді» тощо. ***В) Просто «бажання»:*** «принести посильну користь радянській країні»; «увійти до великої сім'ї будівників безкласового суспільства»; «стати чесним трудящим»; «прийняти участь в більш корисній для суспільства справі — колективізації і взагалі перебудови старого життя на нове по пляну С.Р.С.Р.» тощо[41].

Так само, як і в 1920-х роках, у 1930-х зречення не робило клірика повноцінним членом радянського суспільства. З другої половини 1930-х років компартійне керівництво розпочало нову хвилю масових репресій. Пройшли мученицький шлях у тюрмах та таборах, а пізніше були розстріляні не лише сповідники, а й відступники. Дуже небагатьом вдалося вціліти й повернутися до пастирського служіння в роки Другої світової війни.

ПРИМІТКИ

[1] Киридон А. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – С.251-253.

[2] Преловська І. Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1930) – Української Православної церкви (1930-1939). – К.: Видавничий відділ УПЦ КП, 2013. – 696 с. – С.377–379.

[3] З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ 1/2 (24-25) 2005. – С.186–187. Криворіжжя: більшовизм проти Православ'я (1920-1930): Зб. докум. і матер. / упор. О. О. Мельник. – Кривий Ріг, 2005. – С.74–75. Другий Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р.: Документи і матеріали. / Упорядники: С. І. Білокінь, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко. – К., 2007. – С.439–442. Ігнатуша О. Православні церкви України (20–30-ті рр. XX ст.). Джерела з історії: навч. посіб. – Запоріжжя ЗНУ, 2008 – С.142, 152. Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. Зб. докум. і матер. / Відп. ред. Р. Б. Воробей; упор. А. В. Морозова, Н. М. Полетун. – Чернігів, 2010. – С.326, 327, 330, 334, 335. «В українській Церкві велика була духовна сила…»: Становлення Української автокефальної православної церкви в описах самовидців та учасників церковновизвольного руху на Сіверщині та в Середньому Подніпров'ї. 1917–1925 рр. / упор., авт. вст. ст. А. Л. Зінченко; археограф. підготовка докум. та археогр. передм. І. М. Преловської. – Ніжин, 2012. – С.248.

[4] Євсєєва Т. Особливості збереження/порушення православним священством вірності пастирському служінню в контексті історії повсякдення (УСРР, 1920-і рр.». – УІЖ, 2012. – № 4. – С.93-103; Її ж. Особливості збереження/порушення православним священством вірності пастирському служінню в контексті історії повсякдення (УСРР, 1930-і рр.». – УІЖ, 2012. – № 5. – С.93-103; Її ж. Соціальна адаптація духовенства / Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): кол. моногр. / В 2-х ч. – Ч.2. – К., 2009. – С.325-342; Її ж: Між конформізмом та мучеництвом за віру: повсякденне життя православного духовенства в 1930-і рр.. / Українське радянське суспільство 30-ті рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: / відп. ред. С. В. Кульчицький – К.: Інститут історії України НАНУ, 2012. – С. 649–666.

[5] Болотов В. Лекции по истории древней церкви. – Т.2. – История церкви в период до Константина Великого. / Посмертное изда-

ние под ред. А. Бриллиантова. Репринтное издание. – М., 1994. – С.378.
[6] Там само.
[7] Там само. – С.379.
[8] Правила Св. Петра, архиєпископа Олександрійського і мученика з слова його про покаяння. Правило 10./ Книга правил Св. Апостолів, Вселенських і Помісних соборів і Св. Отців. – К.: «Преса України». – С.225–226.
[9] Бухарин Н.И. Экономические категории капитализма в переходный период // Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. – М., 1989. – С.152.
[10] Бухарин Н.И. «Внеэкономическое» принуждение в переходный период // Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. – М., 1989. – С.162–163.
[11] Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – С.147.
[12] Цыпин В. протоиерей, Церковное право. Курс лекций. – М., 1994 – С.135.
[13] Там само. – С.136.
[14] Там само. Кравець О. Православне вчення про благодатність і незгладимість таїнства священства /Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата богослівських наук. – К. Українська православна церква, Київський патріархат, Київська духовна академія, 2002. – С.4.
[15] Цыпин В. Протоиерей, Церковное право. – С.136.
[16] Там само. – С.141.
[17] Киприан (Керн) архимандрит. Православное пастырское служение. – СПб, 2000. – С.110.
[18] Книга Правил Святих Апостолів, Вселенських і Помісних соборів і Святих Отців. – К.: УПЦ-КП, 2008. – С.41.
[19] Цыпин В. протоиерей, Церковное право. – С.172.
[20] Там само. – С.179.
[21] Деяния Священного Собора Российской Православной Церкви 1917 – 1918 гг. – М., 1994. – Т.1. – С.185.
[22] Другий Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ... – С.436.
[23] Докладніше див.: Рожков В., прот., Церковные вопросы в Государственной Думе. – Рим, 1975. – 458 с. Отзывы епархиальных архиереев о предстоящей церковной реформе. В 3-х т. – СПб., 1906. Приложения. (Т.1. – 548 с., т.2. – 562 с., т.3. – 592 с.). Голубинский Е. Е. О реформе в быте Русской Церкви. – М.: Изд. Императорского Общества Истории и Древностей Российских при Московском университете,1913. – 132 с., тощо.
[24] Митрополит Василь Липківський. Історія Української православної церкви. Розділ VII: Відродження Української церкви. – Вінніпег, 1961. – С.107.
[25] Державний архів Російської Федерації (Далі – ДАРФ). Ф.3431, оп.1., спр. 513, 514, 515, 522, 523, 524, 525, 567, 569, 570. Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей духовной власти. Сб.к докум. в 2 ч. 1917–1934 / сост. М. Губонин. – М.: Изд. Православного Свято–Тихоновского Богословского Института, 1994. – С.103–104.
[26] ДАРФ. – Ф. А353, оп 1, спр.692, арк.2.
[27] Там само. – Арк. 3,4.
[28] ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.2191. – Арк.13.
[29] Там само. – Арк.14.
[30] Там само. – Оп.2. – Спр.252. – Арк.3.
[31] Там само. – Арк.15.
[32] Там само. – Арк.16.
[33] Там само. – Арк.18.
[34] Там само. – Арк.19.
[35] Там само. – Оп.1. – Спр.2191. – Арк.16.
[36] Безансон А. Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту. / Пер. з французької Т. Марусик. – К., 2007. – С.46.
[37] Там само. – С. 47.
[38] ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.184. – Арк.75.
[39] Там само. – Ф.5. Оп.3. – Спр.1646. – Арк.20, 21.
[40] Там само. – Спр.1963. – Арк.83.
[41] Там само. – Арк. 73 та ін.

Надія Кукса

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО НА ЧИГИРИНЩИНІ

Анотація. Стаття висвітлює різні напрямки громадської та дослідницької діяльності Марка Грушевського на Чигиринщині: поліпшення якості освіти селян, заохочення до опанування ремеслами, формування бібліотеки фахової та художньої літератури та періодики, вивчення та збереження народної культури.

Ключові слова: традиційна культура, освіта, українська православна церква, етнографічні та краєзнавчі дослідження.

Summary. The article covers various areas of public and research activities of Marco Hrushevskyi in the Chyhyryn region: improving the quality of education of the peasants, encouraging mastery of craft, collecting the library of professional and fiction publications and magazines, studing and preservation of folk culture.

Key words: traditional culture, education, Ukrainian Orthodox Church, folk and local history researches.

Життєвим кредо етнографа, фольклориста, одного з фундаторів Української автокефальної православної церкви Марка Грушевського сміливо можна вважати вислів: «…розкрить правдиво очі всім об українському народові, який він справді є»[1]. Найбільш плідним етапом просвітницько-культурницької діяльності М. Грушевського стало перебування на Чигиринщині, зокрема в Суботові, де протягом 1897—1910 років о. Марко стояв на чолі кліру Свято-Михайлівської церкви.

Трудову діяльність Марко Грушевський починав як учитель церковно-парафіяльної школи. З 1889 р., по закінченні семінарії, вчителював у церковно-парафіяльній школі села Худоліївки (1889—1890), служив учителем і псаломником у селі Чорнявка (1890—1893) Черкаського повіту Київської губернії. Згодом служив псаломником в Андріївській церкві в Києві (1893—1894). Через спроби втілювати в життя громадівські принципи зазнав переслідувань з боку царської влади, тому повернувся на Чигиринщину, де вчителював у селах Мордва (1895—1896, нині село Красносілля) та Головківка (1896—1897) Чигиринського району.

Варто зазначити, що шкільна освіта на Наддніпрянщині, яка входила до складу Російської імперії, в 90-х роках XIX ст. переживала далеко не кращі часи. Ще з кінця 60-х років XIX ст. намітився наступ урядовців на церковно-

парафіяльну освіту, які не могли допустити, щоб початкова освіта пересічного населення підпорядковувалася не державному, а духовному відомству. Розпочинається нерівна боротьба між державним чиновництвом та духовенством. Запроваджено початкові міністерські школи. Спочатку вони відкриваються здебільшого в населених пунктах, де взагалі не було школи. Проте невдовзі робляться спроби (і часто доволі успішні) перетворити прихідські школи на міністерські. Згідно з архівними даними, така не завжди позитивна тенденція докотилася до Чигиринського повіту значно пізніше, ніж до інших повітів Київської губернії. В той час, коли наставниками церковно-прихідських шкіл були священики – здебільшого високоосвічені як на той час люди, міністерські школи потерпали від браку кваліфікованих педагогічних кадрів.

Проте із зростанням популярності початкової шкільної освіти, а відповідно із збільшенням кількості учнів, проблема з забезпеченням шкіл викладачами ще більше загострилася. Можливості священнослужителів не були безмежними і, окрім навчання школярів, на них покладалося чимало обов'язків, виконання яких потребувало суттєвих витрат часу і докладання зусиль, тож до навчання дітей нерідко залучалися випадкові люди, назвати яких освіченими можна доволі умовно.

Як відомо з документальних джерел, суботівських школярів навчали здебільшого священики та їх помічники, про яких у записах духовного відомства віднаходимо лише позитивні відгуки. Проте з поширенням міністерських шкіл не оминула ця негативна тенденція і Суботова. Так, в епістолярній спадщині Марка Грушевського, зокрема, в одному з його недатованих листів суботівського періоду зазначається: «Клички "рыжий", "красный", "курносы" и пр[очие], каковыми учащие именуют учащихся вместо их настоящих фамилий, заставляют сомневаться в солидности учащих… В виде иллюстрации привожу тот факт, что не дальше, как в прошлом году почти ежедневно присутствовали на уроках то волостной старшина, то староста для усмирения учащихся». О. Марко зазначав, що місцеві селяни були «возмущены настоящим ведением школьного дела, и что такое дело убивает в них положительно всякую энергию к дальнейшему просветительному движению»[2].

Доволі вичерпну інформацію вдалося віднайти за 1898 р., коли в Суботові проживало 4138 осіб. При Свято-Михайлівській церкві діяло одноклясне міністерське училище, яке охоплювало навчанням 40 хлопчиків і декілька дівчаток. Обов'язки законовчителя тут виконував священик Свято-Іллінської церкви Іоанн Грабовський, в той час, коли настоятелем Михайлівської церк-

ви був Марко Грушевський[3]. Однією з найбільших проблем селянства Чигиринського повіту було малоземелля. Не маючи змоги прогодувати сім'ю, більшість дорослого чоловічого населення змушена була шукати заробітків здебільшого в південних губерніях Російської імперії. Не було винятком і старе козацьке село Суботів. Як зазначав Марко Грушевський, посилаючись на офіційні джерела, щорічно суботівські селяни отримували близько 900 відпускних квитків, практично стільки ж, скільки нараховувалося в селі працездатних чоловіків[4]. Найкращим виходом з ситуації, що склалася, о. Марко вважав запровадження професійної освіти в краї, де разом з початковою освітою селянські діти могли б опановувати основи ремесел, щоб знайти в майбутньому практичне застосування здобутим знанням і навичкам.

Самі селяни розуміли неефективність навчання їхніх дітей: «Що ж, що нас навчать читати, з того ми хліба не їстимем; що з того, що я грамотний. Все їдно я повинен іти на заробітки, так же, як і неграмотний, а повернувшись додому, лежати цілу зиму на боку так, як бик в загороді»[5]. Марко Грушевський зазначав: «Крестьяне не против школы, что доказывают существующие у них тайные частные, домашние школы, имели бы. Кажется, многим пожертвовать на нее, если бы школа удовлетворяла их несложным потребностям. Какой школы, собственно, они желают, едва ли они в состоянии дать прямой ответ на этот вопрос […], но, очевидно, они хотят какого то серьезного дела»[6].

Високоосвічений, сповнений патріотичних почуттів представник передової української інтелігенції Марко Грушевський одразу розгорнув різнобічну просвітницьку діяльність спочатку серед парафіян свого храму та невдовзі залучив до цієї справи однодумців із учителів інших сіл Чигиринського повіту. Одночасно о. Марко займається збиранням етнографічних матеріалів, насамперед стосовно різних сторін життя селянських дітей. Ставлення Марка Федоровича до обов'язків законовчителя довіреної йому школи виразно проглядається в його листуванні з Михайлом Грушевським: «Щире спасибі за все і найпаче за участь у матеріялах. Оце маю надіслати ще про дитину-школяра (самий найлюбіший мені томик...). Услід за ним я надсилаю і ученичі матеріяли у VII т., може з їх яку статтю хто хоч виробить...»[7].

«Листування...» Марка Федоровича з Михайлом Сергійовичем, безперечно, є цінним інформативним джерелом стосовно стану народної освіти в краї на початку XX ст. Навіть після скасування під час революційних подій 1905—1907 рр. заборонних указів 1863 і 1878 років щодо видання книг, показу театральних вистав та проведення інших культурно-освітніх заходів укра-

їнською мовою, царський уряд не дав дозволу на запровадження навчання українською мовою.

Однією з форм пропагування вивчення рідної мови та історії стали народні читання та недільні школи. Катастрофічно не вистачало необхідної літератури. Марко Грушевський був одним з небагатьох вчителів, які мали сміливість передплачувати «Вісник...», «Записки...». «...Дива небагато, що "Вісника..." не передплачує звідси ніхто: за всячину тут боязно, та вже й перехапали чимало людей на се здатних, а на місце їх сміття надають од уряду...»[8]. Михайло Сергійович сприяв придбанню літератури українською мовою, зокрема, на прохання Марка Федоровича надіслав «Історію України-Руси» І-ІІІ т., повну біографію Т. Г. Шевченка. Отець Марко просив скласти протекцію «пробам пера українською мовою» вчителю з Осоти, за власні кошти придбавав літературу для вчительки однієї з міністерських шкіл. «А згодом за невеликим баром я надішлю ст.VIII з власними творами попів, учителів, дяків і так грамотіїв з Чигиринщини. Може й звідси яку хоч статтю хто зробить, і в текучих матеріалах її примостить, а ні, то хоч так замовить про отаких селянських письмак, бо чисто вже їх обминули у списуваннях села, якось не приходиться, коли і таких прелюд на селі є і робить на громаду хоч і ненадрукованими творами вплив»[9].

Відчуваючи, що початкові школи, які на той час діяли в Суботові, не могли повністю задовольнити потреби селян, Марко Грушевський звертається до Михайла Сергійовича з проханням допомогти «...у справі заведення доброї школи у Суботові: міністерська школа в Суботові, де я законовчителем, селянами і міністерством підведена під справу на преобразованіє її у професіональну школу». 1907 р. однокласне міністерське училище набуло статусу двокласного із збереженням права носити ім'я Богдана Хмельницького. Діти парафіян Свято-Михайлівської церкви мали змогу здобувати освіту в двокласній земській школі змішаного типу, яка носила ім'я Богдана Хмельницького. Від 1899 року Марко Грушевський став законовчителем в цьому міністерському училищі. Прикметно, що ім'я Богдана Хмельницького Суботівська загальноосвітня школа І-ІІІ рівнів носить до сьогодні[10]. Слід зауважити, що миряни цінували потуги Марка Грушевського в покращенні освіти їх дітей. З листа селян до консисторії, в якому вони намагаються відстояти свого опального священика, довідуємося про окремі деталі його освітянської діяльності: « … Предложил он нам дать приговоры и средства на две церковно-приходские школы, мы дали и то и другое. Предложил он министерскую школу преобразовать в 2-классную, согласились мы и на это. Все

требовало от нас непосильных затрат, а мы люди бедные, но тянулись […] Да и священник сотнями не от своего достатка, а от своего усердия давал на те же самые школы…»[11].

Зауважимо, що річна платня настоятеля Свято-Михайлівського храму на той час складала 300 руб., а в сім'ї підростало четверо дітей[12]. З іншого листа о. Марка до Михайла Грушевського дізнаємось про долю сільських вчителів, що несли прогресивні ідеї населенню краю: «За київські курси учительські людей хапають і знову випускають, аби з посади прийняти і кацапню або так яку нікчемницю-чорносотенницю посадити»[13].

Відомо, що в Чигиринському повіті серед учителів міністерських шкіл працювало також багато випускників курсів вчителів, що були організовані при Полтавській та Черкаській семінаріях. Циркуляром 1906 р. парафіяльні школи, що становили 80% цих закладів, було передано у відання земств.

Перебування в Суботові стало кульмінаційним моментом його дослідницької роботи Марка Грушевського. Захопившись ідеєю вивчення та збереження народної культури, значну частину вільного від служби часу священик проводив серед селян — записував їх спогади, вивчав обряди, звичаї, традиції, використовуючи при цьому соціологічні методи дослідження: анкетування, опитування за спеціально розробленим запитальником. Марка Грушевського глибоко поважали місцеві жителі, з якими в нього склалися товариські стосунки. Матеріали, зібрані на Чигиринщині, протягом 1889-1900 рр. згодом були оформлені в двотомну працю "Дитина в звичаях і віруваннях українського народа».

Стосовно укладання збірки Марко Грушевський констатував: «... не змігши спертися на самих легендах, казках, віруваннях та всяких переказах, я ужив способу просто "протокольного". Запросив собі грамотних помічників, розсилав їх із своїми питаннями по людіх описувати людські відповіди на запитання і все, що дехто почує; а до того, зібравши коло себе ще й неграмотних селян, робив запити на ті ж самі питання, звіряв усе, що вже було записане, і дописував, що нове од їх почув... Вживав свого способу й у школі навіть з дітьми, або запитуючи їх або завдаючи усякої теми на папері. Нарешті я не скривав перед спільниками своїми, що хочу описати село так, як воно є, і почав діло з розмови з ними про вартість самого діла, про спосіб, як би його найменше і найдокладніше зробити і врешті, який би йому заголовок дати. Гуртом було доведено, що варто показати й себе між другими людьми, особливо в порівнянню з Росіянами, між якими Великороси вдають із себе кращу, командуючу горстку людей. Найбільш, правда, сю вартість прошено

в гурті показати, що до бідноти, темности та безправности на українському селі; "Нас обдурено і замучено нарошне, щоб менче знали, хто ми»[14].

Як відзначив упорядник видання Зенон Кузеля, — «… велика вартість книги насамперед в її колективності. Автор пильно реєстрував вислови і погляди інформантів, зібравши і систематизувавши їх оповіді, намагаючись нічого не змінювати. Звідси мають його матеріали велику свіжість і виглядають, як би вихоплені з уст народа... Зі збірки можна дійсно пізнати досить вірно деякі сторони селянського життя і особливо важна вона для пізнання психології українського села і українських селян. Перед нами розвертають оповідачі свою душу і позволяють нам вглянути в неї — в усі її бажання і болі: їх прості слова говорять зрозумілою мовою...»[15]. Виняткова цінність збірки в тому, що етнограф першим серед дослідників зробив спробу не просто зафіксувати основні елементи сімейної обрядовості, а виявив глибинні витоки усталених народних традицій, їх трансформацію під впливом змін в укладі життя селянської родини. Праця була надрукована під протекцією Михайла Сергійовича у VIII-IX томах «Матеріалів до української етнології» видавництвом Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові 1906—1907 рр. та здобула високу оцінку Івана Франка[16].

Незаперечною цінністю є наступна праця Марка Грушевського «Дитячі забавки та гри усякі», зібрані на Чигиринщині наприкінці XIX ст.[17]. До збірки ввійшов ретельний опис 77 найбільш поширених дитячих іграшок з детальною технологією виготовлення та методикою застосування. Подекуди автором подаються висновки щодо доцільності виготовлення тієї чи тієї іграшки, застереження стосовно безпеки її використання та популярності серед дітей. Заглиблюючись у світ ігор, уміщених у збірці, можна дослідити рівень матеріального достатку та духовних цінностей населення регіону.

Тривалі спостереження та безпосередня участь у громадському житті населення у повсякденних його проявах (священик та члени його сім'ї допомагали односельцям під час толок, жнив, сінокосів тощо) дозволили укласти збірку «людських заміток» — прислів'їв та приказок «З життя селян на Чигиринщині»[18]. Праця містить докладний опис особливостей побудови житла, органічно поєднуючи основи української ментальності: гостинність, господарність, регламентовані певними правилами поведінки з дуалізмом світоглядних уявлень. Автор вдало дібрав народні прислів'я, що стосуються всіх етапів побудови нового житла, починаючи з вибору місця для нього і закінчуючи входинами, конкретизуючи окремі з них реальними прикладами з життя селян і зафіксував обряди, традиції, заборони.

Глибокий інтерес до історії Чигиринського краю спонукав о. Марка укласти легенди та перекази про козацькі та гайдамацькі часи, спогади старожилів Суботова, записані впродовж 1897—1899 років у збірку «Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова», видану у Львові 1909 р., в яку вміщено автентичні зразки народного фольклору[19]. Перебуваючи в Суботові, Марко Грушевський згуртував навколо себе найсвідоміших селян, знайомив їх з витоками української державності, сторінками історії народу. Революційні події 1905—1907 років мали вплив на подальші настрої о. Марка. В одному з листів до Михайла Грушевського він пише: «...обурення, яке склалося в мені ще здавна щодо російських порядків, які тепер простим народом звуться "старими порядками", тепер так забушувало, що гидким стало мені все, а властиво вже підроблювання совісті й честі й під той лад... а я підроблюватися сили вже не знайшов... скинув і попівство своє хороше і хоч часиночку хочу побути собою. Ніхто так не певен, як ти, що брехуном я не родився і мені нелегко було фальшувати до сього часу. Час 17 жовтня відібрав від мене останні крихти моєї сили. Скинув я своє попівство поки що серцем це тіко, але се вже видко, що й до факту недалеко. Де ж дітись? Тепер скрізь знову заходить або старий лад або крівава ломка його. А я трубою урядових брехень не хочу бути – гидко. Боже, властиве, бути або стати з сеї хвилі менш корисним, ніж можу бути. Осього застерігай, будь ласка»[20].

Здавалося б далекою від політики була діяльність сільського священика. Але служба у церкві українською мовою, жвава цікавість до стану української культури, просвітницька спрямованість думок, утримання своїх стипендіатів на той час були часом дієвішими від безпосередніх закликів до суспільних зрушень. Реакція чиновників не забарилася: через «неблагонадійність» в 1910 році Марка Грушевського було переведено до с. Таганчі Канівського повіту, де він організував громаду, яка провадила суспільну і культурницьку діяльність. 1918 р. сім'я переїхала до Черкас, 1919 року — до Києва.

Відрадно констатувати, що однодумцями та земляками Марка Грушевського зроблено чимало для популяризації спадщини дослідника. Наприкінці 1990-х років за етнографічними матеріалами о. Марка суботівським майстром Владиславом Куксою було реконструйовано частину дитячих іграшок та забавлянок, які передані на збереження до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського в Києві. У процесі виготовлення реконструкцій іграшок виявилося чимало неточностей в описах. Авторці цієї статті пощастило записати уточнення від місцевих старожилів, які ще самі гралися подібними іграшками. Наталія Атамась виконала серію малюнків та креслень, де пока-

зано етапи виготовлення іграшок та забавлянок, які яскраво проілюстрували повідомлення Н. Кукси «Реконструкція давніх Чигиринських іграшок»[21]. На початку 2001 р. було здійснено скорочене перевидання праці М. Грушевського «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу»[22], а у 2007 році видано під однією назвою «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» обидві праці Марка Грушевського, присвячені дитині в традиційній українській культурі[23]. Суттєву допомогу в підготовці перевидання надали співробітники Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Укладачі перевидання послуговувалися етнографічними матеріалами з фондів та наукового архіву закладу. Ілюстрації до ігор та іграшок, зібраних Марком Грушевським і поданих у перевиданні, виконані художником-реставратором заповідника Наталією Атамась.

Етнографічна спадщина Марка Федоровича стала тривким підґрунтям для формування експозиції першого в Україні Музею Дитини, що створюється в Суботові[24]. Творчий доробок Марка Грушевського — явище по суті унікальне. Дослідження висвітлюють різнопланові сторінки його діяльності, котрі потребують подальшого вивчення.

ПРИМІТКИ

[1] Центральний державний історичний архів України в м. Києві. (Далі –ЦДІАК України),ф.1235, оп.1, спр.291, с.139.

[2] Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід
Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 141-142.

[3] ЦДІАК України , ф.127, оп. 1011, спр. 3840, с.198.

[4] Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Вказана праця . – С.142.

[5] Там само. – С. 142.

[6] Там само. – С. 142.

[7] ЦДІАК України , ф.1235, оп.1, спр. 291, с.122-125.

[8] Кукса Н. Марко Федорович Грушевський // Черкащина в контексті історії України. – Черкаси, 2004. – С. 387—394.

[9] Там само. – С. 387—394.

[10] Кучеренко М. Марко Грушевський: "Не тут і не в сі часи…" // Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис, 2002. – Ч. 2. – С. 91.

[11] Там само. – С. 91.

[12] ЦДІАК України, ф. 127, оп.1011, спр. 3840, с. 170.

[13] ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр.1148.

[14] Дитина в звичаях і віруваннях українського народа: Матеріяли з полудневої Київщини/ Зібрав Мр. Г., обробив Зенон Кузеля // Матеріяли до українсько-руської етнології. – Львів, 1906-Т.VIII. – 220 с.; 1907. - Т. IX. – С.1-11.

[15] Там само.

[16] Літературний науковий вісник, 1907. – Т. XXXVIII. — Кн.5. – С.350—351

[17] М. Г. Дытячи забавки та гры усяки. //Киевская старина.- 1904./Т. LXXXVI. – Лип.—серп. – С. 51—105 (Через заборону українського правопису текст надруковано т. зв. «ярижкою»).

[18] Мр. Г. З життя селян на Чигиринщині //Український етнографічний збірник. – К., 1914 – Т.1. – С. 29—51.

[19] Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр.1897-9 /Подав Марко Грушевський //Записки Наукового товариства ім.Шевченка. – Львів, 1909. Т. XCI. — С. 5-32.

[20] ДІАК України ,ф.1235, оп. 1, спр. 291, с.69—70.

[21] Н.К. Реконструкція давніх Чигиринських іграшок / Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис, 2002. – Ч. 2. – С. 94-95.

[22] Марко Грушевський. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – К., 2001. – 84 с.

[23] Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. — К.: Либідь, 2007. — 256 с.

[24] Кукса Н. Наукова концепція Музею дитини в Суботові. – Науковий архів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», 2002.

Олександр Бонь

МАРКО ГРУШЕВСЬКИЙ В УКРАЇНСЬКОМУ ЦЕРКОВНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ КАНІВСЬКОГО ПОВІТУ 1920 РОКУ

Анотація. У статті розкривається діяльність Марка Грушевського як уповноваженого Всеукраїнської православної церковної ради в Канівському повіті в 1920 році. Висвітлено основні проблеми й тенденції в українському церковно-визвольному рухові на прикладі села Карапиші та його околиці.

Ключові слова: Марко Грушевський, церковно-визвольний рух, українізація церкви, Карапиші, Всеукраїнська православна церковна рада.

Summary. The article deals with the activities of Marko Hrushevskyi as a commissioner of theUkrainian Orthodox Church Council in Kanev district in 1920. The basic issuesand trends in the Ukrainian church liberation movement are explained on the example of Karapushi village and its surroundings.

Key words: Marko Hrushevskyi, church liberation movement, church ukrainization, Karapyshi, Ukrainian Orthodox Church Council.

Український церковний національно-визвольний рух був частиною революційних подій та державного будівництва в Україні в 1917—1921 роках. Провідною силою цього руху стала Українська автокефальна православна церква. Її керівний орган Всеукраїнська православна церковна рада з метою пожвавлення церковного руху надсилала на місця чи призначала з місцевих священиків своїх представників. Значущість цих подій можна осягнути лише в конкретиці історичних подій, зафіксованих у архівних документах.

Із захопленням більшовиками Наддніпрянщини склались нові політичні умови для зростання УАПЦ. Більшовицька влада, своєю суттю атеїстична і антицерковна, певний час з тактичних міркувань була готова до сприяння, у певних політичних межах, українізації церкви. І хоча цей період доволі короткий, все ж вважаємо, що можна стверджувати, що українізацію церкви влада намагалась у той час використати для ослаблення Російської православної церкви. Таким дивним чином у певний момент збіглися інтереси двох ідеологічних супротивників.

Становлення і розвиток українських парафій на Північному Лівобережжі в початковий період існування української церкви висвітлює ґрунтовний

збірник документів «В Українській Церкві велика була духовна сила…»[1]. Ця книга відображає складні процеси в церковному середовищі протягом перших п'яти років її існування.

Один з чільних представників УАПЦ, майбутній єпископ Марко Грушевський, багато зробив у перший період існування української церкви. Важливою є його роль у поширенні українських парафій у с. Карапиші та навколишніх селах.

У дослідженні використано доповіді М. Грушевського як представника та інструктора із створення українських парафій на Канівщині у жовтні — грудні 1920 р., які зберігаються у справі «Доповідь попа Грушевського Президії Всеукраїнської Православної Церковної Ради. Канівського повіту» у фонді Української автокефальної православної церкви в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України. У цій справі віднаходимо підтвердження тому, що місцева більшовицька влада в умовах нестійкого військово-політичного становища, зокрема її місцеві органи – комітети незаможників і селянські комітети (селкоми) організаційно сприяли українізації церковних парафій. Так 12 листопада 1920 р. у Богуславі було проведено з'їзд представників комнезамів і селкомів Богуславської волості, яка тоді належала до Канівського повіту[3]. Це зібрання займалось непритаманною для більшовицьких органів влади діяльністю: волкомнезаму доручено проводити українізацію церков, клопотатись про відповідні книги, залучати кооператорів і учнів учительської семінарії. Цікаво, що на ці збори прибули не тільки священики, представники комнезамів і селькомів, а й волосного революційного комітету і парткому (!)[4]. Богуславський волкомнезам надіслав Марку Грушевському і копію протоколу зборів 23 листопада про українізацію церкви. Інструктувати в цій справі мав М. Грушевський. На це у справі є і відношення Всеукраїнської церковної православної ради у контексті скликання церковного собору Київщини і Всеукраїнського Церковного собору[5]. У тексті доповіді Марка Грушевського до Всеукраїнської Православної Церковної Ради, датованій 11/24 листопада (можливо, документ створювався не один день) висвітлено яскраву і складну палітру церковного життя, яке було невід'ємною складовою політичних подій. Зосередимось на тих подіях, які не були в центрі уваги Миколи Кучеренка у згаданому нарисі про Марка Грушевського, але становлять великий інтерес не тільки як свідчення очевидця, а і як відображення важливих суспільних процесів в українському селі.

У село Карапиші[6] Марко Федорович був відряджений 1 жовтня 1920 р. для заняття вільної українізованої парафії церкви Різдва Богородиці і при-

був туди 5 жовтня. Відразу виявився конфлікт із попереднім настоятелем Брюховецьким — той не звільняв настоятельських помешкань, не віддавав ключів від церкви і вороже ставився до рішення парафіян: «Видко було, що без опозиції, будованій на завзятій агітації, справа не обійдеться. І вона сталась». Саме у цей час «великою силою» у село вступило «радянське» (у тексті слово взяте в лапки. – О. Б.) військо. Брюховецький вчинив наклеп проти українського руху: у помешканні священика Слюсаренка, якого тимчасово і заміщав М. Грушевський, «засів «штаб петлюрівців», який наїхав сюди з Києва з певними «лише націоналістичними» завданнями». А всю парафію назвав «агітаторами петлюрівщини». Все це відбувалось на фоні підготовки парафії до святкової відправи українською мовою, призначеної на 27 вересня (10 жовтня). Але свята не відбулось, «бо більшовики поїли проскурки, скоро ще з печі витягала проскурня»[7]. На цю скорочену відправу зійшлося всього кілька селян – у яких було на кого лишити оселю, зайняту більшовицьким постоєм. Небагато прийшло до церкви тероризованих більшовиками селян і 14 жовтня на свято Покрови. М. Грушевський зазначає, що деякі червоноармійці (він їх усіх називає більшовиками) ставили свічки у церкві.

Трагічні події стались у сусідньому селі Пустовітах[8], де відбувалося храмове свято: «Тут большевики зробили надзвичайний бешкет: що було наготовлено в кого для «храму», — те позабірано, а людей чимало покатовано і постріляно. Паніка опанувала всіма і скрізь»[9]. Тобто можна констатувати, що політика місцевих більшовицьких органів не збігалася з діями командування більшовицької армії, яка ворожо і агресивно ставилась до церкви і священиків взагалі.

А тим часом штаб розглянув скаргу п. о. Брюховецького на «петлюрівців». І тут доповідь показує всю складність становища: священика визнали «шпигом денікінським» і вирішили розстріляти. Але на прохання парафіян вироку не було виконано: парафіяни свідчили, що «цей п. о. по загальній упертій думці був лише большовик в рясі, щоб дужче принизити усе святе і віру»[10]. І надалі Брюховецький, хоча парфіяни і М. Грушевський переконували його в законності і дозволеності більшовиками українізації церкви, вів відверту боротьбу проти українського церковного руху. Як тільки Карапиші залишили більшовицькі загони й поширились чутки, що врангелівські війська беруть гору, він і його однодумці з русифікованого духовенства переконували, що «українству не сьогодні-завтра край».

У Карапишах відклали урочисту відправу українською мовою з 17 жовтня, оскільки Марка Грушевського запросили на таку саму українську від-

праву в сусіднє село Олександрівка[11]. Священиком у селі був біженець із Холмщини Микола Сташук, який сприяв українізації парафії. Із доповіді довідуємось, що після служби М. Сташук виголосив промову, в якій вітав селян і вважав українізацію церкви частиною загального національного руху: «Донедавна українцям доводиться з якихось нез'ясованих причин тертись в одчинені двері: здавалося б, що і річі іншої й бути не може, як та, що, коли є люде українці, то й молитва у їх повинна відбуватись по-українськи. Так ні, звідкілясь пішло якесь задурманення, що Українцям повинно молитись на лише чогось священній мові, — мові славянській. Хто цю мову святив і коли і для чого, про це ж нігде немає ніяких свідоцтв. А навпаки: і природний розум людський і Боже слово кажуть, що всякий нарід повинен звертатись до Бога лише рідним словом»[12]. Підтримали миряни священика й у тому, що прискорив би українізацію, вселив впевненість у їх дії наказ ВПЦР про проведення українських богослужінь. Виступали після відправи селяни, вшанували українських діячів, співали. Парафіяни наголосили на ролі ВПЦР: «Ця інституція в душі і серці селянства є щось давно у Бога молене і нині Богом послане в саму скрутну для України годину». Селяни були готові визнати владу ВПЦР і думка про «оте не своє, хоч і на нашій, а не своїй землі» ієрархічне начальство мозолила ще більше[13]. Зима того року рання була, лютувала морозами, бракувало найнеобхіднішого — одягу. Не зважаючи на це і на повернення більшовицького війська, урочиста відправа українською мовою відбулась у карапишанській церкві Різдва Богородиці 24 жовтня. Одночасно відбулась така сама відправа у другій парафії Карапишів — Михайлівській. Через великі холоди частина запрошених не змогли приїхати.

Ці події піднесли український церковний рух в усій околиці — «проведення служб Божих як і в Карапишах, на рідному слові і по рідних звичаях»[14]. Одночасно посилилась боротьба з боку зросійщеного духовенства. І знову тим самим методом — доносом. Священик села Вінцентівки[15] написав його на священика та вчителя с. Шпендівки[16]: «Ведуть лекції проти більшовицького напрямку. Влада, одержавши доноса, не загаялась застрелити учителя». Затримали і священика-українізатора. Після його письмових пояснень більшовицька влада визнала, що вони не вчинили нічого протизаконного (а людина вже загинула!). Тепер хотіли покарати вже донощика, але він зник. Цю парафію, яка звільнилась, хотів зайняти панотець Маркович. У особистій розмові Марко Грушевський запитав, чи здатний він вести службу українською мовою та за народними звичаями, чи він того хоче «куса хліба ради», чи по переконанням. Той відповів «побачу»[17]. Про цього священика та йому

подібних Марко Федорович склав чітку характеристику: «Людина старозавітня, звикла карабкатись по кар'єрі далі й далі, здобути ласий шмат»[18]. Були і інші схожі підходи в таких священиків. Настоятель в с. Мисайлівці Лузанів, який передав парафію синові, визнав: «Краще самим почати українізацію парафії, а не чекати «поки парафіяне до стінки приколінчать, і почнуть сами заводити в церкві українські порядки». Пропонував Марку Грушевському самому вести справу українізації, не залучаючи актив парафії. Марко Грушевський випровадив його з почуттям «окислини на серці»[19].

Ще одним способом, яким проросійське консервативне святенництво хотіло припинити процес українізації церкви в околиці Карапишів, стала чутка про те, що в Києві заарештовано ВПЦР. Саме у М. Грушевського в Карапишах, які тепер називали «центром», намагались з'ясувати цю справу навколишні священики. Частина їх «охолола» до українізації. Цьому сприяло і зібрання у Пустовійтах[20] «російствующих» панотців – там священик, дяк і вчитель намагались схилити селян до рішення викладати у школі лише російською мовою. Оскільки сільська інтелігенція керувала і Просвітою і школою питання українізації церкви вийшло за ці межі і набуло загальнокультурного й соціального характеру. У Різдвобогородицькій парафії затяту боротьбу викликали вибори титаря. «Старорежимний», який урядував десять років, усе сподівався «взяти все, що втеряно через цю розруху та ще і з «добавачкою», вже давно кортить». Було обрано нового титаря, який співчував українській справі, і парафія планувала контролювати його порядкування майном[21].

Тим часом Михайлівська парафія Карапишів змусила (письмово!) під загрозою позбавлення парафії священика Луку Козачковського проводити урочисту службу 25 жовтня (7 листопада) — цікавий збіг з річницею більшовицького перевороту — хоча той і відверто говорив про своє небажання. Він вважав, що українізація церкви розколює українство і причети церков мусять іти на неї під тиском парафіян. Після того як диякон і титар підтримали прагнення парафії, священик змушений дати позитивне письмове підтвердження. Але в неділю 1 (14) листопада Лука Козачковський вів службу слов'янською мовою, посилаючись на те, що забув українського служебника вдома. Прихожани вказали йому, що це велика ганьба. Тим часом прибув пішки з Полтави від єпископа П. Левицького священик Слюсаренко, висвячений на Різдвобогородицьку парафію. Активний поборник «життя руського» Брюховецький змушений перейти в с. Вінцентівку настоятелем і плекав надію на повернення старих часів. А це життя він, за словами Марка Грушевського, бачив (судячи з поведінки Брюховецького) «у непросипному

пияцтві, розпусті і порушенні всякої чесности і в цілковитому беззаконстві і, — в атеїзмі відкритому та в глумлінні над саном і ділом священства»[22].

З поверненням священика Слюсаренка, який привіз посвідчення для М.Грушевського від ВПЦР як її уповноваженого на Канівщині й Таращанщині, відбулась нарада трьох українських парафій — двох Карапишанських і с. Олександрівки. Зібрання прийняло постанови: а) прохати ВПЦР створити у Карапишах районну раду із представників чинних парафій і тих, які будуть створені; б) просити піклуватись про висвячення священиків, які відповідають освітою, переконанням, діяльністю новим вимогам, а не таких як колишні «ще й досі зачумлені московщиною», близькі Брюховецькому, душевно йому співчувають і допомагають; в) скликати в Карапишах передсоборне зібрання 20—24 листопада (старого стилю); г) утримати в Карапишах М. Грушевського із Слюсаренком; д) ще до затвердження порайонної ради подбати, щоб у околиці 50 верст відбувались відправи українською мовою в кожній парафії[23]. Ухвалено рішення і про матеріальне утримання українських причетів. Карапиші стають центром, де в М. Грушевського навколишні священики переймали досвід ведення служб українською мовою. Про розвиток праці Марка Грушевського як уповноваженого ВПЦР на Канівщині свідчить і звіт, датований 14 (27) груднем 1920 року, вміщений у згаданій архівній справі. З нього бачимо, що справа українізації парафій прогресувала за підтримки місцевих органів влади. До цього їх змусили селяни.

Цікаве свідчення у звіті про загальне національне піднесення у зв'язку з урочистою відправою у Михайлівській парафії Карапишів: «Грамотії селянські і взагалі інтелігенція сільська почала складати цілі мемуари і відмічати 8/21 XI у себе по святцях»[24]. Грушевський 15 (28) листопада відправив службу Божу в м. Богуславі та с. Чайки при великому натовпі з цих і околичних парафій. Причети і парафіяни готувались до передсоборного зібрання 20—23 листопада: «П. о., вчителі і діяки засіли за доповіді на цьому святі. Селянство заходилось до прибирання церкви, школи і приймання гостей»[25]. Ця передсоборна нарада відбулась у Карапишанській семирічній школі у призначені терміни. На ній розглядалось чимало питань, але основні рішення, які були прийняті,— це українізація служби і співу у храмах, спів і гра на кобзі у громадських зібраннях. За словами одного з представників на з'їзді, ця «гра на кобзі зі співом дала йому більше розуміння сучасних подій, ніж два годи революції»[26]. У звіті констатовано, що в Канівському повіті українізація церкви набула несподівано швидких форм і здається «непоборною» і необхідно не відставати від вимог часу і «хоч строха» відповідати цим вимогам[27].

Отже, на підставі документів можна зробити висновок, що історична Київщина була одним із найактивніших регіонів в українізації церковних парафій. Українізація православної церкви мала велике суспільно-політичне, а не лише конфесійне значення. Нерідко вона викликала спротив і конфронтацію у середовищі духовенства і парафіян. З доповідей М.Грушевського видно, що причети сільських парафій Канівщини умовно можна поділити на такі групи: 1) активні поборники українізації церкви; 2) активні противники цього процесу; 3) духовенство, яке посідало вичікувальну позицію; 4) частина причетів, яка змушена проводити українізацію церковних служб під тиском селян. Восени 1920 р. не фіксувались розбіжності в політиці місцевих органів більшовицької влади, які організаційно сприяли українізаційним процесам у православній церкві, і командування частин Червоної армії, яке використовувало найменший привід для репресій проти українського руху. Діяльність Марка Грушевського як уповноваженого ВПЦР показує не тільки активність українського селянства у перебудові церкви, а і те, що воно вбачало в українізації відправ частину національного руху, який був брутально придушений збройною силою більшовиків. Саме ці події уможливили собор УАПЦ у жовтні 1921 р. і конституювання цієї церкви.

ПРИМІТКИ

[1] «В Українській Церкві велика була духовна сила…»: Становлення Української автокефальної православної церкви в описах самовидців і учасників церковно-визвольного руху на Сіверщині та в Середньому Подніпров'ї. 1917—1925 рр./ упор., авт. вст. ст. А. Л. Зінченко; археограф. підгот. докум. та археограф. передм., покажчики І. М. Преловської. – Ніжин, 2012. – 352 с., іл.

[2] Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — К.: «Кий», 2006. — 662 с.

[3] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОУ), Фонд 3984. Українська автокефальна православна церква, оп. 1, спр. 50. Доповідь попа Грушевського Президії Всеукраїнської Православної Церковної Ради. Канівського повіту. 27.11. 1920 р. 19 арк. Тут і надалі посилання на цю справу.

[4] Там само, арк. 2.

[5] Там само, арк. 3.

[6] Нині село Миронівського р-ну Київської обл.

[7] Там само, арк. 5.

[8] Нині село Миронівського р-ну Київської обл.

[9] Там само, арк. 6.

[10] Там само, арк. 6.

[11] Нині село Миронівського р-ну Київської обл.[12] Там само, арк. 6.

[13] Там само, арк. 7.

[14] Там само, арк. 8.

[15] Нині село Запруддя Рокитнянського р-ну Київської обл.

[16] Нині село Кагарлицького району Київської області.

[17] Там само, арк. 8.

[18] Там само, арк. 9.

[19] Там само, арк. 9.

[20] Нині село Пустовіти Миронівського р-ну Київської обл..

[21] Там само, арк. 10-11.

[22] Там само, арк. 12.

[23] Там само, арк. 13.

[24] Там само, арк. 16.

[25] Там само, арк. 17.

[26] Там само, арк. 18.

[27] Там само, арк. 19.

Варвара Шульга

ДУХОВНА СПОРІДНЕНІСТЬ І СПІВПРАЦЯ БРАТІВ: ЛИСТИ МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Анотація. У публікації розглянуто листи Марка Грушевського до Михайла Грушевського у контексті їхніх взаємин і співпраці в культурно-громадському житті підросійської України в 1891—1912 роках та діяльності Марка Федоровича як етнографа — дослідника життя дітей в українському селі.

Ключові слова: Марко Грушевський. Михайло Грушевський, листи, українська книга, етнографічні дослідження, національне відродження.

Summary. This publication is analysing the correspondence between Marko and Mykhailo Hrushevsky during 1891—1912 showing their relationship and cooperation regarding cultural and social life of Ukraine during that period and detailing Marko's ethnographic studies of children's life rearing in Ukraine's rural communities.

Key words: Marko Hrushevsky, Mykhailo Hrushevsky, correspondence, ukrainian books, ethnographic studies, national revival.

Листи Марка Федоровича Грушевського (1865–1938) до Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934), які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ф. 1235, оп. 1, спр. 291), є важливим джерелом, за відсутності біографічних матеріалів, до вивчення життя та культурно-громадської діяльності Марка Федоровича в період 1891–1912 років.; вони дозволяють дослідити окремі аспекти його взаємин та співпраці з Михайлом Сергійовичем щодо означеного періоду та містять важливу інформацію до історії українського визвольного руху останньої чверті XIX та початку XX ст., головними репрезентантами якого виступали наукова інтелігенція та національно свідоме духовенство, яке «…з юних літ близько стоїть до народу, знає його, мову його життя і т. ін.»[1].

Взаємини двох представників роду Грушевських беруть свій початок, за спогадами Михайла Сергійовича, від 1888 р., коли їх познайомив родич — Григорій Іванович Грушевський[2]. Григорій Іванович Грушевський, двоюрідний брат Михайла Сергійовича, був у цей період, як і Марко Грушевський, учнем Київської духовної семінарії. У справі 289 зберігається лист Г. І. Грушевського від 11 травня 1887 р. до Михайла Сергійовича, з якого очевидно і розпочалося особисте листовне спілкування двоюрідних братів: «Киев. Семинария. 1887. 11/5. Первым долгом считаю нужным хотя письменно отре-

комендоваться пред Вами, Михаил Сергеевич! Я, пишущий к Вам это письмо, племянник Вашего папаши, а Ваш двоюродный брат, которого, я думаю, Вы уже знаете…»[3]. Григорій Іванович і Марко Федорович вочевидь були знайомі як семінаристи, також увочевидь обидва у роки навчання долучилися до таємної семінарської громади і часто відвідували Михайла Грушевського, тоді студента Київського університету. У щоденнику Михайла Грушевського натрапляємо на записи про відвідування його братами, Марком Грушевським — 10 жовтня 1888 р., 24 квітня 1889 р., 15 вересня 1890 р. і т. д.) — «…після служенія взявся за реферат, бо не можу скінчити, потім прийшов брат…; Приходили брати, повні діяльности й енергії; учора приходили брати, Марко розсказував про селян і батюшок, і штундів…; сегодня пішов у Софійський собор, …Потім з Марком повернувся додому»[4]. «Приходив учора Марк[о] і розсказав свій план за Худолієвку, се добре»[5]. Сам Михайло Сергійович Грушевський увійшов у таємну семінарську громаду також, мабуть, того ж 1888 р. У його щоденнику знаходимо запис від 10 грудня 1888 р. про відвідання Михайлом Сергійовичем зібрання громадівців: «Ввечері 8-го [грудня] ход[ив] з хлопцями. Мене докоряв Л[ука?], що ховаюсь, що «без жертв не можно», що він про мене чув од Ол[ександра] Як[овича]»[6]. Упорядник щоденника М. С. Грушевського Л. Зашкільняк висловлює здогад, що «…Михайло бував у О. Я. Конського, через якого познайомився з членами українського гуртка з Київської духовної семінарії»[7]. Отже, можна констатувати, що тісне спілкування та подальша співпраця Михайла Грушевського з Марком Грушевським розпочались у 1888 р. і наприкінці 1888 р. вони обоє належали до таємної української семінарської громади.

Марко Федорович Грушевський, за спогадами С. О. Єфремова, який вступив до семінарії у 1891 р. та за сприяння свого брата Федора став членом тієї самої української семінарської громади (пізніше обраний членом громадського комітету — «складати українські книжки для народного читання і взагалі керувати літературними справами громадськими»), належав до засновників української семінарської громади: «…22 квітня, якщо не помиляюсь 1888 р. одбулось перше зібрання молоді семінарської громади [8]. У 90-х роках семінарська громада перебувала «саме в розцвіті, її життя і діяльности: було тоді членів у ній близько чотирьох десятків»[9]. Згаданий С.Єфремовим член семінарської громади в 1890–1900 роках Олександр Гнатович Лотоцький (до свого від'їзду восени 1900 р. в Петербург) у своїх спогадах пише, що організатором «громади був Лука»,[10] не зачисляючи до засновників громади ні Марка Грушевського, ні вищеназваних осіб. Щодо кількісного складу

громади наводить такі дані: «Пересічно в громаді, бувало як норма, біля тридцяти членів — більше число порушувало б конспіративність громади»[11]. Про роль О.Я.Кониського у створенні організації семінаристів зазначав: «… коли Кониському не належала сама ініціятива семинарської громади, то — се вже на моїх очах було — приймав він близьку й живу участь в її життю. І вона в значній мірі йому завдячує громадським вихованням своїх членів. На зборах громади бував він лише в урочистих випадках, але з активнішими її кількома членами мав постійні зносини, був завше в курсі життя її, допомагав книжками та порадами щодо внутрішнього її життя, радив ставити на обміркування ті чи інші питання громадського й національного життя»[12]. За спогадами того ж О. Г. Лотоцького, М. С. Грушевський — «…молодий та енергічний, був живим зв'язком між громадою та старшим громадянством. Із своєю звичайною діловитістю він спонукав громадян до праці — одних до самоосвіти, рекомендуючи та даючи книжки, радячи теми для рефератів, а досвідченіших заохочуючи до літературної праці»,[13] «…почав брати активну участь в справах громадських ще років за п'ять до од'їзду свого в Галичину»[14].

Громада була осередком українознавчих досліджень. В ній семінаристи проходили теоретичну школу національного виховання, готувалися до корисної діяльності на благо народу, «була досить поширена думка, що громадяни повинні, покінчивши вчення в семінарії, йти на село — вчителями, дяками, священиками, щоб там служити рідному народові»[15]. Ідеалом громади було — виховати національно орієнтованих церковних діячів, здатних боротися за відродження української церкви і української держави: «У нас тепер обсудився «вопрос» мати свое духовенство небезпремінно. Всі (що тут є) згожуються і беруться»[16]. Як пояснював, зокрема, Марко Федорович Михайлу Сергійовичу «…з духовенства зробити людей, а не жреців, а потим і розумними синами своеі, ними забутоі держави. Счипить его з людьми, світськими — з такими ж поглядами і разом іх обох, пробуджених до отстоянія прав і доли знехтуваноі держави, заставить стать на ноги. Задля цего ото і гурток складався наш»[17].

Збирались громадяни, як пригадує Сергій Єфремов, «більш-менш регулярно по неділям, через два тижні, — літом де-небудь за Дніпром, узимку — по кватирах у тих громадян, що покінчили вже семінарію і мали в Києві дяківські чи вчительські посади. Найчастіше збирались в Ельдорадо (у Л. Скочковського — В.Ш), потім ще у дяка Андріївської церкви М.Грушевського, у дяка Покровської церкви Мартиновського, у Д. Пилинського, пізніше у

Сікорського тощо. Один час досить часто збирались у помешканні М. С. Грушевського, що жив тоді на Тарасівській вулиці»[18]. На зібраннях обговорювалися організаційні питання та читалися підготовлені громадівцями реферати на історичну, літературну чи політичну тематику. Так, відповідно до щоденникових записів С. О. Єфремова на одному із засідань «…був читаний реферат, — програма діяльности учителя і попа-націонала на селі. Ся програма написана давно і вже раз читана була на збірці, але ж вважаючи на те, що тепер у нас більшість громадян нові люде, що не чули її, а програма — річ великої ваги, то й рішили прочитати її вдруге сьогодні»[19]. Зі «старших діячів українських найближче стояли до громади В. Б. Антонович, І. С. [Нечуй-]Левицький. В. Н. Вовк-Карачевський, К. В. Михальчук…»; В. Б. Антонович, наприклад, «на протязі трьох років читав громадянам виклади з української історії», а місцем викладів першого року «було помешкання В. Н. Вовка-[Карачевського]»[20]. В тодішніх обставинах, коли церква була знаряддям русифікації українського народу, семінаристи вважали, що їхня праця в церковній сфері (піп, дяк, учитель, бо в переважній більшості школи були під керівництвом духовенства) є єдиною реальною формою української культурно-громадської роботи на селі і виражалася вона здебільшого у вживанні рідної мови в церковній проповіді та в школі, поширенні серед парафіян українських книжок тощо.

Усупереч ідеологічному спрямуванню на засадах «православ'я, самодержавства і народності», яке панувало в духовних навчальних закладах, зокрема і в Київській семінарії, наприкінці XIX – на початку XX ст. уже зародився і розвивався національно-церковний рух, а з української семінарської громади вийшло чимало діячів українського церковно-визвольного руху і національного відродження. «Коли взяти на уваги, що громада існувала майже 25 літ, то ясно стане, звідки постала так для несвідомого ока несподівано, ота численна когорта свідомих діячів церковних на світанку церковного визволення в 1917 р.»[21]. Одним з таких свідомих діячів церковних був і Марко Федорович Грушевський.

У справі 291 зберігається 42 листи та 2 поштові листівки. Із них: 38 листів Марка Федоровича та один лист його дружини — Марії Іванівни від 12 вересня 1908 р. — до Михайла Сергійовича. Мотивом до написання листа Марією Іванівною була турбота про стан здоров'я Марка Федоровича. На початку 1908 р. від хвороби помер їхній первісток — Михайлик. Окрім цього, непросте становище склалося у школі, де викладав Марко Федорович «під доглядом усякої гидоти»,[22] — як він висловлюється у своєму листі, внаслідок

чого Марко Федорович перебував «(щодо душевного спокою)»[23] у «вельми» поганому становищі і Марія Іванівна просила Михайла Сергійовича листуватися з Марком. Ще один лист у цій справі, написаний М. С. Грушевським нібито Марку Грушевському, але, як з'ясувалося у процесі дослідження, за змістом насправді адресований двоюрідному брату Михайла Сергійовича — Василю Ігнатійовичу Грушевському у Тифліс, де останній навчався у гімназії. Цей лист, на нашу думку, належить до періоду навчання Михайла Грушевського у Київському університеті, найвірогідніше на першому курсі і написаний був у січні 1887 р., коли Михайло Сергійович щойно повернувся з Владикавказа у Київ: «…приїхав вранці й того ж ранку кинувсь ув університет, себто «учинить явку», бо мені отпуска було дано тільки до 12-го. Записавсь на лекціи — багато сего року їх поназначали...»[24]. У справі 290[25] зберігається лист В. І. Грушевського до М.С.Грушевського, який за змістом відповідає цьому листу Михайла Сергійовича. Поскільки за змістом згаданий нами лист не стосується Марка Федоровича, то він у даній публікації не подається. Один лист Марка Грушевського до М. С. Грушевського виявлено у справі 1285 (арк. 5–6). Серед листів є два коротенькі поздоровлення з Новим роком (1897 р.) та з Великоднем (1898 р.) від імені Марка та Марії Грушевських, очевидно в перший рік після їхнього одруження. Дві поштові листівки — одна 1905 р. (вочевидь написана під враженням маніфесту Миколи II від 17 (30) жовтня 1905 р.) та вітальна з Новим роком (1912).

З контексту листів зрозуміло, що обопільне листування було значно ширшим. Не віднайдено листів, окрім одного, Михайла Грушевського до Марка Федоровича. Цей лист, адресований Михайлом Сергійовичем, на наш погляд, Марку Федоровичу, зберігається у справі 1285 (арк. 293) ЦДІАК України. Прямого звертання до Марка Федоровича у ньому немає, але за змістом, імовірно, його було написано саме Марку Федоровичу. Подаємо цей лист у даній публікації. Головним мотивом їхнього листування було обговорення окремих проблем, що виникали у практичній роботі Марка Федоровича як сільського вчителя, початкуючого етнографа та культурно-громадського діяча в підросійській Україні, а також родинні відносини та взаємна симпатія. У Марка Федоровича була духовна потреба спілкуватися з Михайлом Сергійовичем. Його листи рясніють такими рядками: «Я вже скучив за тобою та щей добре! Все, бач, мріялось мені бути у Київі і наговоритись добре»[26]. «Прибіжу, пороскажу тобі усе чистенько»[27]. «Звісно на бомазі всего не викладеш. Коли ді[й]сно побачимось ми? Я і нарошне поіду. Звісти тіко»[28]. «Мені б тебе оце нужно було б як рідного батька, бо я приймаюсь за деяки справи і справ-

ді варто твого совіту»[29]. Через відсутність листів Михайла Грушевського про духовну спорідненість та співпрацю Марка Федоровича та Михайла Сергійовича можна говорити лише в контексті листів Марка Грушевського.

Обоє кореспондентів походили із священицьких родин Чигиринщини. І Михайло Сергійович, і Марко Федорович завдяки вихованню і сімейним традиціям належали до православного обряду. Їхня національна свідомість формувалася і розвивалася з дитинства в атмосфері національно-церковних традицій: внутрішньої побожності, глибокої моральності в житті особистому, родинному, громадському і державному. Ці риси були притаманні їм обом.

Перші «зерна українства»[30] посіяв у душі видатного українського історика його батько — Сергій Федорович Грушевський. «Під впливом оповідань батька, що заховав тепле прив'язаннє до всього українського — мови, пісні, традиції, в мені рано збудилося й усьвідомилося національне українське почутє, піддержуване лєктурою, тими рідкими поїздками на Україну, що малювалася тому в авреолі далекої «вітчини», і контрастом чужоплеменної й чужомовної «чужини»»[31]. Значний вплив на формування світогляду М. С. Грушевського, як він пише у «Споминах», мав також провідний орган співробітництва представників світської та духовної інтелігенції, історико-етнографічний та літературний часопис «Киевская старина», який передплатив йому батько від першого року його видання: «Вона була передумовою всяких дальших національних і політичних постулатів, …вперше дала мені якийсь громадський світогляд і можна сказати національно-політичну програму»[32].

Марко Федорович Грушевський став сиротою у віці 14 років. Його духовний та національний розвиток сформувався, очевидно, в стінах Київської духовної семінарії, а також, зокрема, і під впливом Михайла Сергійовича Грушевського. Значну роль у духовному зростанні обох відіграло постійне спілкування з відомими українськими суспільно-громадськими діячами — В. Б. Антоновичем, О. Я. Кониським, І. С. Нечуєм-Левицьким та ін. Обоє в юності долучилися до пробудження національного життя, прагнули «…служити народові… щиро і добре, не думаючи ні за яку суєту…»[33].

Поширеною формою практичної роботи громадян на селі, особливо тих, які вже там працювали після закінчення навчання, як М.Ф.Грушевський, було розповсюдження українських книг. Наприкінці XIX — у першій третині XX ст. масове поширення книг, попри значну кількість неписьменного населення, сприяло ширенню патріотичних настроїв серед селян. В освіченої частини населення наявність україномовних книг виховувала повагу та

любов до рідного слова, підносила значущість національної мови. Семінарська громада з цією метою мала свій книжковий склад. Про це, зокрема, говорить і О. Г. Лотоцький: «…був і склад для продажу книжок. З того складу продавалися книжки і лєгальні і так би мовити нелєгальні. Перші діставалися чи з складу «Киевской старины», чи безпосередньо од рук видавців (твори Конiського — од автора, «Кобзар» — од петербур[урзьких] видавців. Нелєгальні книжки одержувалися через університетську бібліотеку….»[34]. До нелегальних, тобто заборонених в підросійській Україні, передусім належали видання Наукового товариства імені Шевченка. «Їх часто не пропускали — horribile dictu — навіть до бібліотек університетських, не кажучи вже за професорів, редакцій наукових видавництв, і взагалі їх доля цілковито залежала від примхи місцевої цензури. Се все надзвичайно утрудняло ознайомленнє з нашими видавництвами головної частини нашої публіки й перешкоджало групованню коло них наукових сил»[35], — відзначав М. С. Грушевський, підсумовуючи результати наукової діяльності товариства за 1895 рік на зборах 19 лютого 1896 р. З часом було дозволено надсилати видання в університетські бібліотеки: «Наукові видання нашого Товариства і досі залишаються в категорії «абсолютно заборонених» в Росиї (удалось тільки здобути для них свобідний пропуск в бібліотеки університетів) і сі абсурдні заборони перерізають і далі по живому тілу наш край, ослаблюючи обидві його половини і служачи одною з головних перепон науковій і взагалі культурній роботі»[36].

Варто зазначити, що громада підтримувала тісні зв'язки з працюючими на селі. З цією метою відбувалися, як пригадує О. Г. Лотоцький, «щорічні з'їзди на масницю, перед великими постом. На тому тижні учителі були вільні і взагалі кожний з них прагнув тоді до Київа, щоб «провітритись» та побувати на контрактах.. Так само в масничному натовпі непомітні були приїжжі попи й дяки».[37] На з'їздах обговорювалися плани роботи, питання чисельного збільшення громади, методи та способи української нелегальної роботи на селі, подавались звіти про виконану роботу, запасалися книжками — «такий комплєкт підбірався наперед — на всяку ціну»[38]. Поміж приїжджих громадян О. Г. Лотоцький передусімзгадує, що «найчастішими відвідувачами ...були Марко Грушевський, священик з Суботова, …о. Яків Ботвиновський, о. Володимир Бачинський, …о. Тихін Добрянський, ...Мефодій Ів[анович] Павловський, …Григорій Яновський та інші»[39].

З приїздом Михайла Сергійовича до Львова в серпні 1894 р., який практично став реформатором видавничої справи в Науковому товаристві імені Шевченка, товариство перетворюється на важливий видавничий центр,

а львівські книги за своїм значенням стають загальнонаціональними. Грушевський залучив до видання головного наукового органу товариства — «Записок» — львівських молодих науковців, київських «громадян» та видатного українського письменника і громадського діяча І. Я. Франка, який «став найціннішим співробітником «Записок»»[40], що значно пожвавило видавничу діяльність товариства. У 1895 р. М. С. Грушевський запропонував видавати чотири томи «Записок», щорічно (з п'ятого тому вони виходили вже за редакцією М. Грушевського). А з 1896 р. вже публікувалося шість томів. Крім «Записок» було засновано низку спеціальних видань. Зокрема: окремі збірники всіх трьох секцій — історично-філософічної, філологічної, математично-природописно-лікарської; видання археографічні — «Жерела до історії України-Руси» та «Пам'ятки української мови і літератури»; видання етнографічні — «Етнографічний збірник» і «Матеріали до українсько-руської етнології». Михайло Сергійович надавав великого значення розповсюдженню українських книжок як однієї зі складових поширення національної ідеї. Всі ці видання конспіративно надсилалися в підросійську Україну, крім університетських бібліотек, в Київський центральний архів давніх актів, який упродовж 1852–1921 років перебував у складі Університету св. Володимира, Історичне товариство Нестора Літописця. Потрібні були люди, які мали б можливість поширювати їх в широкі маси. Першорядну роль у цій справі відігравали громадяни і, зокрема на Київщині, Марко Федорович Грушевський (як представник духовного стану, він вважався в очах влади найбільш благонадійним).

Одним із способів поширення українських книг був продаж їх за участю комісіонерів, тобто посередників, які оформляли на себе офіційний дозвіл на продаж книжок. Очевидно, при цьому одночасно з дозволеними, «урядовими», виданнями можна було продавати і львівські книги. Згадуючи про цей період українського життя, Михайло Сергійович зазначав, що «…комісіонер українських книжок… функція була настільки актуальна в тих часах, що добре чи недобре, ся людина тривко вписала себе до історії українського життя сеї многоважної доби…»[41]. Продаж книг було розпочато М.Ф.Грушевським. наприкінці 1895 р. На початку 1896 р. він повідомляв Михайлу Сергійовичу: «Справу ж я так впорядкував. Купив на свої гроші книжок і своїми оце платю за все. Почав з 5 декабря діло це. А оце немає, не дали, бо Синод не видає … жалування і я мусю кидать своє місце. І справа не буде іти з Великодня. От я хоч і пішки, а буду у Київі. А ти ії шоб там з свого боку до цего часу геть уже обстроів. Я прямо до Ан[тоновича] в хату піду і роскажу все підряд, так чи

як?». «У Києві ж я небезпремінно буду з 16-го до 1-го апреля. А справа вже повинна бути порішиною ще на страсні, бо з цего часу маршрут уже іде по світу великий. Треба і книжок, і грошей на коня, і таке инче… А вже не маю у себе ані шага»[42]. Книги Марко Федорович одержував через О. С. Грушевського, О. Г. Лотоцького, В. Б. Антоновича, про що свідчать їхні листи до М. С. Грушевського та листи Михайла Сергійовича до них. Так Олександр Сергійович повідомляв: «Марк приїхав 11 веч[ором], а поіхав 17 вранці параходом додому. Пріиздив він по справі щодо книжок й покінчив те, про що умова була у тебе з В[олодимиром] Бониф[атійовичем]. Я дав йому «Записки», скільки треба було»[43]. Михайло Сергійович просив брата: «Тепер же прошу післати по примірнику кождого видання (які томи є) на адресу через г. Бердянськ в с. Николаєвку священику Луке Поликарповичу Скачковскому. Що маєш дома, пішли зараз, а решту з Київа і будь ласкав потім пришли загальний виказ, скільки чого йому послано. Теж саме зроби і Маркови; я писав йому (бо він вопіяв, просячи книжок), аби послав тобі виказ, чого їм треба, але як він сього не зробив, то ти вишли всього по одному, що тільки є»[44]. Книги зі Львова висилалися і на приватну адресу В. Б. Антоновича та згодом передавалися передплатникам чи для продажу: «Посилки Ваши з книжками я отримую, але вже их есть стільки, шчо не знаю куди и шчо з ними робити; на якійсь час повтримайте висилку, на мій особистий адресс, бо вже останню посилку прийшлось мені витор[г]овувати. Для музея вишліть тільки ще як маете 1–2-го, 1–4-го и 2–3-го. Тоді будуть удоволені всі літератори, заинтересовані книжками.

Да загалом я ділюся з знайомими 9-ю примірниками, остатні ж віддаю Олекс[андру] Сергієвичу, да и йому вже годі. — Вчора був у мене Ваш брат Марко и я удовольнив по змозі його діло… На всякий случай перелічу Вам пре[ну]мерантів, котрі були мною задоволені (я сам, Микола В[італійови]ч, Тадей, Волод[имир] Павлович, Ол[ександр] Як[овлевич], Василь Хведорович и Никандр)»[45]. «Про «Записки» на мою адресу я не думаю, шчоби треба було зовсім стриматися, тильки я просив би, шчоби на особисту мою адресу не посилати их частійше, як один раз у місяць; повид до сього єсть такій, що я зустрівся негаданно з цензором і він про[пи]тував у мене дуже докладно, скількі раз у год виходять «Записки» — и як я сказав, шчо 6 книжок у год, то він [мени] відказав, шчо він гадав шчо 2 тижни через те, шчо він ставить Д.Ц. дуже часто на моих посвя[т]ках, — музейнийі адресы зовсім безпечні, и йіми можна користуватись. Все те, шчо лишилось у мене після каталога передплатників, якій я Вам послав, я віддав частиною О[лександру] Сергієвичу

частиною Ол[ександру] Игнатовичу»[46]. «Антоновіч прохав, щоб висилали для проби на його приватну адресу — «Л[ітературний] в[істник]»: се буде перша ластівка для росийської цензури»[47].

Як доводилось працювати, Марко Федорович описує у листі до Михайла Сергійовича: «…і в мішечку на плечах, і в коробці на візку. Корисніше для виручки у мішечку розносити, а для діла на коняці розвозити. Як у мішку, то харч тіко на себе йде, а як конячкою, то щей на неі. Усе це, звісно, велось на оті 70 р[ублів] — 15 карб[ованців] у міс[яць] якраз достане на коня і на себе, і на одежку. Це дознано гаразд. Останку не може буть ніяк. За місце — плата, ярмаркове теж оплати, мости тож оплачуються. Ремонт на коня теж рветься… Але для діла корисніш, бо великий стіл стоіть на базарі, на єму видко усі заголовочки… Людей багато обступлює… Можна покинуть коло себе хлопця. Хай люде цікавлятся, і читають, і купують, а самому за другим столом на другий кінець базарю перейти. Так робилось і здобутки були такі: поки не прочитаєш кн[иж]ки людім — не купить ніхто, бо й читать не вміють ще. А прочитаєш, то і неграмотна баба просить ій продать, — вона вже знайде такого, шо цю книжичку ій і за насіннячко прочитає у свято. Не вступиш, не продаси: «Батьків гріх» признана всіма дорогою, 6 коп[ійок] у нас, а дають три, а більш дві. «Живих струн» вертять усяке, а взять не візьме — чого? не довідаєся. Уже й читали і шо не робили — не йде… «Кобзар» складаються удвох-утрех купувати»[48].

Діяльність Наукового товариства імені Шевченка значною мірою залежала від його фінансових можливостей, які не були великими. Складались вони із допомоги від австрійського уряду, членських внесків, пожертв та продажу своїх видань. Кошти від продажу львівських книг, зокрема, надходили із підросійської України через М.Ф.Грушевського. Про це йдеться у листах Олександра Сергійовича Грушевського: «…Марко прислав свои рахунки, то з тіх грошей, що було йому призначено й лишилося з новими — він обертає 26 к[арбованців] — позичку у тебе — і 24 к[арбованці] на Товариство…[49]; Марко прислав для Вас 25 р[ублів], куди їх переслати…[50]; Марко — прислав 85 р[ублів] (а для кого не писав)…»[51]. Фінансові надходження від продажу та передплати книг давали змогу розширити видавничу діяльність товариства.

Марко Федорович Грушевський залишив після себе вагомий науковий доробок з етнографії, частина якого була опублікована за участі Михайла Сергійовича Грушевського на кошти Наукового товариства імені Т.Шевченка у Львові в 1906–1907 роках під назвою «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини, зібрав М. Гр., обробив

д-р. Зенон Кузеля» (Матеріали до української етнології, т. VIII, Львів, 1906, стор. 220+VI; т. IX, Львів, 1907). У рецензії, написаній видатним українським письменником і ученим Іваном Франком, високо оцінено обсяг і новаторство праці.

Через 100 років у 2006 р. книжку перевидали у Львові. З контексту поданого листування зрозуміло, що цей напрямок діяльності Марка Федоровича не був випадковим. Українська етнографія наприкінці XIX – на початку XX ст. вже сформувалася як наука і стала невіддільною складовою культурного відродження української нації. Люди різних професій стають збирачами етнографічного матеріалу. Інтерес до історії свого народу, його мови, літератури, звичаїв культивувався і в семінарській громаді, звичайно не без впливу її духовних наставників — В. Б. Антоновича, О. Я. Конiського, І. С. Нечуя-Левицького та ін.

Безпосередній вплив, як на громадівців взагалі, так і на Марка Федоровича особисто, у збиранні та опрацюванні матеріалів, мав, безумовно, М. С. Грушевський. З реорганізацією Наукового товариства імені Шевченка та створенням серійних видань по головних напрямках його діяльності народознавчі дослідження поглиблюються в усіх частинах України. У 1895 р. вийшов перший том «Етнографічного збірника» за редакцією М.С.Грушевського, в якому була вміщена програма до збирання відомостей про українсько-руський край і народ, уложена членами Наукового товариства ім. Шевченка з метою розбудити більший інтерес до збирання матеріалів.

Спершу семінаристи-громадівці планували використовувати етнографічні матеріали, як пояснював Марко Федорович, «…зовсім не задля друку, а задля збірки громадськоі, як то ще колись було умовлено громадкою і од мене одного і од багатьох, і я частину відсилав д[обродію] Лотоцькому, а дехто до мене. Думка була гуртом се діло виконати. От би я на зібранню був би читав з матеріялів, що там підходило під те чи инче питаннє про село і якось би совість не вболівала б. А позаяк збірки ніяк не довелось тоді зібрати, то справа так і залишилась і з нею я, як се вже — прости Бога ради — завиклось само собою, звернувся до тебе»[52]. Збирацька діяльність М.Ф.Грушевського, розпочавшись, очевидно в 1890-х роках, перетворилась у цілеспрямований інтерес до етнографії на протязі багатьох років його священичої діяльності. У листі від 1 квітня 1891 р. він писав, що за два роки: «… я, хоч і розледащів трохи, одначе під яку годину, той за роботу брався і деколи ложки мимо рота не ніс, як убачав що ласеньке. Та отак і назбиралось у мене чималенько клаптиків. От би я з тобою і роздивлялися б чи сквапного чого не нашлося б за-

для діла»[53]. З клірових відомостей Київської консисторії він збирав відомості про рід Грушевських та став «першим дослідником родоводу Грушевських»[54]: «Якось гарно, як бачиш у старинних записях ход якого-небудь Груши усе вперед і вперед. Наприклад, твій рідний, а мій двоюродний дід почав з паламаря 18 год од роду… В 40-х роках рід наш розійшовся з Чигринщини по вси Київщині. І тепер трудненько ловить»[55].

До кінця 1896 р. було зібрано матеріали «на першу книгу», яка у Марка Федоровича «…уже неначе виносилась…, але я бачу, що таки не вподобається і буде змінено, вичеркнуто багато. Через те готовлю і другу разом. Може хоч з двох шо набереться. Сам же я викидать не одважуюсь, чогось шкода знесеного вже, чи викидать. На другі подати — і зовсім таки багато принесено матеріялу. Одна біда, шо все руками, насилу грамотними і розбирать вельми трудно, і повірять ще трудніше. Був рішив прямо копії подавать тобі,— але як копію зробиш, то кортить і провірить, і додать ще й свого питання. Набераються. Знову отвітні матеріали і [тай діло] чимале…»[56]. У жовтні 1900 р., як довідуємося з листа, була підготовлена друга книга: «Вона вже краще зведена і краще написана, а не все ще вкладене, що до неї і не докладно пояснено гри дитячи»[57].

Про особу Марка Грушевського, його громадську і дослідницьку діяльність ідеться також у листуванні Михайла Грушевського з українським етнографом, фольклористом, членом-кореспондентом Петербурзької академії наук Володимиром Гнатюком, українським антропологом, етнографом Федором Вовком та мовознавцем, бібліографом, етнографом, фольклористом Зеноном Кузелею (який підготував дослідження Марка Грушевського «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу» до друку).

ПРИМІТКИ

[1] Чикаленко Є. Щоденник: У 2 т. — К.: Темпора, 2004. — Т. 1: 1907–1917. — С. 53.
[2] Грушевський М. Спомини // Український історик. — 2002. — № 1–4 (152–155). — С. 140.
[3] ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 289. — Арк. 2.
[4] М.С.Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.) // Підготовка до видання, переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. — К., 1997. — С. 22, 40, 45, 62 і т.д.
[5] Там само. — С. 215.
[6] Там само. — С. 34.
[7] Там само. — С. 230.
[8] Єфремов Сергій Олександрович. Щоденник (1.01.1895–4.02.1896). Про дні минулі (спогади) (1876–1907). —К.:Темпора, 2011. — С. 350.
[9] Там само. — С. 351.
[10] О.Лотоцький. Сторінки минулого. — Варшава, 1932. — Ч. 1. — С. 57.
[11] Там само. — С. 58.
[12] Там само. — С. 64.
[13] Там само. — С. 65.
[14] Там само. — С. 181.
[15] Єфремов Сергій Олександрович. Щоденник (1.01.1895–4.02.1896). Про дні минулі (спогади) (1876–1907). —К.: Темпора, 2011. — С. 355.
[16] ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 291. — Арк. 9–12.

[17] Там само. — Арк. 136–139.
[18] Єфремов Сергій Олександрович. Щоденник (1.01.1895–4.02.1896). Про дні минулі (спогади) (1876–1907). —К.: Темпора, 2011. — С. 357.
[19] Там само. — С. 160.
[20] О.Лотоцький. Сторінки минулого. — Варшава, 1932. — Ч. 1. — С. 65.
[21] Там само. — С. 58.
[22] ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 291. — Арк. 107.
[23] Там само. — Арк. 102.
[24] Там само. — Арк. 142.
[25] Там само. — Спр. 290. — Арк. 3.
[26] ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 291. — Арк. 1.
[27] Там само. — Арк. 32.
[28] Там само. — Арк. 48.
[29] Там само. — Арк. 59–60.
[30] М.О.Кучеренко, С.М.Панькова, Г.В.Шевчук. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — К.: "Кий"., 2006. — С. 110.
[31] Там само. — С. 113.
[32] Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — №. 11. — С. 120.
[33] М.С.Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.) // Підготовка до видання, переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. — К.,1997. — С. 97.
[34] О.Лотоцький. Сторінки минулого. — Варшава, 1932. — Ч. 1. — С. 229.
[35] Справозданнє // ЗНТШ. — 1896. — Т. X. — Кн. 2. — С. 11.
[36] З Товариства // ЗНТШ. — 1898. — Т. XXI. — Кн. 1. — С. 10.
[37] О.Лотоцький. Сторінки минулого. — Варшава, 1932. — Ч. 1. — С. 61.
[38] Там само. — С. 61.
[39] Там само. — С. 225.
[40] "Україна". — 1930. — Кн. 40. — С. 7.
[41] Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — №. 11. — С. 123
[42] ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 291. — Арк. 50.
[43] ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 280. — Арк. 63.
[44] Там само. — Спр. 1285. — Арк. 682–686.
[45] Листи В.Антоновича до М.Грушевського // Український історик. — Нью-Йорк-Торонто-Київ-Львів-Мюнхен. — 1991–1992. — Т. 28–29. — С. 409.
[46] Там само. — С. 406.
[47] ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 280. — Арк. 90.
[48] ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 291. — Арк. 38–48.
[49] ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 873. — Арк. 221.
[50] Там само. — Спр. 280. — Арк. 99 зв.
[51] Там само. — Арк. 102–103 зв.
[52] ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 291. — Арк. 96.
[53] Там само. — Арк. 1–4.
[54] Марко Грушевський. Дитина в звичаях і віруваннях українського / Вступ, редагування, упорядкування Я.Левчук. — К. : Либідь, 2006. — С. 232.
[55] ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 291. — Арк. 9–12.
[56] Там само. — Арк. 38.
[57] Там само. — Арк. 15–17.

РОЗДІЛ 2

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ДОРОБОК МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО

Ярослава Левчук

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДОСЛІДНИК ТРАДИЦІЙНОЇ ДИТЯЧОЇ СУБКУЛЬТУРИ

Анотація: У статті розглянуто праці Марка Грушевського, присвячені дитині в традиційній культурі українців, проаналізовано дослідницьку манеру та концепцію добору матеріалів, новаторство цих праць, їх актуальність у етнокультурологічних дослідженнях XX – XXI століть.

Ключові слова: традиційна українська дитяча субкультура, Черкащина, етноідентифікація, формування світогляду, когнітивний розвиток.

Summary: The article deals with the Marko Hrushevskyi's works dedicated to the child in traditional Ukrainian culture, research analyzed the style and the concept of selection of materials, innovation of the works, their relevance to the modern ethnocultural research.

Key words: traditional Ukrainian child's subculture, Cherkasy region, ethnoidentity, creation of the ideology, cognitive development.

У другій половині XIX ст. українські науковці різних спрямувань звернули увагу на дитяче середовище як поле формування особистості в просторі традиційної української дитячої субкультури. З'явилися поодинокі етнокультурологічні розвідки, присвячені дитині у звичаях і обрядах українців, дитячим іграм і забавам. Першою працею, в якій простежено всі складові дитячої субкультури з погляду етнографії, антропології, психології, педагогіки, медицини, стало масштабне дослідження українського етнолога, громадського діяча, священика (згодом єпископа УАПЦ) Марка Федоровича Грушевського «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу», опубліковане у Львові у 1906—1907 роках.

І. Франко у рецензії на цю працю зауважив: «Отсе пребагата збірка матеріалу про дітей в українському селі: вірування й забобони, гігієна й спосіб виховання, забави й щоденні заняття, становище в родині і в громаді — все це прослідженo від перших об'яв вагітності матері тиждень за тижнем, рік за роком аж до парубоцтва й дівочення. Матеріал збирано на досить тісній території містечка Суботова та сусідніх слобід, і проте комплекс його завдяки уважливості збирача та його щирій прихильності до життя народного вийшов такий багатий, що ні в якім письменстві нема подібної книги з таким різнородним матеріалом» [11, 238]. «На гарний і незвичайно живо та ріжнос-

торонно змальований образ того дітського віку складається 108 оповідань, списаних із уст народа одної невеличкої околиці" [11, 238]. І. Франко звернув увагу на поданий М. Ф. Грушевським широкий контекст побутування дитячої субкультури, економічні, історичні, соціальні обставини, системність і наукову точність збору матеріалу. «Таку збірку зумів наш збирач згромадити тільки завдяки своїм близьким і сердечним зносинам з селянами, причому йому вдалося притягти цілий гурт до обсервування і записування всього того, що торкається дітей, після чого на гуртових сходинах усі такі записки ще раз прочитувано, провірювано і доповнювано і аж тоді заношено в книгу. Так була доконана незвичайна собі анкета (*підкреслення наше. — Я.Л.*), що може служити покажчиком того, до чого при відповіднім поступуванні з простими селянами можна довести всякі такі пошукування на полі не лише етнології, але, приміром, також на полі статистики…» [11, 238].

У передмові до видання зацитовано прагнення Марка Грушевського «описати село так, як воно є», засвідчено мотивування помічників автора, який «почав діло з розмови з ними (*колегами, які використовували його запитальник і надсилали зібраний матеріал. — Л.Я.*) про вартість самого діла, про спосіб, як би його найлегше і найдоладніше зробити і врешті, який би йому заголовок дати. Гуртом було доведено, що варто показати й себе між другими людьми, особливо в порівнянні з росіянами, між якими великороси вдають із себе кращу, командуючу горстку людей...» [3, 3]. У праці М. Ф. Грушевського вперше зроблено спробу всебічно схарактеризувати складний процес розвитку особистості.

Упорядник праці, відомий український етнограф, лінгвіст З. Кузеля засвідчив у передмові до видання, що М. Ф. Грушевський «живучи між народом і знаючи його добре, глянув перший на життя дитини, як на окремішну цілість і зібрав обширний матеріал, що обіймає не лише розвій і зростання дитини від уродження до парубочого віку, але також і всі заходи перед приходом дитини на світ… При тім не обмежувався він на списування звичаїв і обрядів, але глянув глибше в душу немовляти і підлітка… і дав дуже пластичний образ розвою діточого тіла і душі, прецизуючи їх ролю і значіння в життю родини та громади. Автор перший старався критичним оком глянути на всі прояви діточого життя, так що без перебільшення від нього можна датувати серйозні початки студій над дітьми (*підкреслення наше. — Я.Л.*)» [3, 11].

М. Грушевський ще встиг зафіксувати цілісну традицію плекання дитини, яка зазнала суттєвої нівеляції протягом наступних десятиліть. Працю

над цією книжкою розпочато в 90-х роках XIX ст. Він тоді закінчив Київську духовну семінарію, у якій, на думку М. Кучеренка, став одним із засновників семінарської громади. Семінаристи налагодили контакти зі студентами Університету Св. Володимира, зокрема з І. Нечуй-Левицьким, В. Антоновичем, О. Кониським. Очевидно, саме завдяки діяльності громади і знайомству з цими згодом видатними науковцями і громадськими діячами почалося дослідження Марком Грушевським народної культури. Учений згуртував навколо себе цілу когорту помічників. З. Кузеля у передмові до книжки цитує його розповідь: «...не змігши опертися на самих легендах, казках, віруваннях та всяких переказах, я ужив способу просто «протокольного» [3, 2]. Розробивши запитальники, дослідник сам працював по них і організував письменних селян і своїх родичів і знайомих із сільської інтелігенції, котрі опитували дітей (школярів) і дорослих. Про докладність «квестіонарів», розроблених М. Ф. Грушевським, свідчить один, наведений у передмові до першого тому праці про дитину. Ідеться про той етап, коли жінка «йде на поступки» (відчуває, що завагітніла). Через 22 запитання з'ясовуються уявлення селян про фізіологічний, психологічний, соціальний аспекти появи дитини на світ. На жаль, зберігся лише один запитальник М. Грушевського, але й він засвідчує комплексний науковий підхід до дослідження дитинства.

До цільової аудиторії було залучено різні соціальні верстви: заможні та незаможні селяни, діти, сільська інтелігенція, старці. Як зазначає З. Кузеля, «автор реєстрував пильно вислови і погляди оповідачів і оповідачок і зібрав все в одну цілість, стараючись нічого не змінювати. Звідси мають його матеріали велику свіжість і виглядають ніби вихоплені з уст народу»[3, 2]. Серед найцінніших здобутків — записані докладно та без опрацювання народні розповіді, або, за М. Ф. Грушевським, розмови про те, мати чи не мати дитину, про «досягнення» в оволодінні мовою, вмінні сидіти, ходити, впізнавати родичів, про хворих і нерозвинених дітей, діалоги самих дітей і дорослих з дітьми, які супроводжують більшість розділів.

Згодом, уже прийнявши сан священика, спраглий новин культурного і наукового життя, він передплачує періодику, зокрема наукову, постійно листується з Михайлом Грушевським. В одному з листів (1891 р.) Марко Грушевський розповідає про зібраний ним матеріал і просить фахової допомоги. Михайло Грушевський радиться з Іваном Франком, Володимиром Гнатюком, Федором Вовком.

Перша частина етнографічних матеріалів очевидно була передана Мар-

ком Грушевським до Львова у 1901 р. Про неї згадував відомий етнограф і фольклорист, багаторічний учений секретар Наукового товариства ім. Шевченка та редактор Етнографічної комісії В.М.Гнатюк у листі від 9 червня 1902 р. до заступника голови комісії Ф.К.Вовка у Париж: «Вже більше як рік лежить у мене досить обширна праця Марка Грушевського п[ід] назвою «Дитина». В ній автор подає детальні описи вірувань і обрядів, злучених із дитиною, почавши від її зав'язку аж до переходу у хлоп'яче життя. Праця дуже інтересна, тільки треба її переписати і поперекладати. І вийшов би великий том «Етн[ологічних] мат[еріалів]», а менших можна й два… Я можу, одначе, колись при вільнім часі зибратися до неї і приладити до друку, коли ж бо Ви хотіли се зробити, то я можу її прислати Вам» [10, 44] . Наприкінці 1904 р. за упорядкування праці Марка Грушевського взявся фольклорист і етнограф Зенон Кузеля (1882–1952): «Над матеріялами про дітий зачав я уже працювати. Літературу маю уже зібрану, так українську та славянську, як і німецьку і поволі в нім розчитуюсь. Не знаю, одначе, як мені до самого оброблення зибратися. Наперед важне для мене, чи весь матеріял піде до друку, чи лише найважнійше. Матеріялу єсть 800 карток дрібного і збитого письма, так що картка рукопису дає 3–4 стороні при переписуванню: особливо перші три частини писані так, що годі що розібрати і що добре треба намучитися, заки відчитається. Так, отже, на переписаннє цілого рукопису треба буде 6–7 місяців, а на обробленнє вистачить думаю 2–3 місяці і за 10 місяців може бути уже доставлене готово до друку"[9, 16]. У листі від 27 листопада 1905 р. З.Кузеля писав М.Грушевському: "«Дитина» вже на укінченню. Прошу тільки подати мені місцевість, щоби я тільки знав, як схарактеризувати в передмові місцевий діалект, а також і сам заголовок»[9, 26]. Після публікації другого тому автор обох рецензій, голова Етнографічної комісії НТШ І. Франко зазначив, що матеріал, зібраний Марком Грушевським, «обробив д-р З. Кузеля тим способом, що до кожного важнішого моменту в студіях над українською дитиною додавав або пояснення про етнологічні звязки сього моменту з міжнародними чи місцевими явищами в різних краях і у різних народів, або реєстри книжок, де говориться про такі самі явища. Таким способом зроблено все, що може дати сучасний стан науки для дослідження і вистудіювання тих явищ, таких многоважних для розуміння традиції і життєвих звичок народу» [11, 237]. На жаль, третій том праці не був опублікований. З листування З. Кузелі відомо, що він мав містити матеріали про пастуший вік дитини, ігри, іграшки, забави та дитячий фольклор.

М. Ф. Грушевський у дослідженні дитячої субкультури ставив перед со-

бою завдання «описати село таке, як воно є» [4, 1], тобто не романтизувати його образ, не оминати ті реалії сільського життя, що не співвідносяться з уявленнями освіченої, інтелігентної особи. Він є не просто уважним дослідником, а й новатором, надзвичайно цінною є одна з його головних настанов, за якою «велику увагу кладеться на психологічне життя людности… (*підкреслення наше. — Я.Л.*)» [4, 10]. Вона дає підстави вважати цю працю одним з перших надбань української етнопсихології. Особлива увага дослідника повсякчас звернута на засоби розумового розвитку дитини, на пізнавальні процеси в системі культури, в поле впливу яких чи не від народження потрапляє дитина. До трьох тижнів вона, на думку селян, «гірш од пуголовка: і незмисленне зовсім, і слабе — прямо ніщо, наче полегша на душі, як поверне голівкою або ніжками та ручками замелеха» [4, 74]. Від дитини нетерпляче чекають перших проявів розумової активності, й родичі, й гості помічають, коли вона починає звертати увагу на світло, яскраві кольори, звуки, впізнавати матір та інших родичів, сміятися, «в'язики держати», гуляти, сидіти, «руки давати». «Й одляже од серця наче, як воно почне на що гожіше вже походити» [2, 74]. З немовлям говорили, усвідомлюючи, що це сприятиме його розвиткові, звертали увагу на те, чи реагує дитина на голос, чи впізнала, чи радіє, чи боїться, «примічали, як воно ще мале, а вже гуде, щоб йому співали, як колишуть» [2, 74].

По дитині, яка вже вміє сидіти, вгадують, яка вона буде, «чи сердита, чи смирна, чи кмітлива, чи ні…, чи м'яка, чи туга, чи швидка та самодайкувата» [2, 85-86]. В цей час їй уже роблять усілякі іграшки, «вибирають тільки, щоби не класти тих, що вже їй набридли, а все новіші підбирають, по черзі, заразом усіх не викладають» [2, 87], щоб навчити дитину зосереджуватися на чомусь одному. Серед найперших іграшок: овочі, з яких старші діти робили тваринок, квіти, стручечки, палички, дощечки, черепочки, ганчірочки, тарахкотьола, спочатку дитина все це роздивлялася, вивчала, а потім починала його перевтілювати в уяві й створювати з нього власноруч свій ігровий світ, який містився часто в старому цідилку, очіпкові, ситі тощо. Щоб полегшити оволодіння мовленнєвим апаратом, дітям змалечку дають пищики — гратися звуками. Забавки робили такі, «щоб на розум дитину наводили і призвичаювали, як треба у світі жити» [2, 87]. Коли дитина починає говорити і ходити, то «стає вже з усіма дарами чоловіка, хоча в меншій мірі. Від того часу починається в неї інше життя» [2, 87].

Дослідник звернув увагу на одну дивовижну особливість народної педагогіки. Відомо, що в перший рік життя дитина опановує 80% життєвої ін-

формації. Для цього їй необхідний величезний емоційний заряд, який втілюється, зокрема, у величезній кількості пестливих звертань до дитини. М. Ф. Грушевський наводить близько 60 зразків, наприклад: «пискля», «мулятко», «муляточко», «народження», «їсть першу паску», «сміюн»; «гуляка»; «зіпака», «плакуха»; «сидун», «плазун», «лазунець», «дибунець», («поганий який дибунець дибуняє до мами!»), «дідуган», як нема зубів, а «зубань», як зуби ставить; «сокотун», «воркота», «гудун», «балакун», «шавкотун», як учиться балакати; а «щебетун», «цікорун», як вміє говорити, і «німець», коли не говірливе. З очей батьків, з їхніх вуст дитина отримує перші уявлення про любов. Ці своєрідні евфемізми у перший рік сповнюють життя дитини ніжністю і увагою. Ці 60 зразків свідчать про велику увагу селян до найменшого поступу в дитячому розвитку, про вміння самим налагоджувати емоційний контакт з дитиною і володіння дієвими способами навчити її це робити, про усвідомлення того, що перший рік дитини закладає підвалини її успішного поступу на все життя, головна настанова для батьків «вчи дитину змалку», бо «яке змалку, таке й до останку» [2, 102]. З часом зменшується інтенсивність розвитку і звертань-евфемізмів стає менше. Дитина стає самостійнішою, сповільнюється темп розвитку, зменшується потреба батьківської опіки, відповідно значно зменшується кількість таких звертань «стрижак», «стригунець», «друга паша», «другу паску їсть», в третім — «пічкур», «третяк», «гулячка», в четвертім — «джигун», «гульвіса», «метунець», «шмиглик», «четвертак», в п'ятім — «підпасич», «п'ятак» [3, 74].

Щоб дитина росла «змисленнішою», швидше розумнішала, їй співають колискових, потішають різноманітними забавлянками і примовками: «Тотосі», «Кую-кую чобіток», «Печу-печу хлібчик», «Зайчика», «Їде-їде пан», «Ньо-косі», «Ой чук-чук, наловив дід щук», «Сорока-ворона», «Ладочки», «Турки-турки», «Хані», розповідать віршовані казочки і примовки. Весь цей «арсенал» активно застосовується сучасними батьками і педагогами для розумового, психічного і фізичного розвитку дітей, бо вишколена поколіннями композиція ритму, мелодії, тексту та тактильного і візуального сприйняття руху формує можливість гармонійного збагачення творчого ресурсу дитини, вміння за потреби гармонізувати світ довкола себе.

Особливо багато уваги розумовому розвитку дітей приділяли в перші два роки життя, бо «у другому році даються основи розвою на ціле життя…, тим-то розумні баби й батьки хоч і годину проведуть з дитиною, що її навчати грішка знати і розбирати, що то є у світі» [2, 102] Діти в цьому віці «натужують свою головку», переймаючи від старших багато приспівок, при-

казок, назвищ, прозивалок, діалогів і монологів. «Деякі загадки теж тепер їм кажуться, і діти їх, як чують від старших, так і запам'ятовують, часом і не знаючи, в чім сила» [4, 103] [17]. Їй розказують казки про тварин, і вона часом і сама почне проказувати. На думку І. Франка, діти «із казок про тварин винесуть перші і міцні основи замилування до чесноти, правдомовності і справедливості, а надто любови до природи і охоту придивлятися близько її творам, прислухатися її таємній мові, чути себе близьким до неї, підглядати, а далі й прослідживати її великі загадки» [13, 76].

Відколи дитина починає говорити і ходити, вона потрапляє у поле впливу не лише дорослих і старших братів і сестер, а й однолітків. «Годовичків» уже сміливо пускають до дитячого гурту, вони «зі старшими собі швендяють по вулиці, по городах, по вигоні і там переймають усю їхню науку» [2, 94]. Селяни сприймали як велику втіху дитячі забави, прояви дитячої творчості і винахідливості, тішилися, коли «бігунець десь з возиком або з якою іншою забавкою вбігає в хату…: то хуру на возик кладе, по сіль неначе йде, чумакує, то щось інше кладе й везе під піл» [2, 94], заохочували до цього, виготовляли ігрове приладдя, копіюючи модель справжнього воза чи навіть карети, різноманітні знаряддя праці, домашнє начиння (посуд, плужок, борону, лопату, граблі, журавель (біль криниці), терниця для льону, прядка, жорна, ночви). «Немало на пам'ять і на розум впливає те, що батьки беруть дитину з собою в поле чи на сінокіс, щоби придивлялася до всього і розпитувала старших. І воно замічає, як де що зветься, замічає технічні назви і цікавиться усім коло хазяйства й майстрування» [2, 103].

У праці М. Ф. Грушевського «Дитячі забавки та гри усякі» (1904) подано широкий спектр засобів розвитку дитячого просторового мислення, тактильної чутливості, відчуття кольору, ритму, матеріалу. Вона відкрила в українській етнографії епоху осмислення не лише дитячої іграшки, а й загалом дитячої субкультури та підвалин майбутнього світо гляду. Кожна гра чи іграшка, віднайдена й описана М. Ф. Грушевським, вирішувала якусь проблему зростання, відтворювала стадії розвитку людства і людини (стрелька, возик, ральце тощо). Одним із найпотужніших чинників винахідництва є слово «нібито» — сигнальне слово гри. З нього починається уявний політ у світ ще чи вже неіснуючий. Заберіть цю здатність — і дитина приречена на так зване незворотне згасання можливостей ефективного розвитку своїх здібностей. Сучасний дослідник української народної іграшки О. Найден переконаний, що «для дітей, які перебувають на межі між раннім і середнім розвитком, такі іграшки (народні. — Я. Л.) особливо потрібні». Вони допома-

гають знаходити образні відповідники між реально-конкретним та умовно-узагальненим, осягати світ предметних реалій через пластично доцільні та дотично-комфортні форми» [10, 20].

Широкий спектр дитячих саморобних музичних інструментів, які нагадували справжні, задовольняв потребу розвитку слуху, почуття ритму, гармонії. Крім того, дитина дотепно видобувала музику з того, що її оточувало, — з шелюгу, бузини, мишію, очерету чи просто зі стулених докупи долонь. Скрипка з очерету — ось де справжній, незашорений політ думки, негайне втілення задуму і водночас формування світогляду людини — творця і співтворця. Адже найчастіше іграшки робилися групкою дітей, де актуальними були спільний досвід, співпраця, спільне бачення проблеми й колективний пошук способів її розв'язання. Дитина вчилася бачити світ як майстерню для своєї праці та співпраці, вчилася законам такого співіснування.

Математична творчість, сконцентрована й зафіксована М. Ф. Грушевським у 12 «мороках», збагачувала дитину початковими уявленнями про логіку, альтернативу, наполегливий пошук як засіб для розв'язання проблеми. Слово «морока» означає складну, копітку тривалу дію, яка потребує терпіння і неабиякої кмітливості, винахідливості, уміння мислити альтернативно, використовувати попередній досвід, вирішуючи нову проблему, вміння здійснювати вибір, щоб «розморочити» кожне завдання. Подібні мороки з сірників, які досі популярні серед дітей і дорослих, були у 1909 р. вміщені Є. Ігнатьєвим у книжці «В царстві кмітливості, або Арифметика для всіх» у розділі «Деякі (математичні) фокуси». У передмові до цієї книжки автор стверджує, що «кмітливий одразу зрозуміє, що перед ним відбувається — просто фокус чи математична комбінація» [6, 6]. М. Ф. Грушевський також зазначив, що для людини, яка не бачила процесу «заморочування», все це видається таємничим і незбагненним, а для тямущого очевидця — цікавою вправою.

Іграшка «Журавель-клацалка», яка вистрілює «дзьобом» на метр. Ця іграшка, а також «Павучок солом'яний з вистрибом», «Змій з па перу», «Лучок» розвивали просторову уяву й конструктивне мислення. Століттями не втрачають своєї принадності для дітей і гойдалки, крім втіхи, вони дають дітям можливість добре тренувати вестибулярний апарат.

Дитина в грі поєднує реальність і фантазію, моделює уявний світ, тренує мову, мислення, стає цілеспрямованою, вчиться приймати рішення і керувати своїми почуттями, увагою. В ігровій ситуації дитину легше виховувати, розвивати в ній самоповагу, здібності, зміцнювати духовні контакти з нею, створювати можливості становлення власного «Я».

У грі відбувається соціалізація дитини, набувається здатність до співпраці та співтворчості (за допомогою абстрактних форм втілення соціальних колізій). Цю найдивовижнішу здатність гри — перетворення могутньою силою уяви звичайних предметів на живі істоти використав як художній прийом В. Гюго, створюючи образ Козетти. Не маючи ляльки, Козетта сповивала в ганчірочці шабельку, що жодним чином не нагадувала ляльку. Але гра всемогутня, й маленька шабелька — знаряддя винищення людини в руках знедоленої дитини втрачає свої ознаки. Це вже не шабелька, а начебто дитина, яку люблять, пестять, бажаючи їй щастя. У М. Ф. Грушевського читаємо: «...дівчинка, як ляльки нема — оцваночок буде в заполі колихати, — хлопчик з палички ножика зробить і буде носиться. До чого яка чия врода. Чия кому стать» [5, 60].

Видатний російський учений-психолог Д. Ельконін визначив основну одиницю гри. Це, на його думку, уявна ситуація, коли дитина обирає собі ролі інших людей і реалізує типові для них дії та стосунки в особливих ігрових умовах [Эльконин, с. 110]. Витворення дитиною такої уявної ситуації описує М. Ф. Грушевський: «Як тільки в сім'ї чи у селі стається щось не щоденне: москалі увійдуть, хтось женитися чи виходити заміж не хоче, а батьки змушують, — то в це діти будуть гратися. Котресь буде так само щось розказувати, передражнюючи й постать, і слова, і голос того, за кого воно каже, а часом і палички, якими бавляться, називають іменням тих людей: «Оце, бач, Явтусю, з ріжками паличка, оце буде молода у вінку, оце й молодий, їде її сватати, а вона, ба, як тіка од нього (паличка якраз скотилася з горбка). А оце батьки її лають. А оце його корови, ті, що мати казали!» [4, 72].

М. Ф. Грушевський, описуючи гру ляльками, акцентує увагу на тому, що типовим сценарієм цієї гри є весілля, тому найчастіше ляльки виготовлялися як весільні персонажі. Сценарії цих дитячих ігор стійкі й не виходять з репертуару століттями, а лише адаптуються до умов реального життя. Між дорослими й дітьми відбувається постійне взаємозбагачення. Забавки мусять бути такі, «щоб на розум дитину наводили і призвичаювали до того, що треба, щоб у світі жити» [4, 107]. Це беззаперечне визнання суттєвої ролі іграшок для всебічного розвитку маленької людини, потреба якого чітко усвідомлювалася селянами. Хоча діти здебільшого запозичують технічні ідеї в дорослих, можливий і зворотний процес — часом ігри використовувалися як модель для винаходів людства, зокрема в галузі механіки (млинки, гойдалки, крутилка).

М. Ф. Грушевський нерідко закінчує описи способу виготовлення іграшки

запевненням, що дітей тішив сам процес творення не менше, ніж процес гри. Опис ігор та іграшок М. Ф. Грушевським — результат вдумливого, уважного ставлення до дитини. «Народна іграшка... зосереджує в собі основи і принципи багатьох видів народного мистецтва... Світ дитинства — віддзеркалення світу дорослих, однак не тільки в його сучасному стані, а й у проекції в далеке та близьке минуле і майбутнє. Праця М. Ф. Грушевського допомагає увійти в цей світ, пізнати його мудрість, відчути певні елементи гармонії у спілкуванні дитини з природою через іграшку та ігрове дійство» [10, 251].

М. Ф. Грушевський першим окреслив поняттєве середовище, в яке поступово увіходить дитина, звернув увагу на взаємозв'язок розвитку мовлення та мислення, а також дитячої мови.

Щоб дитина швидше почала говорити, їй показують те, що її найбільше цікавить — домашніх тварин, називаючи їх спочатку по-дитячому: «Ходім, — кажуть дитині, — «тпруту» і вона простягає свої руки до того, хто хоче її нести.., показують їй «тютю», «бицю», «косю», «пацю», поки втомиться» [4, 84]. Докладно записано, як спонукають дітей говорити: «Як почало вже перебирати мову од других, то наслідує їх поволі й учиться вимовляти, в чім помагають і хатні, показуючи й поправляючи. … засвітять свічку, то воно й скаже, повторюючи за ними: «Ба! Жижа! Хх!» Як свічку занесуть в іншу кімнату і скажуть: «Нема жижі!», то воно й собі «ма» (немає) «хх!» Унесли свічку, знову питають: «Є?», воно мовчить. «Є хх?» — питають ще раз і торкають його, щоб і воно сказало. То воно часом і скаже: «Є! є! є!».

Автор тонко спостеріг, що дитина опановує мову за кілька етапів. Спочатку комунікація є частково вербальною (звуки поєднуються з жестами). Далі словниковий запас збільшується завдяки тому, що дорослі задовольняють потребу дитини в якомога більшій кількості звукових і словесних подразників, розмовляючи з нею. Наведено багато народних примовок, потішок, забавлянок, засвідчено інтуїтивне розуміння селянами їхньої ролі у розвиткові мови та тактильної чутливості дитини.

На думку американського лінгвіста Н. Хомського, людина приходить у цей світ, вже маючи ментальну структуру, необхідну для опанування мови. Цей механізм дозволяє дітям опрацювати отримувану лінгвістичну інформацію й робити відкриття, відповідно до яких вони створюють власну мову. Оскільки цим механізмом людина володіє від початку, вона опановує мову активно, хоча і не завжди усвідомлено [16, 33]. Власне, діти, слухаючи спілкування інших людей, спершу підсвідомо висновують з почутого граматичні правила, а вже згодом вибудовують речення згідно з найпростішими зако-

нами граматики. Протягом перших років життя, поступово ускладнюючись, збагачуючись, синтаксис дитячої мови дедалі більше наближається до синтаксису мови дорослих [7, 268].

Розділ «Про дитячу мову» проілюстровано словами, які довго зберігаються у родинному словнику і є однією з ознак дитячої субкультури, що живить дорослу (*кравка* — кропива, *кицики* — цвіт на шелюгах, *папа* — хліб, *миня* — теля, *біра* — вівця, *вова* — вовк, опудало, страшилище, *льоля* — сорочка, *дюдя* — холод, *Бозя* — ікона, церква, місяць, *кіть—кіть* — котити, *жижа* — вогонь, *цяця* — квітка, *коко* — яєчко та ін). Вказано, що дитяча мова залишається «до пастушого віку», який є етапом переходу дитини в інший соціальний стан. Подані також шляхи переходу від дитячої мови до дорослої та вказано на тимчасові вади вимови: «Бувають діти гаркаві, шепеляві, свистуни, заїкуваті через те, що голосниці ще не обмололися гаразд і язик не туди заскакує, а зуби ще не поросли» [3, 60]. Можна припустити, що цей фрагмент дослідження Марко Грушевський провадив водночас з І. Франком, який трохи пізніше публікує розвідку «Дітські слова в українській мові» [12]. Подібне дослідження дитячої мови без фізіологічних зауваг зробив уже в ХХ ст. К. Чуковський, простежуючи зв'язок деяких діалектизмів Сибіру з дитячою мовою [14].

М. Ф. Грушевський, єдиний серед дослідників етнографії дитинства на початку ХХ ст., помітив і став на захист дитячої цікавості як потужного двигуна розвитку людини, формування її світогляду. Унікальними є його записи розмов дітей про те, де були вони до появи на світ, для чого народилися: «Чи було що-небудь з мене, чи нічого не було, доки я не зародився ще в материній утробі? Може був ще споконвіку, ще тоді, коли мене і на світі не було. То який я був, і де бував? А якщо я був десь у Бога, то як я з батьком жив та з ріднею, як ще і їх не було на світі і мене також? А як я та який-небудь, і не такий зовсім, як бувають люди. Як воно так треба, щоб у мене і батько був і мати, і без них я не був отакий, як оце є на світі? І чого треба, щоб і я конче згодився, щоб і з мене пішли діти і люди» [3, 90]. Дитина починає осмислювати своє походження і призначення, зв'язок з родом, проводить вісь свого життєвого часу, засадничі світоглядні константи.

У складних закономірностях співіснування людини і природи діти знаходять свою життєву філософію. Маркові Грушевському пощастило почути такий діалог молодших дітей зі старшими:

«Чи лелека на вербі сідає?»
«Ні».

«А вбивать її ж не можна!»
«Я хотів би лелекою бути!»
«А я б орлом, бо й орла не вбивають. А ти, Микито, чим?»
«Я б маленьким все й буть хотів! [Дитина, 1906, с. 48]». Сосенко. Хлопці на плоті

Цей та інші унікальні діалоги і монологи, почуті й зафіксовані уважним і вдумливим збирачем, свідчать про солідарність досліджень вченого із тогочасними найновішими науковими тенденціями, про увагу до особистості як представника певної культурної спільноти. Ця особистісність опису й аналізу звичаїв і обрядів властива усім працям Марка Грушевського.

У праці повсякчас приверталась увага до чинників, які впливають на психологію дитини, ще від того часу, як дитина знаходиться в утробі матері. Їх відбито в численних заборонах: дивитися на мерця, бити і убивати тварин, лаятися і ображати інших (бо негативні емоції інших позначаться на дитині), красти, дивитися на пожежу. Ці заборони сприяли збереженню внутрішньої рівноваги майбутньої матері, забезпеченню їй комфортного психологічного клімату, що цілком усвідомлено пов'язувалося з фізичним та психічним станом дитини. У коментарі до матеріалів, зібраних М. Ф. Грушевським, З. Кузеля підсумовує: «В цей час слов'янська жінка зазнає пошани не тільки зі сторони мужа і родини, але й цілого оточення» [3, 28].

У традиційному українському середовищі певна заданість і сталість сільського існування сприяла спокоєві й довірі до природних можливостей і напрямів розвитку дитини. «Дитина без цього не росте» або «переросте», — говорять і думають селяни у більшості прикрих випадків, даючи їй можливість спокійно впоратися з проблемою. У поводженні із заходькуватими чи так званими «недотепними» дітьми закладена потужність накопиченого поколіннями досвіду і оптимізм, спокій сприйняття і реагування.

«Примарилось, ніби щось гналось за дитиною — переросте. Злякалось чогось — переросте. Дурне вдалось — переросте. Недомова — переросте. Сердите — переросте. М'яло — переросте. Незмисленне — хоч уже пора, — вилюднє. Бігуче, за все, часом і за горяче хватається, — вилюднє. Балуване, натрилихо, — вилюднє. Ледаче, робить не хоче — проси! Мале на зріст — міцне буде, велике на зріст — буде на що глянуть або далі достане [3, 63]».

Елементи народної психотерапії стосувалися, зокрема, заходькуватих дітей**:** «Заходяться діти, або як дуже сміються, або як жалко розплачуться. Такі діти часто лякають родичів, тих що коло них ходять. Водою пробують одливать, виносять на двір, накривають чорним платком. …В цьому віці дитина знає і великі радощі, і великий жаль. Мабуть з таких західливих дітей бувають дуже вразливі люди. Західливість діти переростають [4, 85]».

М. Ф. Грушевський фіксує прояви вікового аутизму у дітей та звертає увагу на інтуїтивно правильну реакцію дорослих на нього. «Як дитина вже і сороку знає, тоді на самоті, як заграється, то рученятами перебирає і все до них белькоче. Родичі кажуть, що воно само робить собі утіху: «Чує, що всі балакають, та й собі. З ким же воно?» Одні кажуть, з янголом, другі, що то його така природа, що треба щось белькотать. Часом, як дитина перебирає пальчиками, хто-небудь підбіжить до неї і підкаже: «Цьому дала, цьому дала…». Діти балакають самі до себе, як дуже заграються. Дитина без цього не росте. Є діти, що самі собі співають: «Е, еи, еи, ух! [3, 40]».

Дослідник звернув увагу на ставлення селян до дітей з різними темпераментами і характерами:

(1) «Нишклі» — це ті, «що нишком «греблі зносять і свої ставлять». Їх люди обходять, бояться, і хоч не хвалять, але і не ганьблять.» Після цієї досить невизначеної характеристики, робиться несподівані проекції у майбутнє такої дитини: «Тепер у світі повелося, що нишклею тільки і проживеш» [3, 120].

(2) «Мовчуни» — «воно щось собі усе на умі тримає і до всього докопується. Часом як і прорветься у нього яка мова, та не пуста. Як не зміниться з роками, то така людина все щось колюче дуже або розумне скаже. Вони скоро все розуміють; і самі собі питання задають. Їх не б'ють, бо такі і самі все розуміють, другий раз шкоду не зроблять. Все допоможуть: свиням увірве і курей напоїть, хату догляне. Така дитина немовля і приколише, і приспіває, і погойдає, і забавить. В нужді й няньчитиме весь день, коли ж вирветься на вулицю, то відгуляє своє. Таке все других за собою веде. Тим то, хоч і не таке воно забавне в хаті, отаке мовчазне, а не додає туги, заставляє жить надією, що з нього буде щось непросте, щось видумає, коли все так думає [3, 121]». Потужний інтелектуальний ресурс «мовчунів» оцінюється дуже високо, його наслідки прослідковуються і для господарських набутків, і для вміння знаходити спільну мову з людьми.

(3) Старуни — «це діти мовчазні і посидющі, ростуть собі самі. З них виростають найбільш працьовиті, найдовговічніші люди. Такі все до старших туляться, від них набирають навичок і слів усяких [3, 122]». Загалом у психологічних характеристиках відчувається протиставлення «звичайні — незвичайні діти».

Консервативне в багатьох проявах селянське середовище тяжіло до певної класифікації характерів і темпераментів дітей, виокремлюючи непересічних особистостей. Прикметно, що всі названі властивості дитини так чи

інакше виглядають позитивами і проектуються в майбутнє специфічними засобами комфортного існування цієї людини.

Глибоким психологічним спостереженням є розділ «Коли кінчається дитячий зріст». Автор зауважує, що коли кажуть «до дитячого зросту», то справа не скоро відбудеться. Такий підхід унеможливлює паніку батьків з приводу повільного дорослішання дитини. «Як довго не дорослішає, то кажуть: «Воно ще своє надолужить, хай собі росте. Такими й ми були, та переросли, на все свій час. <…> Аж як замислюватися почне дитина, підпарубком або піддівкою стане, тоді кінчається дитячий зріст». Сказано також про народний поділ на етапи розвитку: «Старі люди кажуть: «Кляте — жди до шести неділь, не переміниться — жди до пів-году, тоді до году, трьох, семи, вісімнадцяти, двадцяти одного, двадцяти семи, а як не зміниться до тридцяти трьох, то вже й умре таке лихе!» [3, 136]. Інтуїтивна періодизація життя в народному уявленні, зафіксована М. Грушевським, перегукується з періодизацією дитинства, яку вже у середині XX ст. запропонує Д. Ельконін: 1) криза новонародженості; 2) криза першого року життя — немовлята; 3) раннє дитинство; 4) криза трьох років; 5) дошкільне дитинство; 6) криза семи років; 7) молодший шкільний вік; 8) криза 11—12 років; 9) підліткове дитинство [15, 201].

Аналізуючи працю М. Ф. Грушевського, доходимо висновку, що селяни знали, чим відрізняється «хороше» мислення від «поганого», навіть знали, як його поліпшити, як сформувати у своїх дітей навички критичної оцінки, як допомогти їм оволодіти способами отримання адекватних знань, переходячи з нижчих рівнів мислення до вищих.

Селяни усвідомлено чи інтуїтивно прокладали місток між мисленням і знанням, спираючись на досвід, «затверджений» попередніми поколіннями, оскільки їм вдавалося розвивати ясне, точне, цілеспрямоване мислення. Цей досвід актуальний і сьогодні, адже тепер, як і колись, дитині треба створити поживне інтелектуальне середовище, допомогти їй швидко зорієнтуватися у потоках інформації, осмислити її, відібрати, привести в систему, інтерпретувати і застосувати. Що вищий рівень розвитку суспільства, то істотніша роль в ньому належить такому вихованню.

Першим етнографом дитинства світ називає американку М. Мід (1901—1978), перша її праця «Дорослішання на Самоа» з'явилася друком у 1928 р. [17]. Дослідження М. Ф. Грушевського було опубліковане тоді, коли американська дослідниця ще була малою дитиною. Марко Грушевський, який, не маючи фахової освіти, володіючи лише фрагментарною інформацією про

світовий поступ у дитинознавстві, яку він жадібно збирав з періодики чи з уривчастого спілкування з українською науковою елітою, створив самостійне оригінальне, фундаментальне, комплексне дослідження, яке не лише увібрало в себе всі напрями світових дитинознавчих досліджень, а й запровадило новий рівень досліджень традиційної української дитячої субкультури.

Дослідження Марка Грушевського також містить чимало автобіографічного матеріалу. Через свій сан і неписані правила поведінки священика він не міг навіть вказати повністю свого прізвища і мусив ховатися під криптонімом. І в тексті лише декілька разів розповідь ведеться від першої особи. Бажання бути присутнім у власному тексті, засвідчити свою причетність до описаних подій в ньому реалізується частим вживанням скороченого «Н.» (невідомий) чи просто від третьої особи (піп говорить чи робить щось). Часто в завуальованій формі описується власний досвід автора — батька чотирьох дітей. Допомагали матушці народжувати і глядіти дітей дві місцеві селянки — баба Параска і баба Палажка. Чимало з їхнього досвіду «вжитків з дітьми» фіксувалося пильним оком етнографа і потрапило до його праці.

Особистісність розповіді — додатковий аргумент на користь її правдивості і переконливості. Докладним, ніби хроніка, є опис обрядів, особливо тих, які відбувалися за безпосередньої участі автора (у тексті «піп»), зокрема, обряду молитвування дитини та виводин матері.

Часто в праці трапляється спокійна констатація можливості втручання у царину фахового впливу священика-автора, який таким чином висловлює свою позицію щодо стилю стосунків із парафіянами, не маючи можливості заявити про це публічно. Лише у листуванні з однодумцями Марко Грушевський часом піддає сумніву загальноприйняту форму співіснування священика і його пастви, висловлює прагнення «з духовенства зробити людей, а не жерців» [8, *131*], акцентує на вихованні молодих священиків патріотами України.

З його біографії і праць вимальовується образ священика, пошуки і витворення якого автор провадив все життя, маючи потребу бути не лише носієм певного релігійного канону, не тільки рушієм громадського життя у селі, а резонуючи на всі прояви сільської культури. Відтак, дуже цінним і конструктивним є статус священика-дослідника, який передбачає і констатацію, і аналіз традиції, маючи можливість потрапити в такі сфери народної культури, куди не допускався дослідник через інтимність цієї сфери і священик через моральні пересторогі. Сюди належать розділи про інтимні моменти родинного побуту, про ставлення селян до церковних обрядів та їхній релі-

гійний світогляд, деякі прояви дитячої субкультури, які свідомо та несвідомо відмежовувалися від «дорослого» втручання. Весь цей надзвичайно цінний матеріал потрапив до книжки завдяки тому, що це був особистий досвід автора-дослідника і автора-священика.

Дружина Марка Грушевського Марія Іванівна була його незмінним однодумцем і порадником у цій роботі, здобувши грунтовну, як на той час, освіту (крім єпархіального училища, закінчила ще й Вищі жіночі курси). Народилася Марія Іванівна близько 1875 р. у Млієві на Черкащині в родині священика Івана Іларіоновича і Феодосії Яківни Ілліч. 20 липня 1897 р. вона вийшла заміж за Марка Федоровича Грушевського. Того ж року він був рукопокладений на священика до Михайлівської церкви с. Суботова, де й оселилося молоде подружжя. На перехресті історичних подій лежало колись там гетьманське гніздо.

Наприкінці XIX століття з Петербурга, Києва, Львова була спрямована пильна увага фольклористів і етнографів до сільської людини. У селах працювали наукові експедиції з метою зібрати, занотувати, а відтак вберегти від руйнації і забуття все, що викликало захоплене здивування у дослідників. В обороні народного мистецтва стали Василь Кричевський, Микола Біляшів-

Діти Марка Грушевського Тамара та Анатолій на колінах у няньок баби Параски і баби Палажки. Суботів. Фото приблизно 1907 р.

Дружина Марка Грушевського Марія Іванівна з дітьми Тамарою, Анатолієм і Галиною. Київ. Фото 1920-х років

ський, Григорій Павлуцький, Данило і Вадим Щербаківські, долучилося до цієї роботи й молоде подружжя Грушевських. Їм не треба було спеціально їхати до села в експедицію. Селяни тут поруч, — вишивають, співають, жартують, журяться, виховують дітей.

Своїх дітей родина не лише навчає іноземним мовам, возить до театру, читає їм книжки, а й посилає з сільськими дітками гратися, працювати, відзначати свята. Які б численні не були клопоти в парафії, в школі, у власній родині, невідкладною щоденною справою залишалася етнографічна діяльність. Марія Іванівна вивчає і збирає унікальне орнаментальне багатство Суботова, створює колекцію його зразків.

Тим, хто творив шедеври народного мистецтва, мабуть, і на думку не спадало, що мине століття і світ в замилуванні схилятиметься перед витворами їхніх майстерних рук, а науковці назвуть їх геніальними, винахідливими, творчими, що колекціонери мріятимуть прикрасити свої збірки їхніми шедеврами. А Марія Іванівна Грушевська, маючи прогностичні здібності, передбачила це і замовила століття тому селянкам вишивати зразки орнаментів, збирала рушники, ляльки, все, чим сільська людина так вишукано (багатство від бідності) оздоблювала своє життя. Втративши потім у житті так багато, матушечка , як лагідно називали її в Суботові, не втратила ні колекцію, ні зацікавлення самою справою і передала й те, й інше своїм дітям.

Колекції Марії Іванівни зараз зберігаються у фондах та експонуються у Меморіальному музеї Михайла Грушевського. Її духовний стрижень тривав і триває в родині Грушевських і з ним розминутися неможливо. Її діти репродукували культурний простір суботівського дитинства для своїх дітей. Людина творча, мистецька відтворювалася в співпраці й співтворчості найстарших і наймолодших (в давні часи старі люди і малі діти належали до одного соціального стану, і на засобах виховання позначалася ментальність цих спільнот), — так тривала естафета досвіду і традицій.

Відомо, що для маленької дитини дуже важливо, що вона вперше бачить і чує. На Україні вона бачила найперше вишитий рукав маминої сорочки, рушник на іконі й чула колискову. Традиційне тут не лише живило нове, воно органічно входило в контекст кожної нової епохи і було джерелом натхнення, поступу, художніх ідей, постійним уроком краси і мудрості. Олександр Довженко писав: «Якби обчислити збитки наші від некрасивості — всі б злякалися». Неповторність орнаментального мистецтва свідчить про подвійно спрямований вектор народної творчості — бути, як усі, і бути, як ніхто інший, — повторність засадничого і неповторність індивідуального.

Входження у світ народного життя і побуту не обмежувалося ознайомленням із зразками народної творчості. Грушевські посилали своїх дітей з іншими пасти худобу, звідки і докладна розповідь про пастухів із ремаркою про тих, що були спраглі до науки: «Є, правда, діти, що раз побудуть коло старших і вже зриваються самі попасти без нікого і, дивись, гарно доглянуть худобу, в шкоду не попустять... Часто втікають од гурту і окремо пасуть. Особливо тоді, як вже азбуку хочеться знать, а батьки або старші пастухи не дають <...> Гонять пасти «на ввесь день» старші пастухи, як дні коротші, а «на опруг» женуть меньші пастухи, як довші дні. Кождий пастух одягає на себе торбинку — «шаньку», і бере в неї харчі (хліба, солі, груш), щоб стало на цілий день або хоч на пів-дня. Беруть з собою і бичин (палицю з зарубками). Як пасе скот без палиці, то кожний, хто побачить, має право набить, бо то незвичайно пастухові бути без палиці» [2, *148—149*].

Можливо, саме в пастушому віці Марко Грушевський отримав першу інформацію про народні іграшки і перший досвід їх виготовлення усілякої зброї, млинків, музичних інструментів та розморочування морок. Згодом автор сам грався так зі своїми дітьми. Цей досвід згодом склав основу дослідження «Дитячі забавки та гри усякі».

Важливим і цікавим для М. Грушевського-священика було написання розділу про входження дітей у світ релігії, де він сам фігурує як «піп». Розпочинається розповідь з того як, коли і чому навчають дитину молитися. Спокійно, без іронії чи засудження, засвідчується і прагматичне ставлення селян до церковних вимог, і їхня часто відверта байдужість, і ретельність щодо виконання обрядів. «Ставлять дитину перед столом, за котрим на стіні багато ікон, і складають їй пальчики так, як треба хреститися, і роблять хрест її ручкою, а потім проказують слово за словом молитви.

У замилуванні дитиною і її світом поєднується світський та релігійний світогляд Марка Грушевського: «У шість тижнів дитина ще як янгол, не знає ні добра, ні зла. Мале дитяточко плаче і не хлипає, не зітхає, не одхлипує, бо воно ще не знає ні ляку, ні переполоху, ні образи, ні жалю. Як воно сміється, як спить, то кажуть, що то в нім дух благий тоді сидить і веселку пускає, янгол так її забавляє і тішиться, що ще нікому нічого не винна. Як колиска сама колихнеться, то вірять, що то янгол її поколихнув…

І велике дитя буває як янгол. Велика дитина, а як засне та подивишся на нього: чисте янголя. А як уразиш його чи зобідиш словом або й однімеш що в його, та воно скривиться й заплаче, що так у серці заколупає. Спробуй коли сказать дитині «я в тебе маму візьму», як тоді воно погляне й скривиться!

Народні типажі. Південна Київщина.
Листівка з колекції Марка Грушевського.

Не живий, то встав би, пожалів його! Воно таки що янголя, невинне нікому нічого, гріх і дратувать таке!» [2, *209*].

Поєднання документальності та публіцистичності викладу є засобом розширення читацької аудиторії, здавалося б, суто наукового дослідження. Чимало читачів праці зізнається, що читали його як художній твір і відчували, що занурюються у світ дитинства, у потужну ауру любові й турботи, якою огортали дитину селяни. Відчуття себе невіддільною частиною цього світу, спорідненість з ним, невідмежованість власної історії й дитинства є передумовою, чому священикові, не маючи спеціального досвіду польових досліджень і фахової освіти, вдалося створити настільки глибоке, комплексне дослідження традиційне дитячої субкультури.

Наукова спадщина Марка Грушевського за своєю спрямованістю гідна належати до кола праць таких антропологів, як Б. Малиновський, М. Мід, К. Дюбуа, Д. Уайтинг і багатьох інших. Дослідницькій манері Марка Федоровича Грушевського властиві:

- проведення соціологічних опитувань за заздалегідь складеними запитальниками, які враховували не лише особливості матеріальної та духовної культури, а й психологічний і соціальний контекст існування окремого представника етносу та створювали цілісну картину спостереження;

- анкетування на різних рівнях стратифікації (старці, селяни, сільська інтелігенція);
- врахування синкретизму народної культури при веденні дослідження (чітко виражена в усіх працях взаємодоповнюваність етнографічних і фольклорних реалій, фіксування сценарію їхнього співжиття);
- постійне акцентування на особливостях етнопсихології як підгрунті існування культури;
- намагання подати автентичний, не шліфований ментальний світ українського села завдяки повному відтворенню манери спілкування і мислення дорослих та дітей.

Безумовно, найповнішим втіленням наукової концепції Марка Грушевського є його праця «Дитина в звичаях і віруваннях українського народа». До наукового спадку М. Ф. Грушевського належать також краєзнавче дослідження «Гетьманське гніздо», етнографічна розвідка «З життя селян на Чигиринщині», збірка «Дитячі забавки та гри усякі». Перші три праці є своєрідною преамбулою до найвизначнішого дослідження М. Грушевського «Дитина в звичаях і віруваннях українського народа», яке стало непересічним явищем української етнографії та фольклористики і визначило новий напрям дитинознавчих досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрієвська В. Виховання толерантності у дітей як шлях до гуманізації суспільства / В. Андрієвська // Педагогіка толерантності. – № 1–2. – 1997. – С. 112–113.
2. Грушевський Марко. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський / упорядк. та післямова Я. Левчук, с. 216–231.; М. Кучеренко (Життєпис М. Ф. Грушевського), с. 232–246. – К.: Либідь, 2006. – 250 с.: іл.
3. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полуденної Київщини. Зібрав Мр. Г. Обробив др. З. Кузеля //Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1906. – Т.8. – 211 с.
4. Дитина в звичаях і віруваннях українського народа. Матеріали з полуденної Київщини. Зібрав Мр. Г. Обробив др. З. Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1907. – Т. 9. – 143 с.
5. Дитячі забавки та гри усякі. Зібрані по Чигиринщині Київської губернії Мр. Г. // КС. – 1904. – №7–9. – С. 51–105.
6. Игнатьев Е.И. В царстве смекалки / Е. И. Игнатьев. – СПб., 1909. – 277 с.
7. Край Г. Психология развития / Г. Край, Д. Бокум. – СПб.: Питер, 2004. – 940 с.
8. Кучеренко М.О., Панькова О.М., Шевчук Г.В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / М. О. Кучеренко, О. М. Панькова, Г. В. Шевчук.– Київ: «Кий», 2006. – 662 с., іл.
9. Листи Зенона Кузелі до Михайла Грушевського / упоряд. В.Наулко, В.Старков // Старожитності Південної України. — Вип. 11. — Запоріжжя, 2005. — С. 16.
10. Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком. — Львів-Київ, 2001. — С. 44.

11. Франко І. Я. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу (рецензія) / І. Я. Франко // Літературно-науковий вістник. — Т. 40. — Кн. 12.
12. Франко І. Дітські слова в українській мові / І. Франко // Франко І. Зібрання творів в 50 т. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 26. – С. 123–126.
13. Франко І. Коли ще звірі говорили. Передмова // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – К., 1979. – Т. 20. – С. 74-172.
14. Чуковский К. Народные истоки детской речи / К. Чуковский // От двух до пяти. – М.: Детиздат, 1957. – С. 13–88.
15. Эльконин Д.Б. Психология игры / Д. Б. Эльконин. – М.: Государственный издательский центр «Владос», 1999. – 359 с.
16. Chomsky, Noam. Knowledge of Language. Its Nature, Origin and Use / Noam Chomsky. – New York: Praeger,1986. – 307 p.
17. Mead M. Coming of Age in Samoa. A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilization / M. Mead. – New York, American Museum of National History, 1973. – 170 p.
18. Shorter E. The Making of the Modern Family / E. Shorter. – New York, 1975. – 369 p.

Олена Боряк

ПРАЦЯ МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО «ДИТИНА В ЗВИЧАЯХ І ВІРУВАННЯХ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДА» В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Анотація: Представлено аналіз фрагменту фундаментальної праці етнографа-збирача Марка Грушевського «Дитина в звичаях та віруваннях українського народа», присвяченого опису традиційних звичаїв та уявлень про дошлюбні стосунки і норми статевого життя в українському селі. Звернення до наукових коментарів і бібліографічного апарату, доданих до текстів Марка Грушевського Зеноном Кузелею, засвідчило європейський рівень української гуманітаристики на початку XX ст.

Ключові слова: Марко Грушевський, Зенон Кузеля, історія сексології, етнографія статевого життя.

Summary: The article is presenting the analysis of one fragment from the fundamental research «Image of a child in customs and beliefs of the Ukrainians», written by a famous ethnographer and collector of Ukrainian folklore and ethnology data Marko Hrushevskyi. It is devoted ty the description of traditional customs and conceptions about premarital relations and norms of sexual life in the Ukrainian village. Consideration of the scientific comments and references, prepared by Zenon Kuzelia, witnessed high, even European, standart of humanities in Ukraine at the beginning of XX-th century.

Key words: Marko Hrushevskyi, Zenon Kuzelia, history of sexology, ethnography of sexual life.

Праця Марка Грушевського «Дитина в звичаях і віруваннях українського народа», як і кожна масштабна, непересічна праця, має свій власний «життєопис». Завдяки старанням і сумлінності дослідників, історія її створення, глибокий аналіз доробку ентузіаста-збирача, та й складна доля збірки впродовж останнього століття, — усі ці питання виявилися добре висвітленими, передусім завдяки появі передруку праці, здійсненому видавництвом «Либідь» 2006 р.[1]

Саме тут, окрім власне матеріалів Марка Грушевського, було подано підготовлений укладачами збірки узагальнений (але не повний) список праць, складений З. Кузелею, післямову, написану Ярославою Левчук, а також життєпис Марка Грушевського, підготовлений Миколою Кучеренком. Не викликає сумніву, що пророблена колективом упорядників (разом з усіма тими, хто допомагав їм під час підготовки праці, включно із пошуком і упорядкуванням ілюстративного матеріалу), була гідним продовженням титанічної праці самого Марка Грушевського. Завдяки спільним зусиллям двотомник «Дитина

в звичаях і віруваннях українського народа», що вийшов у 1906—1907 роках у Львові в серії «Матеріали до українсько-руської етнології» Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка, отримав друге життя, а відтак через століття майже у повному обсязі знову повернув до свого читача.

Оскільки історія впорядкування матеріалів, підготовки їх до друку, вже була представлена у ґрунтовних розвідках Я. Левчук і М. Кучеренка, тут лише контурно зазначу, що рукопис праці Марка Грушевського, завдяки сприянню Михайла Грушевського, жваво обговорювався в листуванні української наукової еліти. Проте остаточну підготовку до друку зібраних М. Грушевським матеріалів здійснив молодий на той час дослідник Зенон Кузеля (1882—1952) — на час виходу праці М. Грушевського йому було 24 роки. Передусім внесок З. Кузелі полягав у підготовці вступних статей: до першого тому — «Від упорядника», до другого тому — «Про студії над дітьми». Остання — це тематичний огляд праць українських і європейських науковців, відповідно — на момент виходу в світ праці М. Грушевського.

Видається, що участь у цьому унікальному проекті українського мовознавця, бібліографа, етнографа, журналіста та громадського діяча Зенона Кузелі поряд з автором праці — церковним діячем, педагогом, етнографом-збирачем Марком Грушевським — вимагає додаткового, прискіпливого погляду. Для такого аналізу нами обрано фрагмент текстів М. Грушевського, присвячений опису традиційних звичаїв та уявлень про дошлюбні стосунки і норми статевого життя[2]. Очевидно, їх «сороміцький» характер став на заваді, щоби він у повному обсязі дійшов до сучасного читача, адже саме ця частина була виключена із видання 2006 року. Проте у нас є всі підстави твердити, що матеріали, присвячені сексуальним практикам як складовим людської моралі, фактично утворюють окреме дослідження.

Уважне ставлення Кузелі до кожного рядка М. Грушевського, глибокий екскурс у бібліографічний огляд та власні розмірковування, «вмонтовані» під горизонтальними лініями, свідчать про те, що Зенон Кузеля від самого початку й повною мірою оцінив значення цього доробку. Його наскрізні зауваження по всьому фрагменту текстів М. Грушевського, обраних нами для аналізу, засвідчують, що він був не тільки добре обізнаний із специфічною (і, як на погляд пересічного читача, не зовсім дотичною до праці під назвою «Дитина…») тематикою, але вважав за потрібне вголос, без зайвої «сором'язливості», про неї розмірковувати.

Отже, сам фрагмент матеріалів, про який ідеться, охоплює 21 сторінку друкованого тексту. З них близько третини належить коментарям і бібліо-

графічним довідкам З. Кузелі. Серед поданих М. Грушевським надзаголовків є, зокрема, й такі: Секеляння (також секеляння у дітей; «небилиця» про секеляння); Назви про означення місячки; Яких уживають способів, щоб не було дітей (також: що роблять дівчата, щоби не було дітей); Хлопці піддурюють дівчину і по черзі ходять до неї; Як люде перехитряють Бога («на щот» дітей) та ін. Застосування бібліометричного методу виявило надзвичайно широку ерудицію З. Кузелі: загалом бібліографія праць, виявлена та подана ним до означеного фрагменту праці М. Грушевського, містить 53 позиції, із них приблизно навпіл: 25 позицій —це праці вітчизняних дослідників і 28 позицій — це світова (переважно німецькомовна) література[3].

Отже, слідом за М. Грушевським, З. Кузеля занурюється, за його словами, у «новітні студії» з питання «неприродного заспокоювання полових потреб» (тобто онанізму) й радить додатково звернутися, зокрема, до найвідомішої (та універсальної на той час) праці Генриха Плосса «Жінка в народознавстві та природознавстві: антропологічні студії» (Лейпциг, 1885)[4].

Для порівняльного аналізу він широко апелює до традицій, що склалися в інших, зокрема неєвропейських, культурах, і вільно долучає до своїх нотаток відомості щодо літератури з питань «еротики», написаної на санскриті. Ідеться про добре відому на той час працю Річарда Шмідта, присвячену індійській еротиці[5], згадку про Камасутру[6]. Задля крос-культурних паралелей З. Кузеля пропонує звернути увагу й на мусульманську традицію, згадуючи в цьому контексті працю Бернарда Штерн-Шана, присвячену медицині, заборонам і родинному життю в Туреччині (Берлін, 1903)[7].

У коментарі вчений наполягає на «застрашаючих розмірах» онанізму, посилаючися при тому на праці Генрі Гавелока Елліса (1858—1939) — британського фізіолога та письменника, вже тоді провідного спеціаліста з питань сексуальності. Йому належали одні з перших в Європі публікації з питань гомосексуалізму, трансексуальності та аутоеротизму. З. Кузеля вказав на одну із праць Генрі Елліса під назвою «Чоловік і жінка: антропологічне та психологічне дослідження вторинних і третинних сексуальних характеристик» (Лейпциг, 1895)[8].

Додамо, що на той час найвідомішим доробком цього ж автора вже стали «Студії з психології сексу» (Лейпциг, 1897) (згодом вони витримали 130 перевидань, останнє з яких здійснено 2011 р.), проте З. Кузелею вона не згадується. Коментуючи інформацію М. Грушевського про сексуальні девіації, З. Кузеля також згадує про німецького психіатра Річарда Крауф-Ебінга, автора фундаментальної монографії «Психопатія сексуальності» (Штудгарт,

1891)[9]. Це була одна із перших європейських праць, присвячена сексуальним практикам (включно із питаннями гомо- та бісексуальності). Значний блок літератури зарубіжних дослідників подається також для обґрунтування тези, заявленої З. Кузелею, стосовно інтересу академічної громади до питань психопатичних проявів сексуальності. Серед інших згадуються праці німецького лікаря і відомого дослідника історії моралі та питань сексуальності Івана Блоха (1872–1922). З. Кузеля відсилає до двох його праць, написаних німецькою мовою. Одна з них була присвячена Ж. П. Сартрові, друга (видана під псевдонімом Альберт Хаген[10]) присвячена ролі нюху і запахів людини в контексті сексуальності.

Не обійшов увагою З. Кузеля ім'я ще одного дослідника — Еміля Лорена, вказавши на дві його відомі на той час праці. Їх появу розділяв лише один рік, що й не дивно, адже і перша, і друга були присвячені спорідненій, до того ж — дуже специфічній тематиці: «окультизм і любов» (1903) та «садизм і мазохізм» (1904). У них, окрім власне любові та сексу, знайшлося місце і сексуальній магії, чаклунству, заклинанням, талісманам, астрології та сновидінням. Згадаємо також інші праці, на які вказав З. Кузеля як гідні уваги будь-кого, хто займатиметься дотичною тематикою: Рейнхолда Гюнтера — про шлюб у первісному суспільстві (Берлін, 1899), Джозефа Мюллера — про сексуальне життя індіанців Парагваю (Аусбург, 1901); Юліуса Розенбаума — про історію венеричних хвороб (Лейпциг, 1904) та ін.

Бібліографія зарубіжних видань, складена З. Кузелею як коментар до текстів М. Грушевського, присвячених статевому життю, містить прізвище ще одного дослідника — Крауса, та назву праці: «Антропофітея» (з грецької Ανθρωποφυτεία). Такі короткі, в два слова, згадки про автора (навіть без імені), так само як і про його творчий доробок, можна пояснити тим, що тут ішлося про добре відоме академічній громаді наукове серійне видання з еротичного фольклору, що 1904 року почало виходити у Лейпцигу (й тривало до 1913 р.).

Про амбітну мету видавця свідчить надзаголовок: «Щорічник фольклористичних студій та досліджень з історії розвитку статевої моралі». Засновником і рушійною силою цього проекту й був Фрідріх Саломо Краус (1859—1938), якого по праву вважають одним із перших європейських дослідників у царині етносексології. Показово, що він розгортав свої дослідження, спираючись на значний масив фольклорного матеріалу. Перебуваючи під впливом теорії психоаналізу, яка в той час бурхливо розвивалася, Краус та його однодумці наполягали на тому, що «еротичний» (так само як і обсценний) фоль-

клор, який зазвичай видалявся під час публікації тематичних збірок, містив цінну інформацію для розуміння культури того чи іншого народу[11].

У результаті бібліографічної «інтервенції» З. Кузелі, перед читачем також розгортається панорама з імен вітчизняних дослідників, праці яких репрезентували досягнення антропології, етнології/народознавства на межі XIX та XX ст. Серед них імена — В. Боржковського, Ф. Вовка (передусім згадується його праця «Шлюбний ритуал та обряди на Україні», тоді надрукована французькою мовою у Парижі), Ф. Колесси, О. Маркевича, О. Потебні, М. Сумцова («Культурные переживания» та «Очерки народного быта»), П. Чубинського, І. Франка, В. Ястребова, в працях яких висвітлювалася різноманітна проблематика, зокрема молодіжні «вечорниці», «парубоцтво», «місячка», норми народної моралі тощо. Згадуються також імена М. Дикарева, О. Левицького, П. Куліша (разом із російськими дослідниками М. Халанським, Г. Яковлєвим). Кузеля не міг не звернутися й до фундаментальної праці Володимира Шухевича «Гуцульщина» (1897—1908), у якій ґрунтовно аналізувались особливості народного побуту, звичаї, обряди, фольклор гуцулів. Згадує Кузеля нині призабуту працю природознавця, мовознавця, філолога, основоположника української наукової термінології з природознавства Івана Верхратського «Соматольоґія коротко зібрана»[12] (Львів, 1897), де автором розвивалась ідея цілісності людського організму, єдності духовного і тілесного начал у житті людини, розглядалися проблеми соціальної гігієни.

Перелік праць авторів-етнографів з європейських теренів, науковий досвід яких був дотичним до сюжетів, що розглядав М. Грушевський, відкривав для українського читача європейський культурно-антропологічний простір. До нього варто віднести працю польського етнографа і фольклориста Оскара Кольберга, присвячену етнографічному образу Покуття (Краків, 1882—1889), згадку про працю білоруського (і польського) фольклориста М. Федоровського «Люд белоруський на Русі Литовській…» (Краків, 1897); польського антрополога (хоча й випускника лікарського факультету Київського університету, який деякий час працював в Україні) Юліана Талько-Гринцевича та його працю «Нариси з народної лікувальної справи в Південній Русі» (Краків, 1893), а також поляка Яна Швентека[13], який подав етнографічний образ етнічної спільноти, що мешкала над річкою Раба (права притока Дунаю); окремо згадаємо про розвідку К. Лілієнталова[14], присвячену віруванням євреїв, що мешкали в Польщі, етнографічне дослідження Рудольфа Темешвари — угорського лікаря-гінеколога за фахом, присвячене народним звичаям і забобонам в акушерстві та догляду за новонародженими[15], монографію

Джона Алоїза, присвячену традиційним віруванням населення Богемії (нині — Чехія) (Прага, 1905); видання народних саг, оповідань і казок із Східної Померанії (балтійські землі між Одером і Віслою із ганзійськими містами, північно-східна Німеччина), підготовлене Отто Кнупом (Познань, 1885); фольклорно-етнографічну працю німецького лінгвіста та фольклориста Фелікса Лібрехта «До фольклору» (Хайльбронн, 1879), яка зажила величезної популярності, адже була неперевершеним оглядом німецьких, шотландських і норвезьких народних переказів. Зауважимо, що в цьому фрагменті праці М. Грушевського З. Кузеля також звертається й до тематичної літератури, присвяченої саме «дитині» та «дитинству». Серед них ми натрапляємо на згадку про дослідження Францишека Бартоша «Наші діти» (Прага, 1898)[16], яке включало відповідні тексти пісень, віршів, оповідань, відомості про дитячі ігри та розваги, занотовані в Моравії та Силезії.

Завдяки наявності в «тілі» текстів М. Грушевського праці, на які вказував З. Кузеля, разом із його коментарями, навіть незважаючи на те, що це були або коротка згадка прізвища, або перше слово тієї чи іншої праці, або стисла нотатка чи міркування — зібрані разом, вони зробили неоціненну справу. Це був неперевершений досвід наукової співпраці. Два дослідники, різними шляхами рухалися до однієї мети — один із них під узагальненою назвою «Дитина в звичаях та віруваннях українського народу» ретельно накопичував, систематизував, а відтак — уводив до широкого наукового та культурологічного обігу обширний фольклорно-етнографічний матеріал з українських теренів, другий — інтегрував видатний доробок свого колеги у світову систему знань, демонструючи при тому, що українська гуманіта-ристика (разом із культурною антропологією, фізіологією, психологією, педагогікою й новітньою на той час наукою — сексологією) розвивалася в одному річищі з європейською та світовою.

ПРИМІТКИ

[1] *Грушевський М.* Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – К.: Либідь, 2006. – 256 с.

[2] *Мр. Г.* Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з Полудневої Київщини / Обробив Зенон Кузеля // Матеріали до українсґкорусґкої етнології. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка. – 1906. – Т.VIII. – С. 66–72, 96–108.

[3] Тут і далі бібліографія, подана З. Кузелею, наводиться вибірково. Вичерпний список бібліографічних посилань, уточнений і доповнений, оформлений за сучасними нормами опису див.: Етнографія статевого життя й тілесності: зб. ст. / уклад., наук. ред. О. Боряк, М. Маєрчик. – К.: Центр культурно-антропологічних студій, 2013. – С. 118–121.

[4] *Ploss, Heinrich.* Das Weib in der Natur- und Völkerkunde: anthropologische Studien / Heinrich Ploss. – Leipzig : Grieben, 1885. – Bd. 1. – 480 S.; Bd. 2. – 598 S. (Anthropologische Studien. Bd. 1, Bd. 2).

[5] *Schmidt, Richard.* Beiträge zur indischen Erotik. Das Liebesleben des Sanskritvolkes / von Richard Schmidt. – Leipzig, Lotus-Verlag, 1902. – 976 S.

[6] Kāmasūtram des Vātsyāna : die indische Ars amatoria nebst dem vollständigen Kommentare <Jayamangalā> des Yaśodhara / aus dem Sanskrit übersetzt und

herausgegeben von Richard Schmidt. – Berlin: H. Barsdorf, 1912. – 500 S.

[7] *Stern-Szana, Bernhard.* Medizin, Aberglaube und Geschlechtsleben in der Türkei : mit Berücksichtigung der moslemischen Nachbarländer und der ehemaligen Vasallenstaaten / Bernhard Stern-Szana. – Berlin : H. Barsdorf, 1903. – Bd. 1. (1.-3. Teil). – 437 S.; Bd. 2. (4.-6.Teil). – 417 S.

[8] *Ellis, Havelock.* Mann und Weib : Anthropologische und psychologische Untersuchung der sekundären Geschlechtsunterschiede / von Havelock Ellis. Autorisierte deutsche Ausgabe von Hans Kurella. – Leipzig, Wigand's Verlag, 1895. – 408 s. (Bibliothek für Socialwissenschaft ; Bd. 3)

[9] *Krafft-Ebing, Richard von.* Psychopathia sexualis: mit besonderer Berücksichtigung der conträren Sexualempfindung: eine klinisch-forensische Studie / von Richard Krafft-Ebing. – 6., verm. und theilw. umgearb. Aufl., Stuttgart : Ferdinand Enke, 1891. – 328 S.

[10] *Bloch, Iwan.* Der Marquis de Sade und seine Zeit : Ein Beitrag zur Kultur-und Sittengeschichte des 18. Jahrhunderts. Mit besonderer Beziehung auf die Lehre von der Psychopathia sexualis / Iwan Bloch; von Dr. Eugen Dühren [pseud.]. 4. Aufl. – Berlin : H. Barsdorf, 1906. – 538 S. (Studien zur Geschichte des menschlichen Geschlechtslebens, Bd. 1); *Hagen, Albert.* Die sexuelle Osphresiologie : die Beziehugen des Geruchssinnes und Gerüche zur menschlichen Geschlechtsthätigkeit / Albert Hagen. – [Berlin-] Charlottenburg : Barsdorf, 1901. – 290 S. (Ergänzungsband der Studien zur Geschichte des menschlichen Geschlechtslebens).

[11] Див.: *Burt R.* "Errötend folgte er ihrer Spuren…": The Trials and Tribulations of Friedrich S. Krauss //Sexuality, Eroticism, and Gender in Austrian Literature and Culture / edited by Clemens Ruther & Raleigh Whitinger . – New York: Peter Lang Publishing. Inc, 2011. – P. 126.

[12] *Верхратський І.* Соматольогія коротко зібрана. – Львів: Накладом НТШ, 1897. – 360 с.

[13] *Świętek, Jan.* Lud nadrabski (od Gdowa po Bochnię). Obraz etnograficzny / Jan Świętek. – Krakowie : Nakladem Akademii umiejetno´sci, 1893. – 728 p.

[14] *Lilientalowa R.* Wierzenia, przesady i praktyki ludu zydowskiego / Felix Liebrecht // Wisla. – Warszawa, 1905. – T. 19. – S. 148–176.

[15] *Temesváry, Rudolf.* Volksbräuche und Aberglauben in der Geburtshilfe und der Pflege des Neugebornen in Ungarn : ethnographische Studien / von Rudolf Temesváry. – Leipzig : Grieben, 1900. – 146 S.

[16] *Bartoš, František.* Naše děti : Jejich život v rodině, mezi sebou a v obci, jejich poesii, zábavy, hry i práce společné popisuje… / František Bartoš, Aleš Mikoláš. – Praha : J. Otto, 1898. – 281 s.

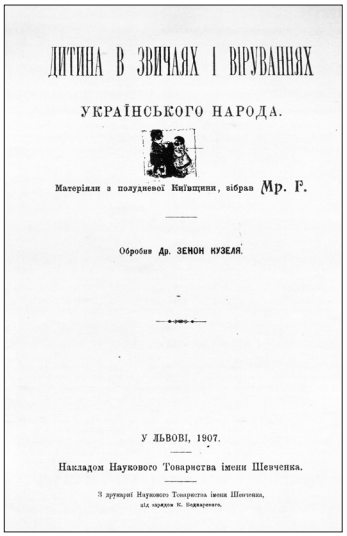
ДИТИНА В ЗВИЧАЯХ І ВІРУВАННЯХ

УКРАЇНСЬКОГО НАРОДА.

Матеріяли з полудневої Київщини, вібрав Мр. Р.

Обробив Др. ЗЕНОН КУЗЕЛЯ.

У ЛЬВОВІ, 1907.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка, під зарядом К. Бадецького.

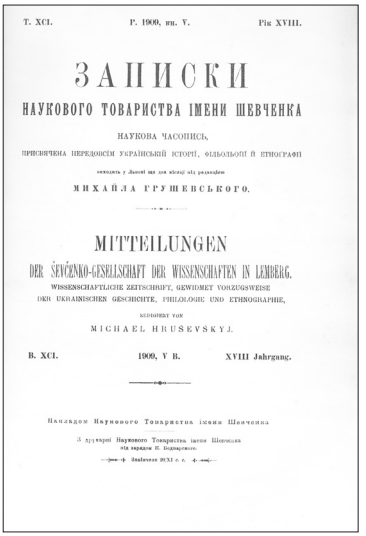
Т. XCI. Р. 1909, кн. V. Рік XVIII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕДОВІСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЬОГІЇ Й ЕТНОГРАФІЇ

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

HERAUSGEGEBEN VON

MICHAEL HRUŠEVSKYJ.

B. XCI. 1909, V H. XVIII Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Бадецького.

Валерій Старков

МАРКО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ДОСЛІДНИК ІГРОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ

Анотація: Проаналізоване одне з перших досліджень традиційної української дитячої ігрової культури як складової традиційної ігрової культури українців.
Ключові слова: дитяча субкультура, традиційна ігрова культура, ігри, забави, іграшки.

Summary: This article describes one of the first studies ofchildren's gameplay in traditional Ukrainian culture as a part of traditional Ukrainian culture.
Key words: children's subculture, traditional culture game, games and toys.

Другу половину XIX ст. впевнено можна назвати найбільш успішним періодом розвитку української етнології, своєрідною «золотою» епохою, яка розвивалася у руслі основних напрямів західноєвропейської науки. На зміну міфологічній школі та романтизму приходять реалізм, позитивізм, еволюціонізм. Розробляються нові наукові методи дослідження і осмислення етнічних культур.

З іншого боку, початок XX ст. був періодом відомих історичних подій, які багато в чому змінили соціально-економічний лад суспільства й позначились на його науковій діяльності. Зазначені обставини важливо брати до уваги в контексті вивчення традиційної ігрової культури населення України і внеску до нього Марка Грушевського. Кількість опублікованих цього часу збірок ігор значно скоротилась. Ще 1890 р. Микола Сумцов зазначав стосовно дитячої ігрової субкультури, що «детские игры многочисленны, но однообразны и малосодержательны. Одно время мифологи и историки надеялись найти в них ценные архаические черты, но надежда эта мало оправдалась»[1]. Можливо, й це спричинило зменшення кількості «ігрових» публікацій. Важливо зауважити також, що традиційна культура поступово спрощувалася і об'єктивно її ареал звужувався, що відображалось на процесі її вивчення.

Проте публікації описів ігор і розваг не припинялись і джерельна база вивчення традиційної ігрової культури українців розширювалась, хоча й не так активно, як у другій половині XIX ст. Опубліковані збірки описів ігор доволі нечисленні (П. П.[2], Леся Українка[3]) і не є значними за обсягом. Окремі збірки ігор і розваг можна віднайти й у деяких загальних етнографічних описах (В. Бабенко[4], В. Камінський[5]). Окремо відзначимо працю Зенона Кузелі

про «ігри при мерці»[6], який підсумував у ній джерельну базу цього явища на той час. Ця праця і донині є взірцевою про ігровий складник поховальної обрядовості українців.

На цьому тлі вирізняється подвижницька діяльність Марка Федоровича Грушевського (1865–1938). Етнографічні дослідження він розпочав наприкінці 80-х років XIX ст. (див. листи за 1891 р. Михайлові Грушевському про те, що за останні два роки зібрав «чималенько клаптиків», очевидно, «етнографічних записів, про які б хотів порадитись»[7]. Учителюючи на Черкащині, він мав змогу спостерігати побут селян, зокрема і дитячий, бо часто спілкувався із дітьми (сам мав четверо дітей).

Матеріали, зібрані Марком Грушевським і опубліковані у 1906—1907 роках у праці «Дитина у звичаях і віруваннях українського народа. Матеріали з полудневої Київщини» у «Матеріалах до українсько-руської етнології»[12], взагалі є першою у світовій історіографії комплексною працею про дитяче життя, яка набагато випередила в часі знану у світі працю Маргарет Мід «Дорослішання на Самоа» (1928 р.)[13]. (Як уже зазначалося, у другій половині XIX ст. дослідження М. Сумцова[8], Хр. Ящуржинского[9], П. Іванова[10], М. Дерлиці[11] лише «зачепили» певні аспекти життя української дитини).

Перед тим, як праця Марка Грушевського потрапила до видання Наукового Товариства ім. Шевченка, він розмістив 1904 р. у «Киевской Старине» описи дитячих ігор і забав під назвою «Дытячи забавки та гры усяки»[14]. Автор описав понад сім десятків (77 найменувань) дитячих іграшок, саморобних примітивних музичних інструментів та розваг для дітей молодшого віку, хоча деякі забавки використовували і дорослі. Це такі ігри і забави:1. «Тарахкотёльце» («торохтельце», «торохтильце») (з гусячои шыи); 2. «Торохтёло» (з свынячого пузыря); 3. «Деркач» («деркотёло», «деркало»); 4. «Вуркало» («вуркотёло») (з свынячои, або з баранячои кисточки); 5. «Вуркало» («гудок»); (з дерева); 6. «Пукалка» («стрелька») (з дерева); 7. «Сцыкавка» («спрыса»); 8. «Швыгалка»; 9. «Праща» (з реминякы); 10. «Праща" (з дерева); 11. «Дзыга» («веретено»); 12. «Дзыга-игрaшка»; 13. «Журавель» («клацала»); 14. «Пыльщык»; 15. «Ковали»; 16. «Салдат»; 17. «Млынок» (з очерету); 18. «Млынок на хвостивныку» (з дерева); 19. «Млынок на валкови» (з дерева); 20. «Млынок на води» (з очеретыны); 21. «Млынок павучок» (з соломынкы); 22. «Павучок» (з соломы); 23. «Павучок з соломкы»; 24. «Змия» (з паперу); 25. «Ходули»; 26. «Дид» («машкара»); 27. «Баба» (з снигу); 28. «Снижкы»; 29. «Кобзалка» («скобзалка»); 30. «Громак»; 31. «Грынджолы»; 32. «Громак-свыня»; 33. «Конек»; 34. «Крутилка»; 35. «Возык» («карета»); 36. «Возык» («цяцька»); 37.

«Возык-кони»; 38. «Гойдалка дитяча»; 39. «Гойдалка хлопчача» («выхалка», «кобылыця», «колыска»); 40. «Скракли»; 41. «Хрест» (з очерету); 42. «Хрест» (з дерева); 43. «Хрест» (з соломы); 44. «Голубы»; 45. «Куклы»; 46. «Стрилка», 47. «Лучок», 48. «Рижкы»; 49. «Ральце», 50. «Ковинькы» («патерычкы»); 51. «Свысток» («свищик»); 52. «Пыщик» («пыщалка» (з дерева); 53. «Пыщалка» («з самого мышию»); 54. «Пыщалка» («з жыта»); 55. «Пыщалка» («з лыстка»); 56. «Дудка» («з гарбуза»); 57. «Дудка («з лозовои, або шелюговоъ кори»); 58. «Сопилка»; 59. «Выгран»; 60. «Скрыпка» («з очеретынок»); 61. «Пыщалка з рижком» («очеретына и роговый рижок»); 62. «Цымбалы» («з очерету»); 63. «Коныk» («свистун»); 64. «Дзызкавка»; 65. «Балалайка»; 66. «Дзызкавка» («з чайкы, або з хруща»); 67. «Дзызкавка» («з очеретыны»); 68. «Морока» («з мышию робыться»); 69. «Морока» («з ремінця»); 70. «Морока» («баранець»); 71. «Морока» («з сырого шелюгу, або лозыны»). 72. «Морока» («з пояса розпытлюваться»); 73. «Морока» («з пояса — вузол розвьязать»); 74. «Морока» («загадка»); 75 «Загадка» («морока») («на два вузлы на одним пояси»); 76. «Морока на шыйку до батога»; 77. «Морока — покласты десять палочок навхрест через дви на третю».

Описів суто ігор у виданні обмаль, хіба що опис гри у «скраклі» (№ 40). Зафіксована етнографами (О. Терещенко, П. Чубинський, С. Ісаєвич, П. Іванов, М. Русов та ін.) та письменниками (Г. Квітка-Основ'яненко, М. Гоголь) протягом усього XIX ст. гра «скраклі» була поширена на більшості етнічної території українців. У цю гру грали як діти, так і дорослі. Вона мала багато регіональних варіантів, але її суть становило вибивання палицею з певної відстані із заздалегідь обраного обмеженого місця, «го́рода», невеликих дерев'яних паличок, «скраклів», переважно циліндричної форми, за його межі. Кількість гравців не обмежувалась, але зазвичай грали дві партії (від одного до кількох гравців в кожній), у яких був свій «город». Скраклі (переважно від п'яти до десяти) розташовувались по-різному, головним чином вертикально на передній лінії «го́рода». Перемагала команда, яка швидше вибивала всі скраклі з відповідного «го́рода». Здебільшого, ті, хто програв, возили верхи переможців від одного «го́рода» до іншого. Всі ці елементи спостерігаємо в опису Марка Грушевського № 40. Водночас інновації, які додавалися у гру як із часом, так і зі змінами у суспільстві, коригували її. За час фіксації, тобто у XIX—XX ст., гра як зберегла архаїчні риси, так і набула нових. До перших можна зарахувати збереження основної дії гри — збивання скраколь з певної відстані; основні атрибути гри — битку та скраклі; катання «верхи» переможців на переможених тощо, а до новацій — збільшення

кількості фігур, складених із скраклів; появу нових фігур з новими назвами, суголосними часові; зміну назв окремих «старих» фігур; уніфікацію розміщення «городів» та «геометрії» гри. Загалом же, розвиток та побутування кожної гри — безперервний процес і це доводять тексти відповідних джерел відносно гри «у скраклі»[15].

Зроблені Марком Грушевським записи ігор та описи іграшок були, за його задумом, складовою частково опублікованої праці «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу». У 2006 р. видавництво «Либідь» здійснило перевидання опублікованих у 1906—1907 роках томів «Дитини…», за винятком сюжетів, пов'язаних із дитячою та підлітковою сексуальністю (Т. 8. — С. 66—72, 96—108)[16]. Практично, весь матеріал статті з «Киевской Старины» вміщено у «Дитині…» видання 2006 р.[17]. Опублікована частина «Дитини…» докладно оповідає про життя дітей до шести років включно. Зазначимо, що в цьому виданні вміщено також підрозділи «Возики» та «Ходження гуртом».

Як бачимо, описи ігор та іграшок розподілені за віковими здатностями дитини гратися іграшкою або виготовляти її. Увесь спектр дитячих фантазії, вмінь, знань втілився у ці саморобки й у ігри з ними. В ігровому середовищі дитина розвиває всі свої моральні та фізичні ресурси, й у грі проходить усі стадії життя: від раннього дитинства до юнацького та парубоцького віку. Про це Марко Грушевський планував розповісти у подальших частинах «Дитини…». Проте задум Марка Грушевського та Зенона Кузелі видати том, присвячений дитячим іграм та розвагам, не здійснився[18].

У січні 1908 р. З. Кузеля повідомляє М. Грушевського про те, що він уже працює над третім томом «Дитини…»: «Крім того ладжу 3 том Дитини, де буде докладна студія про игри і забави. Дитина і загадки, яких менї вже до тепер надіслано около тисячки, вийдуть в р[оку] 1909 в зимі, про що я вже заздалегідь повідомив Етног[рафичн]у Комісію»[19]. Третій том цього видання мав охопити «пастуший» і школярський вік дитини, дитячі забави, ігри і т. ін., але так і не вийшов друком**.** Увесь 1908 р. З. Кузеля працював над іншими науковими працями, а 1909 р. мав переїзд з Відня на помешкання до Чернівців. Цей переїзд він назвав «нещасливим»[20]. Проте в листопаді 1909 р. З.Кузеля стверджує, що «третій том "Дитини" майже готовий»[21]. У листі від 3 липня 1911 р. він взагалі говорить про завершення основної частини праці про ігри та розваги дитини: «Матеріяли про дитину (***гри й забави лежать у мене готові до друку***) і я чекаю лише нагоди, щоб поїхати ді Львова по літературу для вступу»[22]. Але ця згадка про видання студії про ігри та розваги дитини в листах Зенона Кузелі до Михайла Грушевського була останньою.

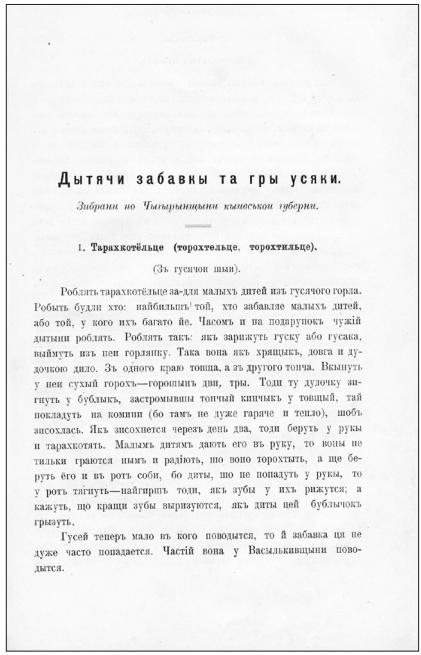

Дытячи забавкы та гры усяки.

Зибрани по Чыгырынщыни кыивськои губерни.

1. **Тарахкотёльце (торохтельце, торохтильце).**

(Зъ гусячои шыи).

Роблять тарахкотёльце за-для малыхъ дитей изъ гусячого горла. Робыть будли хто: найбильшъ той, хто забавляе малыхъ дитей, або той, у кого ихъ багато йе. Часомъ и на подарунокъ чужій дытыни роблять. Роблять такъ: якъ зарижуть гуску або гусака, выймуть изъ неи горлянку. Така вона якъ хрящыкъ, довга и дудочкою дило. Зъ одного краю товща, а зъ другого тонча. Вкынуть у неи сухый горохъ—горошынъ дви, тры. Тоди ту дудочку зигнуть у бублыкъ, застромывшы тончый кинчыкъ у товщый, тай покладуть на комини (бо тамъ не дуже гаряче и тепло), шобъ зисохлась. Якъ зисохнется черезъ день два, тоди беруть у рукы и тарахкотять. Малымъ дитямъ дають его въ руку, то воны не тильки граются нымъ и радіють, шо воно торохтыть, а ще беруть ёго и въ ротъ соби, бо диты, шо не попадуть у рукы, то у ротъ тягнуть—найгиршъ тоди, якъ зубы у ихъ рижутся; а кажуть, що кращи зубы выризуются, якъ диты цей бублычокъ грызуть.

Гусей теперъ мало въ кого поводытся, то й забавка ця не дуже часто попадается. Частій вона у Васылькивщыни поводытся.

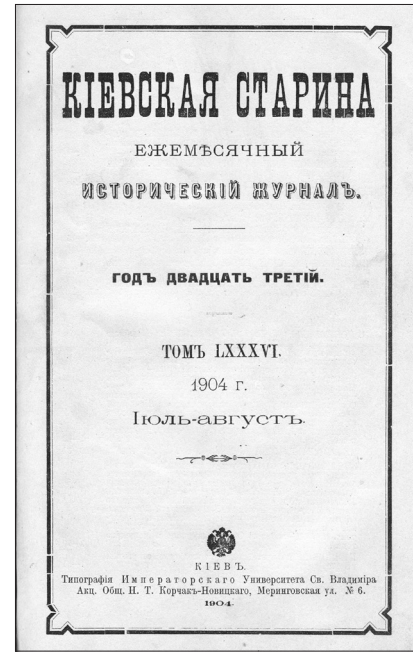

КІЕВСКАЯ СТАРИНА

ЕЖЕМѢСЯЧНЫЙ

ИСТОРИЧЕСКІЙ ЖУРНАЛЪ.

ГОДЪ ДВАДЦАТЬ ТРЕТІЙ.

ТОМЪ LXXXVI.

1904 г.

Іюль-августъ.

КІЕВЪ.

Типографія Императорскаго Университета Св. Владиміра Акц. Общ. Н. Т. Корчакъ-Новицкаго, Меринговская ул. № 6.

1904.

Перша сторінка праці М. Грушевського “Дитячі забавки та гри усякі” та обкладинка журналу в якому її опубліковано

Інтенсивна наукова та громадська діяльність Зенона Кузелі в Чернівцях, а згодом Перша світова війна, що розпочалася, не дали змоги завершити цю працю. Таким чином, грунтовна праця з традиційних дитячих ігор і забав (3-й том «Дитини...»), яку, як бачимо, дуже ретельно, впродовж кількох років, готував Зенон Кузеля, так і не побачила світ. Так і не публікована, згодом вона загубилася у вирі Першої світової війни. На нашу думку, ця праця могла бути значним внеском у джерельну базу вивчення традиційної ігрової культури українців, адже ігрова складова дитячої субкультури була рушійним механізмом розвитку дитини. На жаль, про архів Зенона Кузелі довоєнних часів немає відомостей, а архів НТШ, в якому, можливо, таки зберігалися матеріали невиданих томів «Дитини…» значно потерпав під час війни. Ще одним напрямом пошуків може бути пошук серед конфіскованих під час останнього арешту Марка Грушевського 1938 р. рукописів. З огляду на технологію написання та підготовки до друку і самий друк тогочасних наукових праць, традиція переписувати начисто матеріали, які йдуть до друку, була дуже поширеною у XIX — на початку XX ст. Це спостерігаємо, наприклад, у

Митрофана Дикарева, Федора Вовка, того ж Зенона Кузелі, вивчаючи їхню спадщину. То ж, можливо, чернетки «ігрових» матеріалів зберігалися у нього. Хоча, з іншого боку, після польових досліджень Марка Грушевського і підготовки ним рукопису до моменту арешту минуло понад тридцять років. Дослідник життя і творчості Марка Грушевського Микола Кучеренко засвідчив відсутність у слідчій справі Марка Федоровича відомостей про зниклі праці вченого[23]. Проте дослідники не втрачають надії віднайти зниклі матеріали третього, «ігрового» тому.

ПРИМІТКИ

[1] *Сумцов Н.Ф.* Предисловие 1 // Игры крестьянских детей в Купянском уезде. Собрал П. Иванов. – Харьков, 1890 (1889). – С. 3.

[2] *П. П.* Некоторые детские игры в Маяках, Херсонской губ. // КС. – 1902. – № 9. – С. 401–407.

[3] *Косач Л., Квитка К.* Детские игры, песни и сказки. Ковельского, Луцкого и Новоград-Волынского уездов Волынской губ. (Дитячі гри, пісні й казки. Зібрала Косач Л., голос записав Квітка К.). – К., 1903. – 37 с.

[4] *Бабенко В.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославского Края. – Екатеринослав: Изд. Екатеринославского Губернского Земства к XIII Археологическому съезду, 1905. – IV+144 с.

[5] *Каминский В.* Праздник Пасхи в селе Косареве, Дубенского уезда, Волынской губернии // КС – 1906. – № 3–4. – С. 299–320.

[6] *Кузеля Зенон.* Посіжинє і забави при мерци // Записки НТШ. – Т. 121. – Львів, 1914. – С. 173–224; Т. 122. – Львів, 1915. – С. 103–160.

[7] Цит. за: *Левчук Ярослава.* Післямова // Грушевський Марко. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – К.: Либідь, 2006. – С. 216.

[8] *Сумцов Н.* О славянских народных воззрениях на новорожденного ребенка // Журнал Министерства народного просвещения. – 1880. – Ноябрь. – С. 68–94.

[9] *Ящуржинский Хр.* Поверья и обрядности родин и крестин // КС. – 1893. – № 7. – С. 74–83.

[10] *Иванов П.* Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской губернии. I. Приметы и поверья, относящиеся к беременности и к рождению детей. II. Колыбельные песни. III. Детские песни и приговорки. IV. Прикладки к именам, дразнилки и клички // Этнографическое обозрение. – 1897. – № 1. – С. 22–81.

[11] *Дерлиця М.* Селянські діти. Етнограф.нарис // Етнографічний збірник. – Т. 5. – 1898. – С. 121–140.

[12] *Г. Мр. [Грушевський Марко]* Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини. Зібрав *Мр. Г.* / Обробив Др. *Зенон Кузеля* // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 8. – 1906. – VIII+VI+220 с.; Т. 9. – 1907. – XXIII+ 144 с.

[13] *Mead M.* Coming of Age in Samoa. A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilization. – N.-Y., 1928.

[14] *Г[рушевский] М[арко].* Дытячи забавки та гры усяки // КС – 1904. – № 7–8. – С. 51–105 і окрема відбитка: К., 1904. – 55 с.

[15] *Старков Валерій.* Традиції та інновації в ігровій культурі населення України. Гра "у скраклі" // Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства НАН України. – Т. 21. – К.: ІУАД, 2010. – С. 355–356.

[16] Етнографія статевого життя й тілесності: зб. ст. / уклад.О. Боряк, М. Маєрчик. – К., 2013. – С. 101.

[17] *Грушевський Марко.* Дитина... – С. 96–100, 112–116, 124–128, 136–146, 156–166, 168–174. 176–182.

[18] *Старков В.* Українські народні ігри: втрати на шляху вивчення // Концепції культури в історії української гуманітарної думки XIX–XX ст. / під ред. І.М. Юдкіна. – К., 2007. – С. 99–101.

[19] Там само. – С. 41.

[20] Там само. – С. 47.

[21] Там само. – С. 48.

[22] Там само. – С. 58.

[23] *Кучеренко Микола.* Життєпис Марка Грушевського // Там само. – С. 245.

Яніна Діденко
Надія Кукса

ДОСЛІДЖЕННЯ ДОРОБКУ МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО У НАУКОВО-ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧИГИРИН»

Анотація. Стаття присвячена діяльності Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» із збереження історичної пам'яті про етнографа та фольклориста Марка Федоровича Грушевського. Розглянуто питання створення «Музею Дитини», що базуватиметься на дослідженні та практичному використанні творчого спадку Марка Грушевського.

Ключові слова: Національний історико-культурний заповідник «Чигирин», Марко Грушевський, «Музей Дитини», Суботів.

Summary. Research of creative heritage of Marco Hrushevsky is the one of the priority areas of scientific and educational activities of the National Historical and Cultural Reserve «Chyhyryn».

Key words: the National Historical and Cultural Reserve «Chygyryn», Marco Hrushevskyi, «Museum of the Child», Subotiv.

7 березня 1989 р. згідно із Постановою Ради Міністрів УРСР № 77 «Про оголошення комплексу пам'яток історії, культури та природи м. Чигирина, с. Суботова і урочища Холодний Яр у Черкаській області Державним історико-культурним заповідником» з метою вивчення, збереження та відтворення національно-культурної спадщини та пам'яток природи одного із визначних регіонів України — Чигиринщини було створено заповідник. До його складу увійшли численні пам'ятки історії, археології, ландшафту, архітектури та містобудування в м. Чигирин, селах Суботів, Медведівка, Стецівка. Серед них пам'ятки національного значення: Замкова гора в м. Чигирин, городище чорноліської культури (IX—VI ст. до н. е.), Іллінська церква XVII ст., місце усипальниці Богдана Хмельницького (1657 р.) у с. Суботів.

Наприкінці XX — на початку XXI ст. закладом було виконано значний обсяг робіт з реставрації та відтворення історико-культурної спадщини Чигиринщини: реставраційно-ремонтні роботи Іллінської церкви, павільйон над кам'яницею на місці колишнього родо-

Суботів. Вид на Михайлівську церкву. Кінець XIX— початок XX ст.

вого маєтку Хмельницьких — Замчищі, відновлення бастіону Дорошенка, відтворення історико-архітектурного комплексу «Резиденція Б.Хмельницького» та ін. На теперішній час у закладі діють 5 музейних закладів: музеї Богдана Хмельницького та археології в Чигирині, історичний у Суботові, краєзнавчий — у Медведівці, етнографічний музей у Стецівці. Концепція закладу передбачає розширення музейної мережі. Провідне місце в діяльності заповідника посідає науково-дослідна робота: постійно проводяться археологічні дослідження, етнографічні експедиції, відбуваться наукова комплектація наукових фондів. На базі закладу організовуються науково-практичні конференції та семінари, зокрема і міжнародного рівня[1].

Зі створенням на теренах Чигиринщини заповідника громадськість краю наново відкрила для себе ім'я та науковий спадок етнографа та фольклориста М. Ф. Грушевського, незаслужено забуті впродовж довгих десятиліть. З 1897 до 1910 років він був настоятелем церкви Святого Архистратига Михаїла в с. Суботів Чигиринського повіту; зібрав на Чигиринщині значну кількість матеріалів, які згодом були оформлені в двотомну працю «Дитина в звичаях і віруваннях українського народа», збірки «З життя селян на Чигиринщині», «Дитячи забавки та гри усяки», «Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова». 2013 р. побачило світ підготовлене

Надією Куксою та Яніною Діденко видання «Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX—першої половини XX століття», окремі розділи якого присвячені Марку Грушевському та його дослідженням Чигиринщини[2]. Співробітники закладу неодноразово готували пересувні та тимчасові виставки, присвячені життю та діяльності Марка Грушевського на Чигиринщині. У січні 2014 р. в музеї Богдана Хмельницького відбулася тимчасова виставка «…розкрить правдиво очі всім об українському народові, який він справді є» (Марко Грушевський) (до 95-ї річниці проголошення Соборності України та 75-ліття мученицької смерті священика, єпископа УАПЦ, етнографа, краєзнавця Марка Грушевського), підготовлена співробітниками відділу «Суботівський історичний музей» за допомогою провідного наукового співробітника Історико-меморіального музею Михайла Грушевського М. О. Кучеренка[3].

Зацікавлення особистістю Марка Грушевського, його науковою спадщиною підштовхнули до ідеї створення у складі закладу (на базі відділу «Суботівський історичний музей») Музею Дитини. Поява цього музейного закладу саме в Суботові була зумовлена тим, що в ньому здійснено найбільш результативні дослідження українським етнографом та фольклористом Марком Федоровичем Грушевським— першим дослідником феномену дитини, який виявив глибинні витоки усталених народних традицій. Н. Кукса підготувала концепцію, структурний та тематико-експозиційний плани нового музею. Згідно з концепцією нового музею, передбачено музеєфікацію автентичної будівлі XIX ст. (пам'ятка «Українська хата») на місці садиби Хмельницьких у Суботові, створення в ній постійної експозиції нового музейного закладу, облаштування території, прилеглої до музею для проведення традиційних ігор та розваг. Музей Дитини має стати закладом, де найбільш послідовно розглядатиметься дитина як феномен суспільного життя українського населення. Основою нового музею стане дослідження та практичне використання творчого спадку Марка Грушевського — матеріалів, зібраних на Чигиринщині протягом 1898—1900 років[4]. У музеї буде розкрито дві теми: самобутній світ української дитини за періодизацією дитинства М. Ф. Грушевського та життя і діяльність М. Ф. Грушевського на Чигиринщині.

За задумом, основу музейної збірки з першої теми утворять оригінальні предмети та світлини з фондів НІКЗ «Чигирин», оригінальні

побутові речі, які були пов'язані із селянською дитиною від народження до повноліття (рушники, ніж, книга, гребінь, веретено, дерев'яні ночви, монети, горщик для купелі, пелюшка, ікона Божої Матері, лампадка, колиска на вервечках, повивач тощо), авторські реконструкції дитячих іграшок та предметів побуту (торохкотольця, дзиги, возики, деркачі, «млинки», ходушки, гойдалка, вузлові ляльки, різноманітні «стрельки», музичні інструменти: свисток, дудки, сопілки та ін.), автентичні речі (вигран, свистунці – археологічні знахідки), авторські вироби (керамічні свистунці, ляльки-мотанки), дитячий одяг та прикраси (сорочечки, спідниці, стрічки, віночки, намиста). Розкрити тему допоможуть світлини із зображенням дітей кінця XIX — початку XX ст. у фондах заповідника та роботи художника-реставратора заповідника Наталії Атамась на тему дитячих ігор, іграшок і забав, створені за описами Марка Грушевського.

Пилип Шуть, мешканець с. Суботів, один із респондентів Марка Грушевського. Фото кінця XIX ст.

Побут М. Ф. Грушевського на Чигиринщині буде репрезентований предметами старовини, що зберігаються у фондах закладу (рушниками, меблями, посудом, подібні до яких могли використовуватись родиною вченого), письмовим приладдям та книгами (як церковними, так і підручниками), культовими предметами кінця XIX — початку XX століть (кадильниці, лампади, ікони народного письма), деталями священицького облачення (єпитрахіль та пояс священика), виданнями досліджень М. Ф. Грушевського. Особливо цінними є експонати, безпосередньо пов'язані із М. Ф. Грушевським, включені до ТЕПу нового музею: портрети Т. Г. Шевченка і суботівського селянина Пилипа Шутя роботи місцевого невідомого художника (початок XX ст.) (одно-

го із респондентів вченого). З моменту появи ідеї створення нового музею співробітниками закладу систематично проводяться заходи, спрямовані на формування його колекції. Починаючи з 2003 р., під час проведення Всеукраїнських молодіжних симпозіумів гончарного мистецтва «Чигирин» (2003—2012 роки). та Всеукраїнських симпозіумів народного мистецтва «Суботів» (2005—2012 роки) (проведених на базі відділу «Суботівський історичний музей») заповідником проводиться робота з формування колекції народної іграшки. Серед учасників симпозіуму народного мистецтва «Суботів» неодноразово були досвідчені майстрині-лялькарки — А. Маркар'ян та Л. Губаль, роботи яких були передані до фондів заповідника. На початку 2000-х років для музейної колекції місцевою майстринею Ніною Тагіровою були відтворені ляльки, що перегукуються із особистою колекцією вузлових ляльок М.Ф.Грушевського. До колекції музею потрапили і авторські ляльки місцевої майстрині Олени Черноус та її учнів.

Співробітниками Н. В. Куксою, Я. Л. Діденко та О. І. Трощинською було підготовлено проект «Створення Музею Дитини» до Плану реалізації Стратегії розвитку Черкаської області на період 2015—2017 років. Одним із пунктів проекту є проведення фестивалю майстрів народної іграшки на базі заповідника для відтворення предметів етнографічної колекції М. Ф. Грушевського з метою поповнення музейної колекції традиційних іграшок. У майбутньому новий музей може стати значним освітнім центром з популяризації традиційної української дитячої культури, місцем впровадження дитячих інтерактивних програм, розроблених на основі традиційних дитячих ігор та забав, проведення творчих дитячих фестивалів.

ПРИМІТКИ

[1] Національний історико-культурний заповідник «Чигирин». Путівник. – Черкаси: Кандич С.Г., 2013. – С.3–5

[2] Кукса Н.В., Діденко Я.Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – першої половини XX століття. – Черкаси: видавець Кандич С.Г., 2013. – С.60–88.

[3] НА НІКЗ «Чигирин». – Літопис Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». – 2014 р.

[4] НА НІКЗ «Чигирин». – Концепція, структурний та тематико-експозиційний плани «Музею Дитини». – 2003.

РОЗДІЛ 3

ЕПІСТОЛЯРІЙ МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО

ДЕЩО З БІОГРАФІЇ ГРУШЕВСЬКОГО МАРКА ФЕДОРОВИЧА

На Чигиринщині майже в жодному селі хто-небудь з роду Грушів мав своє оселище, — і все на більш-менш довгий час. А в селі Худоліївці рід Грушів здавен-давніх вкоренився так, що початку або й перерви в заселенні цим родом цього села людська пам'ять ні в записах, ні в перека[зах] … сказати не може. Не відмежовуючись нічим від всьо[го] … [се]лянства, а Худоліївського зосібно, і зливаючись з [ним у] … бутті, зазнавав цей рід на собі усіляких наслід [ків у] … політичних змінах всього українського народу. М […] ківцями цього роду було чимало й так чи інак видо[мих] … осіб, одначе простонародність в буттю їх - це їх основна риса. Ще й нині селяни в споминах своїх вважають їх за одно з собою в життьових турботах: в сані духівництва, наприклад, припускалася чумачка, або в стані канцлера двору його величности /були й такі/ припускалося господарство, хоча й у дрібному розмірі, як от в с.с. Худоліївці, Шабельниках в містах: Чигирині, Крилові і так далі і т. далі. Як в цівільному, так і в духовному стані Груші не вважали себе за якусь кастову окремішність: не було випадку, щоб хтось з Грушів, наприклад, тримався принципу дружитись з особою свого ж таки службового стану, або щоб хтось з них принципово ставив собі метою життя людського оте казенне «спасіння душі», або отой писаний «рай» й забобони якісь, а не життя, як таке. Підлягаючи звичаю, а то і вимогам простого парахвіяльного селянства, Груші приймали на себе сан духівницький, але виконували обов'язки цього сану, лише як звичай народній, що сяк так окрашує буденність в життю народу, а не як догмати якісь надиктовані з неба чищо там, а тому й перевага в роду їх давалася господарству, реместву, освіті, а не досяганню «раю» або втіканню від «аду». Головним завданням своїм в загальнолюдському житті Груші, слідом за селянством, ст[ави] … ли освіту, — але освіту вільну, без жодної тенденційн[ості] …

Батько Марка Грушівського Федір Іванович тому тільки … [пого]дився задовольнити бажання худоліян та архиєрея взяти … [на] себе служіння в стані дяка, що дяківство давало права учити дітей дяківських у вищих школах, чого не припускалося щодо простого селянства, за тодішніми законами. Прийнявши ж на себе виконування обов'язків дяка, виконування їх припоручив паламареві, віддавши йому за це всі «доходи» від дяківства. Сам же він працював коло пасіки та господарства на 4-х десятинах землі і тим здо-

бував кошти на навчання дітей. «Оцієї лишусь, — каже було він, показуючи на комір своєї сорочки, - а таки повчу дітей, як слід». Коли перша його жінка з родів померла, лишивши йому сина Панаса, він одружився з другою, але й ця до родів померла в тодішню якусь пошесть. Одружившись утретє з селянкою м. Ведмедівки Марьяною Йосиповною Дишканткою, мав п'ять синів й дві доньки. З персональних своїх міркувань, вважав за потрібне всіх діток своїх, зараз після відлучення кожного від грудей матері, віддавати у м. Ведмедівку на догляд тещі своєї - Домахи Дишкантки. Жодне з дітей виховувалось у бабуні своєї літ до 7—8 — часу, з якого кожне поверталось до батька й неньки: літом на допомогу їм у господарстві та в пастівництві, а зимою на вивчення грамоті, як у окремих грамотіїв, так і в школах народніх, хоча тоді цих шкіл на повіті було дві-три не більше і ті ледве-ледве народжувалися й животіли. Марко був другим сином цієї третьої жінки. Народився він 1865 р. 25 квітня в с. Худоліївці. Виніс він на собі цілком батькову методу виховання в дитинстві. 1876 року його, слідом за першим сином третьої жінки — Гриць-ком, віддано до Черкаської духовної школи /бурси/ на кошти батька. Як раз в годину вступу Марка до цієї школи, Панаса, що вже скінчив середню школу, було вислано за межі України з причин невідомих, але політичних очевидно. Цей випадок, здавалося, ще більше підняв батька своїх дітей на потребу дати дітям освіту найсерйознішу. Але, коли Марко перейшов у другу клясу через рік, а не через два, як це тоді інструктивно практикувалося, батько, втішений з цього, розпочав господарювання в більш широкому розмасі і в цьому захваті здобув собі якийсь верех у здоровлі свойому. Захворівши, пролікував усе, що мав, і таки помер, лишивши всю сім'ю без ніяких коштів. Освіті всіх його дітей прийшов край. На виручку прийшли Худоліяни: за їх порадою й підтримкою коштами та за тяжкою працею й розумом удови-матері, освіта дяківських дітей продовжувалась. Через рік після смерти батька, Марка сама школа /бурса/ взяла учити далі на шкільні кошти. На ці кошти та на додаткові засоби худоліян та матері своєї Марко зміг скінчити Київську духовну семінарію 1889 року, а ще до закінчення її, року 1887, розпочав /потай шкільного уряду свого/ позашкільну освіту, часом самотужки, а часом під проводом Антоновича В. Б., Конисього Ол. Як., Грушевського М. С., Левицького Ів. С. - Нечуя й багатьох інших. Провадячи самоосвіту й після закінчення Семінарії, М. Г. учителював в народніх школах з 1889 до 1897 р., а з 1897 до 1910 року священствував у с. Суботові, на Чигиринщині. 1910 року адміністративно був переведений у м. Таганчу, на Канівщині, як «неблагонадійний». 1917 р. він залишає священство і працює на різних цівільних посадах і між тим під-

тримує й служіння в УАПЦ. Року 1930-го розриває зв'язок з релігією взагалі, як про це й надруковано в газеті «Пролет. Правда» 1930 р. 5/П. Розрив цей передруковано майже в усіх Українських органах друку. З дня заяви своєї про цей розрив, Г. не міг здобути ніякої собі праці. Аж 1930 р. 2/VI шляхом біржі праці здобув посаду сторожа Жовтневої лікарні, а потім 1932 р. 10/І тим же шляхом здобув посаду кур'єра при матеріяльній частині ВУАН. На цій посаді працює й зараз. За сучасними законами, не прийнято його в профспілку робітників і позбавлено права голосу.

Громадська діяльність.

1. З дня вступу свого до Київ. дух. Семінарії Г. М. мав широку популярність серед учнів вищих і нижчих кляс Семінарії, а також повне довірря семинарського уряду, як казенно-коштний учень. Скориставшись цим, він року 1885, потай від урядового ока, з учнів вищих і нижчих кляс Семінарії заснував цілком конспиративний «кружок». Метою «кружка» було здобуття спільними силами безтенденційного, в супереч семінарському, правдивого стану освіти своєї. Кружок цей проявив себе досить стало й жваво щодо завдань своїх. Місцем зібрань його була прибудівля коло стін Воздвиженської церкви для церковної школи, якою розпоряджався учитель її, поза відомом попа, Колтоновський Павло Якимович. Трохи згодом зібрання провадилися коло церкви Іорданівської в приміщенні дяка цієї церкви Скочковського Луки Полікарповича.

Робота «кружка» полягала в складанні власної бібліотеки, в читанні рефератів, в улаштуванню вистав по приватніх приміщеннях та в запровадженню літературно-вокально-музичних годин для учнів Семінарії. В такій роботі цілком несподівано прийшлось здибатися з представниками кружка Університетського і непорозумітися між собою представникам обох гуртків було б не природньо. А порозумівшись, в «кружок» семинарський запрохувалися для лекторських послуг: Антонович В. Б., Грушевський М. С., Конисський О. Я. і багато інших цівільних осіб. Кошти «кружка» складалися з членських внесків. Праця й прожиток провадились на комунальних засадах. Помешкання Скачковського звалося «ельдорадо».

Члени «кружка», за ухвалою й коштами «кружка», здобували й офіційну, дипломну, освіту: хто в Університеті, а хто в дух. Академії і навіть закордоном. Поширення кружкової справи і якістю і кількістю зростало надто помітно, але від уряду таємно. Лише після жовтневих «свобод» 1906 р. явочним порядком сам кружок забажав своє майно перенести до стін Семинарського корпусу під догляд одного з учнів — члена «кружка» — Крижанівського. Зі

скасуванням «свобод», скасувались і операції «кружка». Кошти й книгарню «кружком» передано конспіративно революційним партіям.

Кружок цей в житті виправдав себе цілком: багато членів його і нині ще працює по різних, навіть найвищих, установах СРСР.

2. Завдання «кружка» свого, заснованого з власних міркувань, М. Г. провадив і на посадах учителювання свого в різних школах серед простого селянства, духовенства і взагалі серед інтелігенції на селі, вживаючи тих самих засобів, що вживалися ним і в Семинарії. В замірах здобути реальні, практичні наслідки кружкових завдань, було засновано, за офіційним оформленням, продаж книжок шляхом розвозки їх по ярмарках та селах. Помічник учителя с. Мордви (на Чигиринщині) селянин цього села Юхим Солонченко, під час учителювання тут М. Г., згодився дозвіл взяти на своє ймення й розвозити книжки по Київщині, Херсонщині й Полтавщині. Кошти й книжки авансом Антонович В. Б. передавав через руки М. Г. Солонченку. Солонченко щомісяця давав через М. Г. Антоновичу справоздання в своїй роботі. На соціялістичні книжки була визначена ціна невисока й зі знижкою, а на книжки казенного змісту була ціна визначена висока, а тому й поширювання бажаної книжки йшло успішніше. Освітні заходи окупалися самим народом і голод на книжку, потрібну народові, задовольнявся.

3. З бажання уникнути паралізування своєї роботи духовенством, М. Г. взяв на себе духовний сан. Ставши священиком с. Суботова, не відходив від завдань «кружка». А щоб працю свою повести продуктивніше, засновував школи й братства, підбираючи навчителів та членів у ці заклади уже з кадрів попередньої своєї підготовки. Особливою допомогою в поширенню справи його було місіонерство, надане йому від дух. уряду, як дуже популярному серед народу діячеві.

1905, 1906 і 1907 роки пройшли надто успішно в висвітлюванні політичного стану в Росії. Зате обшукам в його помешканні, стежінню за ним, застережінням усяким щодо діяльности його та карам різним кінця-краю не було. Духовенство й поліція Чигиринщини офіційно раз за разом докучали митрополитові з проханням убрати М. Г. бодай з Чигиринщини, коли не цілком з духовенства. Документів про це все в архивах духовних та поліційних закладів тодішніх є досить показна кількість.

4. Бажання Чигиринського духовенства та поліції нарешті задовольнилося: 1910 р. з с. Суботова, де живуть потомки очевидців подій Хмельницького, що приєднав Україну до Росії, переведено, «по указу його величности», без прохання М. Г-го, в м. Таганчу, на Канівщині, де живуть нащадки того

самого Бутурліна, що прийняв Україну в підданство Росії за керуванням Хмельницького. Тут нива праці оказалася найбільш сприятливою: заводи, економії, школи, контора графська — все це потрібовувало повного освітлення політичного стану Росії. Друкувати агітки против експлоатації клясів клясами, против експлоатації народом народу не заборонялося на машинках і стенографах контори, а тому їх тисячами розповсюджувалося поміж робітництвом графів Бутурліних.

5. З початком революції М. Г. завів у Таганчі різні організації з новими завданнями часу. Як зразок дійсної освіти, завів організацію дівочу, на комунальних засадах, об'єднавши дівоцтво в школі за прийнятим дівоцтвом і селянством програмою, де лекторами був він та дружина його й уся сім'я — син і дві доньки їх.

6. Щоб віддатися цілком революційній праці, М. Г. залишає 1918 року парахвіяльну працю й взагалі духовну, а переходить на цівільні роботи, де завдання часу провадить на факті, допомогаючи революції, як в часи дореволюційні, так і в революційні, коштами та переховуванням у своїй господі революціонерів усіляких організацій і — властиво — комуністів. Слово з ділом не розходилося.

Літературна діяльність

1. «Мужицька совість» — оповідання за псеводнімом: «Грицько Дишкант». Надруковано це оповідання в «Правді», що виходила у Львові, 1887 року. Було його й окремо видано в тиражі 2 тисяч. Рецензовано її також у «Правді» цій, як влучну характеристику інтелектуальности й порядности українського селянина.

2. «Підслухана розмова» — оповідання за псевдонімом «Чи-нець» /тобто: «Чигиринець»/. Надруковано його там же й за той же рік. Надсилалось в Київ на тонкому цигарковому папері в закритих листах. Тут воно списувалось і друкувалось на стенографах і таким ладом розповсюджувалось. Провідна думка «Розмови» — неодмінна потреба в Росії революції. Рецензовано «розмову» як твір, що вносить читача в «добу нову».

3. Фельєтона — про зріст інтелегенції на селі було уміщено на російській мові в «Єлисаветградськом вестнике» — газеті, що виходила під редакцією і виданням Шелухіна /псевд. «Шкаралуща»/ Псевдонім автора — «Чи-нець». 1893 р.

4. «Дитячі гри та забавки усяки», як характеристика інтелектуальности Української нації, уміщено в «Київській старині» за 1897 рік. Розповсюджувалися відбитками.

5. Етнографічні праці друковані в матеріялах до «Українсько-руської етнології» томи VIII і IX 1907 року. Друкувалися під літерами «Мр. Г» в обробці Зенона Кузелі. Рецензії Кузелі, Франка Ів. й інших учених надто високої розцінки. Рецензії друкувалися у Л.-Н. Вістнику.

6. «Гетьманське Гніздо» — урочища й перекази села Суботова, зібрані в 1897-1899 р.р., за точним підписом автора, уміщено в передовій статті «Наукових Записок ім. Т. Шевченка», т. XCI у м. Львові за 1909 рік.

7. Етнографічні матеріяли «Оселище» під загальним оглавом «з життя селян на Чигиринщині. — Подав Мр. Г.». Видруковано в м. Київі в «Записках наукового товариства ім. Шевченка», що пересунуті були на той час і до Києва, року 1906. Розповсюджувано «Оселище» було відбитками. Рецензій не було.

Це все праці в можливих умовах дореволюційного часу, що такими чи іншими заходами змогли йти у світ.

Революційної доби (з 1918 року до 1928 року) праці М. Г. уміщено в журналах: «Віра та Держава», «Церква й Життя» і в газетах «Слово», «Життя Поділля» 1919 р. і других, завше за повним і точним підписом, і лише раз чи два вжито: літер. "М. Г.".

На російській мові було уміщено в «Київ. Епарх. Ведомостях» статтю: «П. Матушевичу» — року 1907. Це одвертий погляд на православіє...

В усіх працях провідною думкою було з'ясування того банкрутства політичного життя, яке так уперто запроваджувалося в Росії. Потреба в скасуванні його й в запроваджуванні життя нового - оце вимога всіх праць, перелічених вище. В чому ж, власне, і як реально автор уявляє собі це оновлювання життя цього, не сказано ним нігде через якісь обставини часу, хоча й революційного.

Щодо стилистики, то автор у своїх творах, за висловленням одного з рецензентів /т. Ніковського/, є «майстер народнього штилю». Цього сам автор не відкидає, хоча й заміряється зійти на творчість науково-художню (стаття: «До уваги сучасників Радвлади»).

1932 р.
26/VII. Адреса: Киянівський заул. Ч.6 п.1.
М. Грушевський

ЗАУВАГИ ДО АВТОБІОГРАФІЇ

Одним з найцінніших джерел до вивчення життєпису Марка Грушевського стала його праця «Дещо з біографії Грушевського Марка Федоровича». Її появі завдячуємо наполегливій діяльності іншого трудівника на ниві українського відродження – бібліографа і літературознавця Миколи Антоновича Плевака (1890— 941). Народившись на Харківщині, він вчився в Харківському університеті, де зазнав великого впливу фольклориста, етнографа і літературознавця Миколи Сумцова. Відтоді він мешкав у Кам'янці-Подільському, Києві, але найдовше — у Харкові. Працюючи над «Хрестоматією нової української літератури» у двох томах (вони є в зібранні Історико-меморіального музею Михайла Грушевського)[1] і низкою літературознавчих праць про Григорія Квітку-Основ'яненка, Івана Франка, Григорія Сковороду, Тараса Шевченка та ін., Микола Плевако десь з 1923—1924 років одночасно розпочав укладання біобібліографічного словника українських письменників, який, за задумом автора, мав відтворити весь хід історичного розвитку української літератури. Особливого значення вчений надавав авторам — своїм сучасникам, яким він розіслав близько 3000 анкет, щоб на підставі одержаних відповідей скласти вичерпні статті про літераторів тогочасної України. То мало бути багатотомне видання; сучасники згадували полиці харківського робочого кабінету вченого (у 1926—1933 роках — дійсного члена Науково-дослідного інституту літературознавства ім. Т. Шевченка), заповнені десятками тисяч карток. На превеликий жаль, задум Миколи Плевака не вдалося реалізувати. За умов дедалі потужнішого розпалювання утисків і дискредитації, вченого 1933 р. звільнили з посади керівника Кабінету бібліографії, видавництва перестали друкувати праці дослідника, а 1934 р. було заборонено видавати підготовлену до друку довголітню працю «Біобібліографічний словник українських письменників». Всюди заборонений, зацькований, морально зламаний і доведений до відчаю, він залишився без будь-яких засобів для існування, а 17 травня 1938 р. — заарештований за «участь у контрреволюційній організації» і невдовзі відправлений на «вільне заслання» до Казахстану. Там 25 квітня 1941 р. обірвалось його життя від рук скерованого вбивці. Дружину дослідника – Євгенію Плевако, заарештовану вслід за чоловіком, енкаведисти, не маючи змоги під німецьким наступом евакуювати на схід, за розповіддю сина — Юрія Плевака-Оранського, спалили разом з іншими політв'язнями у клуні під селом Салтовим на Харківщині 27 вересня 1941 р. Тільки в еміграції 1961 р. за редакцією Григорія Костюка і за підтримки Петра Плевака (брат Миколи Антоновича) Українська вільна академія наук у США видала об'ємний збірник праць репресованого дослідника і спогадів близьких людей про нього[2].

Серед тих багатьох, хто встиг прислати відповіді на анкети Миколи Плевака, був і Марко Грушевський. Лише через багато років його автобіографія, датована 26 липня 1932 р., стала доступною для дослідників у фондах столичного Центрального держав-

[1] Плевако М. Хрестоматія нової української літератури. Том перший. Перша половина XIX століття. 1. Дрібно-панська передшевченківська література. 2. Шевченко. – Харків, 1926. Його ж. Хрестоматія нової української літератури. Від початку 80-х років XIX ст. до останніх часів. Підручна книга. П'яте видання. – Харків, 1927.

[2] Плевако М. Статті, розвідки й біо-бібліографічні матеріяли. – Нью-Йорк; Париж, 1961.

ного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України)[3]. Незважаючи на обережно відсторонену назву «Дещо з біографії Грушевського Марка Федоровича» та стиль розповіді від третьої особи, цей текст виступає є автобіографічним твором. У ньому виразно простежується нестримна народницька Маркова вдача, добре відома нам з його листів до Михайла Грушевського, з розповідей нащадків і, зрештою, з усієї його діяльності. Ця народницька характеристика зближує його з багатьма іншими діячами з роду Грушевських. Наведене в автобіографії спостереження Марка Федоровича про те, що «ще й нині селяни в споминах своїх вважають їх [Грушевських. — М. К.] за одно з собою в життьових турботах»[4] перегукується з селянською характеристикою діда Михайла Сергійовича — Федора Васильовича Грушевського: «Це наш мужицький піп»[5]. Свої життєві принципи Марко Грушевський черпав з давніх людинолюбних демократичних і патріотичних традицій свого роду.

Хоч автобіографія не є науковою працею і не передбачає поглибленого викладу, та все ж, враховуючи ту сумну обставину, що значну частину написаного Марком Федоровичем було згодом втрачено, ці дев'ять сторінок його розповіді містять відомості, яких вже більше ніде не знайдеш. З них ми дізнаємось подробиці про його родовід і дитинство, про навчання в Київській духовній семінарії й участь у нелегальній українській семінарській громаді, суспільно-політичній та літературній праці. Важливим доповненням до розповіді став виклад поглядів її автора на тогочасні суспільні події та мотивації його діяльності. Зрозуміло, що далеко не про все міг розповідати Марко Грушевський: не забуваймо, в який страшний час писалась автобіографія. Свою потомственну належність до духовного сану і багаторічну душпастирську службу він вимушено пояснює «лише як звичай народній»[6], однією короткою фразою згадує про своє «служіння в УАПЦ» і жодним словом – про свій недавній єпископський сан, від якого його брутально змусили зректися якихось два з половиною років тому – і не для того, «щоб цілком віддатися революційній праці»[7], а просто вижити з родиною за нелюдських умов. Про справжній стан його душі говорив написаний 16 січня 1930 р. прощальний лист-сповідь, який нащадки через багато років знайшли вдома на звороті образка Сухо-Калигірської Божої матері: «Прийшли часи — геть з хати й з голови й з серця все, що нагадує щось подібне. Корюсь, але чим замістити вільне місце?»[8]

Саме трагізмом тих часів можна пояснити відсутність у фонді Миколи Плевака анкет-автобіографій двох інших Грушевських, запропонованих у доданому до справи листі Марка Федоровича від 19 серпня 1932 р.: Григорія Івановича та його далекого родича Сергія Григоровича. Їм уже було не до автобіографій: педагог, письменник, поет і фольклорист Грушевський Григорій Іванович помре приблизно через півроку у Златополі (тепер м. Новомиргород Кіровоградської обл.) від голоду, а історик і громадський

[3] ЦДАМЛМ України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 1-9.

[4] Там само. – Арк. 1.

[5] Кучеренко М. «Дід був характеру легкого і веселого,… притім характеру доволі самостійного» (Федір Васильович Грушевський) // Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К.: «Кий», 2006. – С. 49.

[6] ЦДАМЛМ України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 2.

[7] Там само. – Арк. 7.

[8] Кучеренко М. «Не тут і не в сі часи» (Марко Федорович Грушевський) // Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К.: «Кий», 2006. – С. 188.

діяч Грушевський Сергій Григорович тоді ж буде заарештований у Краснодарі, щоб через п'ять років назавжди лишитись у зловісному Сандормоху. Приреченим був і сам Марко Грушевський, оскільки репресивна російсько-більшовицька система не терпіла вільної думки та любові українців до рідного краю.

Лист Марка Грушевського до Миколи Плевака[9]

В[ельми]ш[ановний] Микола Антонович!

По закінченні листування свого з Григорієм Івановичем[10], або його родиною, надішлю й його життєпис, або сповістю адресу, коли її здобуду Вам для безпосереднього листування. Коли б придатною сталася для Вас і діяльність ще одного з Грушів – Сергія[11], що надто завсято писав у літературі й громадській роботі за старорежимними «устоями», то я міг би багато подати матеріялу, або безпосередньо звести Ваше листування з ним. Тому лише я про нього згадав оце, що мати[12] його до заміжу свого була форменою «соціалисткою», а батько[13] українцем, що належав довгий час до «кружка» семінарського. Це на всякий випадок. Що до свого становища, то коли що потрібно буде в справі тої чи іншої довідки, то я завше буду готовий до послуг.

Скажу одно – коли б було надруковано все без змін, я б дуже був задоволений, бо все що сказано в біографії моїй, повинно мати багато деталів, надто не зайвих в справі висвітлення історичного ходу сучасної революційної доби. Але це вже Ваш погляд тут нехай своє зробить. З щирою пошаною М[арко]. Грушевський

19/VIII 1932 р.

Коли б цей лист, що хочу персонально Вам до рук віддати, не застав Вас дома, то я залишаю його разом з біографічними видержками з свого життєпису на перегляд у Вас, а згодом, при нагоді, словесно вже довідаюсь про цей Ваш перегляд і висновок.

Коментар підготував М. Кучеренко

---

[9] ЦДАМЛМ України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 10-11.

[10] Грушевський Григорій Іванович (1865 – 1932/1933) – педагог, письменник, фольклорист, родич Марка Грушевського (брат у третіх). Останні десятиліття свого життя мешкав у м. Златопіль (тепер у складі м. Новомиргород Кіровоградської обл.), де помер від голоду

[11] Грушевський Сергій Григорович (1892–1937) - історик і громадський діяч, син Грушевських Григорія Миколайовича та Ольги Володимирівни (див. примітки нижче). З 1930 р. працював у м. Краснодарі (Росія), де 13.01.1933 був заарештований, як активний учасник неіснуючої контрреволюційної організації "Союз Кубані та України". Відбував покарання на Соловках. 3.11.1937 був розстріляний в урочищі Сандормох (Карелія).

[12] Грушевська (дівоче прізв. Ранцова) Ольга Володимира (1867-1945), за спогадами О.Лотоцького, "була з інтелігентної, літературної петербурзької родини, з великим діялєктичним хистом та жвавою вдачею". Приїхавши 1890 р. до Києва, стала шанованою постаттю в середовищі української семінарської громади. З 1891 р. - дружина Грушевського Григорія Миколайовича, з яким мала четверо дітей (старший - згаданий вище Сергій Грушевський). Внаслідок репресій втратила чоловіка і двох синів. Померла в Берліні, куди 1941 р. її забрала заміжня за німецьким інженером донька Ірина.

[13] Грушевський Григорій Миколайович (1867-1938) - священик, брат у третіх Марка Грушевського. Під час навчання в Київській духовній семінарії був (як і Марко Грушевський) членом нелегальної української семінарської громади, яку з 1888 р. очолював Михайло Грушевський. 1891 р. одружився з Ольгою Ранцовою (див. примітку вище). Згодом служив священиком на Чигиринщині (з 1920-х років УАПЦ). Близько 1937 р. був заарештований. Загинув 1938 р. в Омській обл.

ЛИСТИ МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Листи Марка Грушевського до Михайла Грушевського повністю подаються вперше. Хронологічно листи охоплюють період 1891–1912 років (1891 — 2, 1892 — 4, 1893—7, 1896 — 7, 1897 — 2, 1898 — 3, 1899 — 1, 1900 — 3, 1901 — 2, 1903 — 1, 1905 — 2, 1906 — 3, 1907 — 1, 1908 — 3; 1909 — 2, 1911 — 1, 1912 —1. 17 листів мають авторську дату, поштові листівки датовано за штемпелем, у 26 листах дату встановлено за змістом. Якщо дата і місце написання листа встановлено упорядником, то вони беруться у квадратні дужки. Листи розміщено у хронологічному порядку (за датою першого листа). Нумерація наскрізна. Відповідно пронумеровано і коментар. Тексти листів подано за автографами. Авторські скорочення розкрито в квадратних дужках. Непрочитані слова позначено трьома крапками в ламаних дужках. Усі листи, за винятком двох, написано українською мовою фонетичним правописом. Збережено авторську лексику. На правописному рівні мову дещо осучаснено: зокрема: рос. літери змінено на укр.: *ы* на *и* (*одпочыв, деякы* та ін.); *е* на *є* (*здається, пріемно, свое, ему* та ін.); *и* на *і* (з огляду на те , що М. Г. вживав як рос. *и,* так і укр. *і*); замість літери *ё — ьо* (слёзы), знято *ъ* у словах, де його вжито відповідно до російської орфографії; частки *–ся, б, би, ж* подано відповідно до сучасних правописних норм тощо. Два листи, написані російською мовою, подано за сучасним правописом.

№ 1 [с. Худоліївка], 1 квітня 1891 р.

Рідний мій брате, Золото моє Мишо!

Далебі не приміркую собі, чого це так я довго не списався з тобою. А вже скучив за тобою та ще й добре! Все, бач, мріялось мені бути у Києві і наговоритись добре. До зими я таки й був, на малу годину забігав і до тебе, одначе не превелось побачитись. Одначе це пройшло уже і не знаю, чи скоро й буду у Києві, а треба б та щей он як треба!.. Чи не можна б тобі, мій голубчику, оце на святки до мене (на дачу б то) приіхати, га? От якби ласка твоя! Не звеселив би!! Та я б тебе на руках у хату вніс! У мене б тут не погано було: одпочив би од шуму. Поглянув би і на села, уквічани ранньою весною. А то — якщо хоч і на інтеллегенцію варто було б звернути увагу. А тим часом у мого батюшки на 3-й день Великодня літературний вечер мається бути: гратиметься водевіль Кропивницкого: "По ревизіи" в його залі, читатимуться і батюшками, і деякими матушками видержки із "Кобзаря" і іще пидбераються усяки статьи на наші і великомосковські мові. Деякі учителі із Черкаського Д[уховного] Училища мають дещо підготовити для читки. Батюшка мій дуже яро береться за се діло. Не здається мені щоб що помішало. Дуже б непогано було, якби ти до мене прибув хоч би і на страсні неділі, а по крайності на святках. Подумай же, та й скажи мені, братіку, свою згоду та ще й не гайся, щоб я знав, коли по тебе виіхати у Черкаси на пристань.

Повесели ж мене, мій голубе сизенький! А в листі до мене скажи про справи твої домашні, ділові і всякі інчі. А од мене всим своїм поважним незинький поклін і од щирого сердця привіт!

Счасти ж тобі Боже на все, що найкрашого і найвартнішого в світі є!

Так оце мерщенько я і до кінця ніби б то добіг, а тут ціле море нагрянуло усяких думок у мою головіньку: де ти живеш, як, який з себе ти тепер і таке інче, і таке інче. Їй Богу треба, щоб ти до мене оце прибув.

Маю ще й до тебе дільце: в оці два роки я, хоча і розледащів трохи, одначе під яку годину, та за роботу брався і деколи ложки мимо рота не ніс, як убачав що ласеньке. Та отак і назбиралось у мене чималенько клаптиків. От би я з тобою і роздивлялися б чи сквапного чого не нашлось би задля діла. До мене обіщалися і з Академіи два товариші прибути. А тобі і не скучно було б у гурті кашу істи. Удобства у мене, хоч і не які там цяцьковані, одначе хатка, дровця, конячка і коровка і все, як у хазяіна, водиться. А там аж після "провід" і я б до тебе завернув, подивився б і на твоє хазяйствечко у твоіх хоромах. От цікаво було б, зрівняти город і сельце! Так от же!

Жду я од тебе листочка з нетерплячкою. Може з тобою і сестричка Галя, то дуже-дуже мій щиренький поклін і шанування передай ій і попроси і ii одвідать з тобою разом мене. Окрімна хатка у мене є і не думається, щоб у мене скучно було. Пиши ж і про се мені. А тепер треба обняти тебе, обцілувати на всі боки та й бувай здоровий та счасливий! Тебе щиро люблячий брат М.Грушевскій. — Воно, бач, я і підписався, але нашого брата "Груш" так багатенько, що ще треба добавити "Марко". Оце діло видно. Мій адрес: Чиг[иринского] уезда ст[анция] "Худолеевка" Учителю Груш… та й сам здоров знаєш, кому. Скажи як мені і свій адрес. Прощавай!

М. Груш.

P.S. Хотів тобі прикласти тут і листок з рисунком одного погляда людського на економію і акцизи государствени, але роздумав, що лучше як побачимось, на все роздивимось…

1891 р. Квітня 1-го.

Ще раз обіймаючи тебе, глаголю: прощавай! Твій завше *Марк[о].*

Арк. 1–4.

№ 2 [с. Худоліївка], 21 жовтня 1891 р.

Рідний брате, голубоньку Мишо!

Не міг я ніяк забігти до тебе в останій час, як був у Киіві ще. А треба було б, бо я мав де об чім балакать. Одначе я свої думки ще ліпше підкрепив і тепер листом тебе, братіку, сповіщаю і просю совіта. Я порішив підучитись; — так діло не складається, як і звісно тобі. Я ж хочу — та й не помалу таки вигорнуть на своє. Та й надумав. Скрізь мішають мені москалі. Думаю кінути службу — у москалі тягнуть. Так я оце поміряв себе аршином, не виходю я по казенній мірці до приєму, а вдруге те, що я і незькоокий і слабий.

Здається збракують, як потягнуть до приєму в ноябрі перших чисел, а потягнути потягнуть, бо я не "представляю" у Присутствіє Воінське "удостоверения о том, что я состою на службе". Як збракують, я у Київ і сяк-так я проживу зіму і підучусь, або перервусь, а свого трематиму.

Трохи в грошах недостача буде, то меньший брат поможе мені. Коли б є Господи скоріще як утвержали на моє місце. В гімназіи мені тоді сказали теж саме, що і Грицеві Ів[ановичу]. Кожен вівторок треба екзаменувати на учителі. А це потребує грошей, а іх бракує, та і замерзає уже Д[н]іпро, страшно й вереваться. Одначе як що, то може я іще з-раз буду у Киіві, — але трудно, хіба скоро брата утвердять, а я з москалями росчитаюся та й до тебе. Обцілую, як вивезе, кругом, обцілую… Що ти на се речешь?

Грицеве місце, що я казав, "Трушевцы" — ще празнує і учительське, і дияконське. Що він казав на це місце, чи подався?

Хай єму счастить уже Господи Милосердний. Та й нас не забуває…

Дай тобі, Боже, чого у него просишь.

Зичу також. Цилую. Прощавай! *Бр[ат] Марко.*

[18][91/21окт[ября].

Ой! і забув! Хоч і не пріємно, одначе похвалюсь. Піп мій розізлився на мене. Кричить, лає, нахваляється. Обідився, що я у него білет не взяв, як іздив у Київ і не запитався, без спросу значить. Каже і "у Концисторію, і у Совєт заявлю, що самовольничите" і почав видлубувать всякі притичини, видумував, мабуть, всю неділю, поки я з Киіва звернувся і насочиняв такоі гадості, дрязговини, що я і присянусь, що не чикав од него ніколи такоі брехні. <…> лякає і следствієм, і духовним званієм, в школі, каже, учитимите з грамоток, а книж[к]ами з книгареньки не забавлять дітей, — батьки сердяться, ви бунтуєте, каже, на мене. "Хай єму халепа!".

Коли б здати на брата своє місце, хай єму помякша трохи. От що <…> — дівиці-попівни роблять. Цур ім. Вибачай, що показав у які дрязговині прийдеться мені — не дай Боже — зимувати.

Марко.

Забув адрес, тим і передаю через Луку.

Арк. 5–8.

№ 3 [с. Худоліївка, після 2 червня 1892 р.]

Дорогой Миша!

Во исполнение твоего письма от 2-го июня сего 1892 года, полученного мною во утешение свое и сей же час долг и честь имею благопочтительнейше дать ответ в нижеследующем своем определении, утвержденном его и т. д.

К делу. Спасибо за посещение. Слава Богу за благополучную дорогу туда. Пошли счастья и обратно тебе сюда. Книги целы, сохранны и неприкосн[овенны], ах нет прикасаюсь к ним по целым длинным вечерам, <"…"> дочитываю. Спасибо за помещение у

меня своей библиотеки. Мой сожитель человек презолотой. Впрочем, после тебя я как будто опустился на дно бездонной бочки; одинок, одинок. Но то же чувствовал и мой сожитель и мы подали руки друг другу. Читаем. До другого раза! Прощай! Жду!

Брат Марк.

У Вовкив еще не был, некогда.

Арк. 13–14.

№ 4 [м. Київ, початок серпня 1892 р.]

Ріднесенький мій!

Наші писульки, мабуть, стрітились десь на дорозі. Тепер уже ж установилась "чреда": за мною вона. Пишу. Моі діла переплутани-плутани: як у дебрях, не знаю, куди звернуть. Діаконства об мене требують, а без цего не дають [Грицеві] дяка. Як буде, не знаю. А москалі — рекрутчина — на носі і таке інче. А з Киіва дуже не хочеться. Підти б у діакони, але ж пече чогось. — Якби це ти мені тут. Усе б виклав, а на папері не теє… Одначе, ще в кватирі буду місяців два — думаю і додому вискочить на два дні — брата примостить у школі.

М[ихайло] І[ванович] ще думає поседіть у Киіві, пока я збігаю у село і вернуся. Все твоє гаразд живе. Мишва не капостить. Холери у нас не чуть. У Чиркасах, либонь, 4 душі вмерло і притихло потім. Про Грицьків немає звісток. Мене найперше цікавить Гриць Іван[ович]. Збираюсь єму писать. Треба родича підержать, якби він у попи йшов, я б од душі хотів. І думаю, як побачу єго, на це з ним багато говорить буду. Якось гарно, як бачиш у стариних записях ход якого-небудь Груши усе вперед і вперед. Наприклад, твій рідний, а мій двоюродний дід почав з паламаря 18 год од роду і уже опинився у цвітні чин.п. попом. Я буквально записав єго формуляр. Такий гарний…

Другий мій рідний, а твій двоюродний дід сочинив такий химерний роман із себе, що і напечатать можна б.

В 40-х роках рід наш розійшовся з Чигиринщини по всі Киівщині. І тепер трудненко ловить. Здається, я матиму потребність бути у с. Веприку (коло Фастова) у Тар[аса] Федот[овича] Грушевського, туда назначена моя сестра проскурницею, оце на днях. От я і поіду відвідать ії і роспитаюсь про дідів єго. Хоч би одного сказав, де був і як звуть, зараз би я й побрів по всіх кінцях.

От би воно й Грицеві не вадило б бути по попівські линіі. Об цьому ще після…

Понаізжали у Киів Крамаренко, брат Мих[айла] Ів[ановича] — чолов'яга гарний і други. Діло в'яжеться потроху. Од "Киевской ст[арины]" ні чутки немає.

Добрянский [зпоявся] знову у Киіві . —

Здається швидко — завтра, мабуть, буду дома, а в понеділок знову у Киіві. У нас тепер обсудився "вопрос" мати своє духовенство небезпремінно. Всі (що тут є) згожуються і беруться. Потім!

Ти щоб мені тепер таки сказав, коли хоч "прыблизительно" думаєшь бути у Киіві.

Мені треба це небезпремінно знати… Будь здоров! Справді, як ти з здоровьям тепер: поправився на багато поясків? Молитвами дідуся (Г[оспо]дь здоровья і єму нехай дає надовго) та бабусиними (і ій теж) усердіями уже ти, мабуть, розтовстів. Дай Боже!

Щиро люблячий тебе бр[ат] *Марко*.

P. S. У Худоліивку хотять знову вернуть станцію. Зашивилиться знову Худоліивка.

Як з Кавказу тобі пишуть: благополучно там? Що <…> ще — зараз тисну тобі.

Прощай братіку!

Арк. 9–12.

№ 5 [с. Худоліївка,1892 р.]

Дома багато я застав турбот усяких. У Київ приіду 23-го ноября. Мені дали отпуск на три дні, а я уже письмово просив собі до 23-го і чи розрішить секретар, чи ні, а я раніш не буду у Київі. Зроби мені ласку. Я у Степана узяв 5 р[ублів] до 11, не далі ніяк; а воно уже пришло і він може бідує без грошей. У тебе я знаю, шо зараз не згодилось дать ему до 23 числа 5 руб[лів], так ти, голубчику, попроси од мене, або Іоіля, або Луку, щоб вони помогли єму хоч чим-небудь до 23-го, поки я. А 23 я з усіма росквитаюсь. Вони у тебе у вівторок будуть. От ти і скажи ім, щоб як-небудь полатались.

У мене багатенько клопотання, як приіду, то усе тобі пороскажую.

Брат Марко.

Арк. 21.

№ 6 [м. Київ, 25 грудня 1892 р.]

Рідний Мишо!

З Святим Різдвом тебе сегодні (25 декабря) поздоровляю. Учора кутю ів у В[овк]-Кар[ачевських]. Щиро тебе і рідних твоіх там згадали і випили по чарці: Марья Ієрофеєвна, Марія Вас[илівна], Василій Вас[ильович] і я. А болящий Вас[иль] Ник[одимович] трохи не кріз сльози добавив "випью і я", коли ж єго не приняли до спілки, боячись, щоб ще гірше не заслаб. Випили і по вечері теж за Вас усіх, тілько Марья Ієр[офеївна] зо мною та Мар[ія] Вас[илівна]. А потім веліли низесенько кланяться. Хотів був я учора і писать тобі та о. Павел Федорович на службу Божу попросив зараз. Сегодні я оце тілько що од Вовків вернувся: ["визит"] зробив і почув: — Вас[илю] Ник[одимовичу] було "скверно" уночі, як каже Марья Ієроф[еївна]. Справді, він ще слабіший ниначе став, як яки був учора. Спитав мене, чи я уже писав і, як я ім сказав, що не вспів, то просили знову мене "виразити" так: "що такий теплий привіт і поклін тобі шлють, щоб хоч і холодно буде", — то щоб ти почув теплоту єго: "тепло зробилось", казала М[арья] Ієр[офеївна], а М[арія] Вас[илівна] добавила "і од мене", наказуючи на дорозі "незесенький, незесенький". Вас[иль] Ник[одимови]ч знову розсипаним голосом аж з жаром додав (він сидів на

своєму обичному місці) і собі: "і од мене", "глядіть же". Віриш, я аж сам закусав собі губу і помалесеньку додому йшов — а мороз — аж— ажаж!

Та оце і пишу. — Тривай! Я й випустив, що кутю ів і Ал[ександр] Яков[ич] з нами (та й тілько). — Що ж до того, чом я не написав тобі тоді, як ти казав, то і сам не знаю, що й казать, хоча "усі три" тоді ж таки, як ти й казав, я устиг зробить.

"Оправдательный" квиточок з почти я або прикладу зараз, або заховаю до часу, коли побачу тебе. — У хозяйки ще не був, хоть на днях і думаю зайти. Леон[ід] Павлович учора казав мені зайде. (Чи не смішно я оце построїв фразу сю? га?). Ще тоді, виразніш хочу сказать, як тебе ми провели, він казав, що 24-го зайде і щоб я об цему і хозяйці доложив, що і зробив я — заночувавши у твої хатині. Міцно заснув на твоєму місці. Цікаво ж знать, як то ти достався? Чи вспів у себе з усіма своїми куті Різдвяної поісти. Я, учора як нагадали тебе — доказував Вас[илю] Ник[одимови]чу, що ти ще раньше куті поспів додому. — І думаю, що вгадав. Як ти скажеш? Нюх у мене по правді чує? Я тілько одно не угадую, чи шкудуєш за "корректуркою" — чи ні? Може ця писулька аж в [18]93 році прийде, то од мене зараз же получи "истинное желание мое того счастья, какое тебе рисуется и как ты его понимаешь". Поки що і усе це, що скороспілю я мав понаписувать. Як що до чого, то я і на новий год напишу ще — хоча я обіщав бути у Григорія Николаєвича — днів на 2. Був у мене єго піп і так гарно мені "представил свой отзыв об Ольге Владимировне и Григории Николаевиче", що я аж сам повеселів. На "Мордву" подаю за єго прошеніє у Чигринщині. Може з Ковалівки напишем гуртом ще і писульку тобі.

Тепер я хочу передать рідним усім од себе поки що щирий од самої душі поклон, як-небудь це устрой. Пожалоста. Дуже дякуватиму.

Твій брат і всіх родичів родич *Марко Груш*.

Вибачай, трохи не забув: ми усі учора ворожили, так М[ар'я] Ієр[офеївна] зняли верхушку з куті і веліли усім взять потрошку з неї зерняток. Узяли. Вона взяла за тебе і що ж? "До пари!" У мене "не до пари", М[арія] В[асилівна] не призналась. Поздоровляю. Клич же на коровай. Засмійсь хоч.

Прошу ж передать еще раз дяді, тьоті і братові <…>] мою любов і вітання.

Арк. 22–25.

№ 7 [м. Київ, до 24 січня 1893 р.]

От що мій брате, здрастуй!

Оце найсамий перед. А на впослі — ти вже, Бога ради, не дивуйся, що я запізнився з оцею писулькою. Що тобі треба було, то я зараз же узнав у "Типографии" і знав, що тобі теж все і звісно було, бо лист напечатали без перестановки і корректурку переслали. У хозяйки був. Але перемін ніяких не було. Одна, правда, є: пічку залізну вставлено у твоїй хаті. Це тобі не нравиться. Але вона казала, що як ти скажеш, то прийме зараз же.

Вовки дуже-дуже тобою интересуються: чом не пишеш ім. Тобі ж написано од іх письмо. Так казали. Оце днів три я уже не буваю у них: хоч так і тягне. Коли ж і школство

завелось. Для Черкасськоі воскр[есної] школи каталог скінчав. Материали ці по етнографиі — наступали на мене — спішно забрать у своїх людей. Понаписував. Трохи знесли. Ще жду і своі перебираю. Передо мною оце книжка Федора Никитича Дашкевича: "Врачебные советы". Така гарна — що ну. Уся для попів предназначена і, здається, розхватають іі.

Съезд духовенства оце був по таким цікавим пунктам, що ну. Я увлікся процессом цего съізда і усі діла прибираю у своі руки. Остальноє прочеє все — во благополучіі. Гришене діло поки ще із <…>. Скоро можна буде послідніє слово сказать.

Оце й усе поки що. Прощавай, <…> <…> Чину!

Твій Марко.

В 1-му № "Зорі" ти в статьі, що в "Записках", названий "дуже заспиціальним", <…> твоя статья правда, але все равно. Перші №№ "Зорі", і инчих, що приходять до нас — таки цикави, що ну!

Арк. 18–20.

№ 8 [м. Київ], 26 січня 1893 р.

Рідний Міша!

Мабуть, брате, наши квитки розминаються. Щось хоч й не багато я уже одписав тобі на твоі порученості, хоча не дуже спішив з отвітом, бо Тіпографія уже сама зробила. Та й цей раз не має гаразд чим тебе потішить.

1. В тіпографіи сказали, що корректурки 14/1 не посилали і не пошлють, поки не приідеш ти сам у Киів, щоб шрифту не розрушать.

2. В Архиві сказав Каманін, що все тобі одіслано. Дав "Старыну" і "Зорі" 1 №, 2 письма (товстенькі) — з видку не розібрав. У хозяйки застав тільки 1 № "Зорі" і більш нічого. Усе це я склав у неі на столі. Довго думав, чи послать тобі оце все, чи ні, і нічого не рішивши, пишу оце.

У Вовків був сьогодня і ранішь забігав разів два. Вовкові краще трохи, а Вовчиха сьогодні слаба, сказали мені, бо я не бачив іі. М[арія] В[асилівна] настойчиво веліла кланяться тобі, а Вовк, щиро дякуючи тобі за поклони ("покорнише благодарю"), просив писать тобі про се.

У тітки — ніяк не зберусь бути — не був і досі. Ал[ександр] Яков[ич] одужав і уже 1 раз був у Вовків. Ів[ан] Сем[енович] (я єго уже 2 рази одвідував) кородиться на живіт, але був веселий кожен раз. Я засижувався і подовгу у него. А більш сижу дома. Хлопці зносять етнографічни квитки, то треба дома сидіть, бо лають, що не застають мене дома часто.

Сьогодні хотів бути з Ів[аном] Сидоровичем у драм[атичному] обществі на "Сватання на Гончарівці"! Та росхватали поперед нас білети, а по 1 р. 10 к. не кортіло давати. Та й так обхожусь. Ще що? Григ[орію] Ник[олайови]чу козириться... А ще? Мені легше: Псіхіка минається (я скривався нею, але ти замічав, мабуть, що я не весь при собі нена-

че був?). Та й усе. З Черкасс вісти дуже гарні. Два [числа] "Зорі" і інчі часописі теж дуже утішні. Дрібніше потім. Ага. У цему році вийшла Федора Нік[ітіча] Дашкевича книжка: "Врачебные советы". Така цікава і цінна по собі сама, що ну. Приідеш подивися.

Нагадав ще: Дядя з Кон[иським] був дипутатом на Епарх[иальному] Съезди духовенства. Я у него два вечори просидів і подовго балакав. Аж оце усе.

26 янв[аря] [18]93 року. Твій і всіх рідних *М.Грушевський.*

Дуже привітно усім кланяюсь. А сестру страшенно жду побачить. На тему про погоду: холод і мороз 20° і вітер. На провінції ждуть мора і голода: поля покрити льдом сплошним. Цена на сено и солому <…> обыкновенная, а скот и лошади: обыкновенна — 50, без преувеличения. А в Киеве Лукулловские обеды даются в пользу искусств, и, впрочем, наук, от любителей по 10 руб. с носа. Утолить голод можно, да? Прощай!

Это от того, прибавил, что конверта у себя не отыскал. Возьму в К[онсисто]рии и опечатаю <…> и фур фур по морозу.

Арк. 28–31.

№ 9 [м. Київ], 8 [лютого] 1893 р.

З оцим Великим і Святим постом Поздоровляю!

Вельми закріпляюсь на сей піст. І закрепляюсь на все. Але, тривай <…>. Позавчора був у Ковалівці. Дрібно я тобі одкладу цілі сутки росказувать, як приідешь, брате! А зараз скажу: Матеріальні обставини — хоч руки до Бога!! (А вони ще хвалять Бога!). Моральне ж життя несказанно счасливе. Так счасливе, що не берусь і вияснять, бо не по силі буде. Я, як пьяный, неначе, став, як росповилось передо мною іх життя — их мир душевный. Буде чим і тебе ухмилить, як побачимося. Начувайся ж!

Учора поминки були на Соломенці. Пісень з 30-ток, читань і промов з 10-ток мали гарний вплив на кумпанію. Але більш чикалось бачить, ніж було людей. Дрібнішь, теж потім. Перед началом, меж инчим, Ал[ександр] Як[ович], мене пригорнувши до себе, замірився лаять, що — як видю з твого до єго листа — я не сповіщав тебе, що він був слабий. Твердо не пригадаю, але щось споминається, що я писав тобі про єго і хворобу єго. Це вже по-моєму ліку четвертий лист я шлю. Чи так? Хіба ні в одному я нічого не казав тобі про єго. В посліднему (3-му) я дрібно, ниначе, про все і про єго писав. Про Черкаси теж ниначе я багато [мережов]. А втім Бог єго знає. Дуже багато я корреспонденціи розвів. Оце в послідку. То тим я роскидався трохи. Якшо справда я винен, то буду прохать щоб простилось мені, моя недомовність.

Про инче все, що мається довестись до тебе, я ще зберуся зараз написать тобі.

За цим же разом я рідно і щиро вітаю з усіма. Як рідний зостаюсь *Марко Груш[евський].*

8-го [февраля] [18]93. Арк. 26–27.

№ 10 [м. Київ], 10 лютого 1893 р.

Братічку! Нальоту б оце забіг до тебе — похвалиться утіхою! Але іду зараз до церкви, а завтра Бог зна, як буде… Коли б ти знав, як воно щасно робиться на душі, коли почуєш душею, що добро впору зроблене! Сьогодні брат Грицько прислав мені дяку листом за позику. Бідний чоловік, як він зрадів! Спасибі! Тобі спасибі, Мишо! І мені гарно, що не дав підскобзнуться з невтішним горем братові! Особливо мені це гарно, що він піддержався нами в дні, котрі мислі моі всі коло свого "свята" сидять! Коли б, Господи, усе добре було! Прибіжу, пороскажую тобі усе чистенько. Обнімаю і цілую тебе, братічку.

Твій бр[ат] *Марко.*

$18\frac{10}{2}93$. Арк. 32.

№ 11 [м. Київ], 18 червня 1893 р.

Братічку!

Оттак, як бач! Кожний раз я, або не вистигну, або забуду, або заслабну — коли не треба, а таки у мене — оце вже з год — як не обходиться. Що єго робить? А щось неспроста. Одначе я хочу он як! Хочу просить тебе, щоб мені само простилось (бо ти, я знаю такий, що простиш!) те, що я випустив тебе з Киіва не простившись з тобою. Аж досадно і ніяково на душі зробилось, як спохвативсь, що ти уже виіхав. Ніби загубив щось: так шкода того часу, що не провів тебе на оту хвостату (нарошне скажу погане слово) чавунку. — Або і тоді, ще зимою, як хотів я бути у Ві–их, щоб з усіма провести сестру (привітно кланяюсь й) на отуж таки (тут уже не хочу негарного слова ставить, бо річ іде про дам). А вийшло у мене — хай Господь прощає моі гріхи, бо я оце начинаю каяться… Зараз, оце, кажу, випровадивши усю Семинарію до рідні у села, та і дещо позбиравши сам отут у цім, у Киіві, написав уже до Архіерея, щоб білет видав на виізд у село на 2 місяці. А там з 1-го сентября роздивлюся. Та і не казна як.

Треба ожить! О! Це вже негарна річ, як про себе начинаю говорить. Колись у мене так велось, "що мене ниначе немає". І, Боже, як добре було! Коли б не перевилось… Так я хочу оце зараз сказать тобі, що, мов, прощай хоч тепер, коли уж хочеться спитать, як ти доіхав? А як дома? А коли вернеся?

Прощай голубчику! Братіку! Якшо то варте, то напишеш мені у село: ст. Медведовка Чиг[иринского] у[езда], в с. Худолеевку.

Ага! а) Ольги Вл[адимирів]ни родина проіхала мимо Києва. Здається уже у Мордві. Григорія Ник[олаєви]ча благочинний дуже хвалить у своєму рапорті про штунду в Мордві, він оце отчет присилав і я прочитав у Ко[нсистор]іі.

б) Лінчевський твою "Старыну" до мене приніс. Якшо ключ є у твоєі хозяйки, то я положу на місце в твоій етажерці, а якшо заперто, то у себе придержу.

в) М.Ів[анович] Цар.[…] білета на твоє імя прислав, як бути? Мабуть, я за тебе подякую єму, якшо буду на свадьбі у єго.

г) З Юрієм Ів[ановичем] якась катастрофа маєця бути — пирислав прошеніє, щоб єго одставили од дяківства: щось надумав видно.

і д) тут якась новость ворушиться у мене на нюхові, щось пахне таке, та не роскусю що, ну хай другим разом.

Прощай братику. Шануючий тебе і всіх там

брат М.Грушевський.

1893/18 іюня.

P.S. Черкаський видержав на атестата зрілості — і це має свою вагу, еге.

Арк. 33–36.

№ 12 [с. Медведівка, 11 серпня 1893 р.]

Брате Михайло!

Аж он як! Мені треба знать день, коли в Киіві побачусь з тобою?

Меж инчим, я буду в Киіві 28 числа сего авг[уста] — непремінно. Можу і на всяк день приіхати, аби знав коли? Адрес до 28: "Медведовка" — заказне, а після я в Киіві неділлю цілу і звістку можу одібрати об кого-небудь.

Бр[ат] Марко. 11 авг[уста].

Як 28 будеш у Киіві, то не пиши. Я до хазяйки зайду.

Арк. 51.

№ 13 [м. Київ], 23 грудня [1893 р.]

Мій брате!

На свій кошт, без підмоги сторонньоі, хоч і покладався на неі, я оце 21 числа взяв од Барбак і К° твій білет. І оце шлю з щирою дякою. А отой останок я уже, як згори бігти, витремаю. Спокою трохи маю, ну а то і зовсім у міру чоловічу стану. Ще зо троє дрібненьких клопотаннь, котрих і лічить за таких не слід, — та й я, як з води. Ось побач! Останій син буду, коли я ще хоч словом за свою особу коли заікнуся. Ну, та це впереді. А оце зараз на носі кутя є. Л[еонід] П[авлович] зазиває до себе — усе будуть своі люде — навіть з хуторів поприходять. Не можна не бути. Яко новинки, ось: Степан одержав посаду з пані разом, Тихін теж. Обидва переродились наче — уже: Тихін не той і Степан теж. Не знаю, чи к добру. Здається не хвалився я тобі, що Степан одержав парахвію, а Добр[янський] теж. Остається Юрко і я. Ну я не задержу себе довго. А Юрка гоним, та і сам він часто-густо подається. Посаду учительську Степанову хоче брати п. Вольновська, щоб додержати іі поки з наших люде підкончають на канікули науку, а тоді в сентябрі вона іде на курси, а іі місце молодий, з наших, хлопець займе.

Ну та коло попів нових наших трохи притулиться деяких хлопців. Ниначе стелеться дорога добра. Коли б же і іхать по ній пришлось до ладу. Я оце міркував собі грішний, як

то воно буде, як ти заідиш об нас. Трохи прийдеться в жмурки походить нашим хлопцям. Об цему вже закидалась річ, ну і цікаво велась, якось надійно себе чули на силі й своі. Але рішучого не видно нічого було, бо ще гаразд не звісно про тебе. Я став гострим оком до всего обертаться: тим і себе краще почуваю, навіть здоровше якось. Мені б тебе оце нужно було б як рідного батька, бо я приймаюсь за деякі справи і справді варто твого совіту. Може здужатиму і підвести іх далі, поки приідеш. Ну як приідеш, той скінчимо, мабуть. Але як хочеться, щоб ти оце скоро — в ½ января був у Киіві. А ні, то хоч би в кінці єго. Хоч як подумаєш собі, що пора б уже й самому про все гаразд мушлять, той починається робота сама ниначе. Ну, як круто припаде, то я до А[лександра] Я[ковича] піду, хоч він мене так не розуміє, як ти, здається. "Якось та буде" співає Куперьян. Ага! Твоя марсельєзка уже готова. Укласти б ще й сей лист, щоб співалось. Подивлюсь!

Як здатно буде, то напиши, коли сподіватися у Киіві тебе, а ні, то хоч через А[лександра] Я[ковича] сповісти. Я буду до єго забігать подеколи — то й спитаю. Тепер: на новий оцей рік я тобі здоровья щиро бажаю, та й усім рідним. Хотів був про се з самого краю казать, та білет твій у мене з голови не вилазив. А оце уже вийняв єго з голови, то і про се, і про инче я здатний казать!

Рідний, щирий *Марко*.

23 дек[абря].

23-го не взяли у мене цего письма, Сказали, що опись потрібна. Так аж сегодня оце я зробив опись і однесу на почту. Сегодні у мене дух зовсім приупав. В городі не був. Тілько у Луки і був. Арк. 59–62.

№ 14 [с. Мордва], 5 січня 1896 р.

Дорогий брате!

Найголовнішу справу до тебе маю таку: [Оферта], що про єго умова була ще в осини, оце готовий уже. Справа з ним обставлена гаразд тут. На святках і проба вже здійнята була. Все, що мав у себе, єму оддав і ще й прикупив трохи: пішло дуже добре діло. Тепера тра довести цю справу до краю из боку обезпеченія – це вже дило не до мене стосується. Треба ще забезпеченія і од крамарів, і од людей. І ця справа — що од мене — то зроблено і білш сили не маю підсобить ділові — а ій дать запомоги треба багато білш і це од тебе залежатиме.

От як тіко все, що буде зроблено по цій справи, все геть до краю хай іде на моє ймення. Чи гроши, чи тюкі — все на мене осюди аж, де я живу. Може буду у Киіви то і звіидти поодбираю, що на мене де буде припоручено. Можу і нароком поіхати за ділом цим.

Менш вартніша справа — етнографія. І по ній дуже багато підогнать роботи. Книжнина — що ти казав уперше, хай вона буде теж зроблена, тіко не по ті порі, що умовлено було, а тіко до пискляти, – а то вже на другу хай кладеться. Хотів ще і переслати тобі першу частину, – та якось вона ще не виношена в мені... і треба ще іі почитать, бо находить багато на голову питань проти неі. Мабуть я, як побачусь з тобою, то тоді побалакаю і

віддам, – а до того часу я встигну може і оті матеріали, що до географіи та історіи звести на лад. Чи як?

Є ще й инчих багато справ, та то дрібніши і про них річ не передня. А щодо першоі справи — то нею одкладати ніяк. Уже місяць і так я на собі ii здержую і замись сотого %, хіба десятий робиться. Упорядкуй і пиши закористь.

5 число січня 96 р. Твій брат *М. Грушевскій.*

Спр. 1285, арк. 5–6.

№ 15 [с. Мордва, березень 1896 р.]

Дорогий брате!

На масниці був зібрався бути в Киіві і тим тобі не написав зараз. Проте ни поіхав, бо ростало і ніхто нізащо не схотів везти. Потім я одкладав оце постом. Фирса як була гарна і теж осталась. Обрішив бути небезпремінно на страсній, а найдалі на великодні неділі. Скоріш, шо і ту, і другу пробуду у Каневі. Справу ж я так впорядкував. Купив на свої гроші книжок і своіми оце платю за все. Почав з 5 декабря діло це. А оце немає, не дали, бо Синод не видає вже учителям у […], ні парафіи жалування і я мусю кидать своє місце. І справа не буде іти з Великодня. От я хоч і пішки, а буду у Киіві. А ти ii шоб там з свого боку до цего часу геть уже обстроів. Я прямо до Ан[тоновича] в хату піду і роскажу усе підряд, так чи як?

Матеріяли набагато розширились, я й не думав, шоб і з других кінців мені надіслано було. І через це, роблячи, не розхиляючись, і першу треба книжку гаразд звести. Маю "Збірник" твій і "Запис[ки]", V, VI (аж два) і VII т[оми], дякую.

Бр[ат] Мар[ко] Груш[евський].

А може я подам і так, як є ця перша книжка, але краще ii с самого першу поповнить геть усим, що є ще.

У Киіві ж я небезпремінно буду з 16-го до 1-го апр[еля]. А справа вже повинна бути порішиною ще на страсні, бо з цего часу маршрут уже іде по світу великий. Треба і книжок, і грошей на коня і таке инче… А я вже не маю у себе ані шага.

Як бачиш, повинна бути і зо мною якась переміна на ту зиму… Почну робить оце з весни, шоб не остаться в дурнях часом бува. Коли б уже ту першу справу мені з голови і як краще звалить. А поки що вона дуже хороше стояла…

Арк. 49–50.

№ 16 [с. Мордва], 15 квітня 1896 р.

Дорогий брате!

Справився я вже у Ант[оновича]. Хай би тіко Бог давав, шоб діло пішло на лад... Подяка од мене і инчих тобі за все велика.

Щодо Матеріялів, то я гаразд все упорядкую в инчому часі. “Потерпи на мне Господи” поки що…

А про титаря справи і про инчі дрібні стосунки я теж не забуваюсь. Звісно, заразом усего здолать не стіко легко, як усе воно здається. Щодо себе, власне, я скажу, шо се літо уставить мене на чомусь твердо вже. Так усе складається.

$18\frac{XV}{IV}96$ Бувай здоровий! Твій брат *М.Груш[евський]*

Чутка є, шо ревизія буде (ревизія — перепись). І либонь фамилії можна перемінять. Як з своєю бути? Чи не змінить би на стародавню?

Арк. 37.

№ 17 [с. Мордва, весна 1896 р.]

Дорогий брате!

Перший мій лист справді був написаний тоді, як я трохи таки не здурів. Я тобі готував і вже наполовину білшу й списав усе, що зібралось у мене в душі. Та тіко надало мені поіхать ще в Киів. А тут — не єреси і расколи, а роіна Ярусалуму! Цю роіну я й [об’яснив] був уже в окремім листі до тебе. І так хотів і перший лист, і сей другий тобі одіслати. Але це зовсім не обмислений мною був матеріял і я ото з переляку (бо тобі вже звісно повинно бути — так мені здавалося, що ми всі переписані по фамиліям і через Нов[ицького] лежимо перед митрополитом — чого ради й Луци предложено просити одставки в иншу єпархію), та й стрельнув, як ти кажеш. Та ото уже з села тобі сяке-таке склав, та й послав, радіючи, що тебе побачу в Киіві на масниці, як оповіщав мене А[лександр] Ігн[атійович] тоді. Тепера бачу, що Бог єго знає, чи доведеться нам зострінутись скоро. Добре, якби навесні оце побачились. Тим часом, я оце хочу про себе особисто тобі на твоі питання про мене дещо сказати і доторкнутись хочу й до гром[адських] справ. Почну здаля.

До часу, одпоки ти мене знати став, я в шкурі своі стояв окрім об усего, збоку; як бачив, що де треба класти огонь, я клав, була й сила до цего. Як уже став я й тобі відомий, то в сей уже час у мене була й система свого життя до смерті. Тоді вже в мене було безповоротно рішено все ниначе. Уже були осмислені по-тодішньому розумінню моєму і заходи до виконання своєі мети. У мене твердо тоді ставилось: з духовенства зробити — людей, а не жреців, а потім і розумними синами своєі, ними забутоі держави. Счипить єго з людьми, світськими — з такими ж поглядами і разом іх обох, пробуджених до отстоянія прав і долі знехтуваноі держави, заставить стать на ноги. Задля цего ото і гурток складався наш. Задля цего я і панича деколи з себе, хоч і невдало, а строів, щоб мати можливість заглядать в усі кутки Украіни. З Києва пішов я на села. Зпробував себе я тут і зняв пробу з села. А в Киіві в сей час діло було у руках тодішніх киян. Воно якось, здається мені, бо гаразд і сам не вияснив, ще вертілось коло Ольги Владіміровни. Так, по краніи мірі я єго застав, як з’явився у Киіві, аж через рік, чи що.

Діло якось треба було лагодить. Але я чув, що перетрусить єго і, що чистіш зостави-

ти, а потім підновляти новенькими ще чистішими і глибшими засобами не було кому. Щодалі гіршало. Борюкання було чимале. Щоб полагодить єго, я нервно дивлячись на се, бо воно ж і мені боліло трохи, мені здавалось треба примір показать на собі. Але почав я невдало. Я хотів з себе он якого попа вдать — щоб аж сам Владика мене похвалив. — От я, щоб парахвію одержать добру, щоб і грошей, і людей — овець і рівних мені пастухів було багато в мене, я перебрався в Киів. Отут я і підірвався особливо, як тобі звістно, отим білетом, що на весілля мене [просив]. Ця баба була вся по мірці для мого широкого, як тоді здавалося шагу. Я мислив, що я і без того в усіх попах відомий, а до того і в деяких панах; з бабою ж цею я прикую увесь мир і ось мов як повинно жити! покажу, думалось мені тоді, усім. Думав, що й гурт очнеться од мого шагу. Отож як програв я тут, я ото хотів бачить "з своіх" попів Степана, Юрка і перших инчих… Толку небагато для діла... Я осунувся ще ближче до краю. Од нема чого, як кажуть, робить я ото й себе моститься у попи таки, щоб мав не зовсім таки ж пропасти. Нарешті Худоліівка підвернулась. Дали. А баби я не мав. Лихий єго знає, що в мені тоді седіло, але запевне знаю, що розуму в мені ані на каплю не було. Робив усе за радість. [С…] крізь сльози. І, ій Богу, не лукавлю: все це об того, що я з'їхав з першоі твердоі дороги своєі. Я [не бачив], щоб я що і ожениться, і посвятиться та [все ж] зробить хоч би наполовину те, що я колись сам собі завдав на урок усеі жизні. Де там! Я бачив, тіко гірко було вслух собі казать, що я вже в смітті по всі боки і сил не має викарабкаться, — вернути себе назад — для діла! Потерявся смисл в моєму житті. Моі надіі звести рясу з мундиром і заставить іх — яко дітей Украіни — взять загублену долю свою назад — собі таки на користь — ці надіі моі дуже рано заострили навіть в друзях по громадським справам перепону. Та випадки піддали білш гною на рану: 1-й — це прицькований на мене на своє ж лихо [п.] [Панасович], прицькований попами. 2-й — це прицькований на мене зять мого предмісника по Худоліівці, прицькований благочинним, обкравшим худоліівську церкву. Перше цькування — взяло в мене оту бабу, а друге показало, що я між попами тіко був би замкнутий у себе [рясофор] — а не діяч між ними. Далі стало слідство надо мною. Воно показало мою среду лицем і мою роботу наперед об'явило, яка вона могла б бути хоч би і в Худоліівці. Разом з доносами на мене, яко <за…> Худоліівки, пішли і в поліцію доноси, що я щей он <…>. Шукали й книжок, по селі навіть. Я тіко дивився на все це, ждав кінця. А це вже в трех [припорціях] я видужав слідство. Може вже й не буде. Кінця ж ще не звісно од митрополита. Добра, певно, я не жду ні которого од власти і од попівства взагалі. Кончилось, одначе, все це в моіх мислях тим, що я одвернувсь душевними очима од усего миру ниначе і став кожну мить продумувати прошле, щоб себе і "рок" поганий свій зрозуміти. Скілько було сил передумав, зостановився на тому. — Треба кинуть мирські справи. Глибше знайти заходи до діла нашого. Єго — діла сего — досить з мене для того, щоб прожити не бідно душею. Заходів зо три я оце вже винишпірив — але перш усего в мене є одна ще мирська справа, котру я ще не осмислив, як порішить, хоч чую носом, куди повіє. Ось вона. Як з Худоліівкою я довештався до останіх днів, то я вже, хоча вже й було на мене 3 доноси до митрополита, на котрі він не звернув уваги, але не знаю — чи того, що ще на мене буде з десять доносиків, щоб скоріше кончить <…>, поіхав на "Тальноє" в Майданецьке до теі дівчини — Юркової

по жінці єго родички, отеі, що я тобі казав "добра" і житьє не замутить — там запитав ii, чи піде за мене, а батьків, чи оддадуть — і вона, і ті згодились. Я зараз же у Киів за білетом. Якраз прийшов од Владики ще один пакет доносів на мене, на одному з них і написано — "Назначение оставить без последствий и произвести формальное следствие при депутате с гражданской стороны". Я так і написав у Майданецьке. Але думав таки я, що слідство це буде вмиг зроблене і Худ[оліївка] таки зостанеться за мною (бо місяць ще Владика сказав ii бути праздною). Попи, як оці, що коло Худоліївки, як почали, знаючи чим воно пахло, затягувать діло, так досі тягнуть. Час великий. І в цей час я і одного листа туди не писав?... І не знаю, як бути, хоч і добре мені впаде, хоч і лехе (а оце скорій буде). Як гаразд уже все обмислю, то щось окончательне треба буде писать. Якщо ще вони вже без мене не окончили усі справи гаразд, себто, якщо не закаялись зараз же зняти мене, як узнали про мене гаразд, що я за [птиця].

А як же вже я буду знать (хоч це мене й каплі не цікавить — чого? я не знаю) доскональне своє рішення отого поганого "року", то я все-таки вже витверженного і оце цими мордвянськими часами заведенного порядку поступового свого діла, я не гадаю оставлять або змінять. Оце так по верхам я дійшов аж до сегодня.

Тепер про справи. Як почув уже я, що я до мирських красот не маю потягу і що тіко і маю жизнь в ділі, то винишпортав инчі шляхи для своєі мети.

А) Хочу і вже й зробив захід, щоб ота, що ще спочатку громадки нашоі організація, була ще раз прийнята і навіть з білшою виробленностью. Щоб на діло ішли люде, а не жулики, фертики, зрадники, — щоб діло було глибше поставлено для громадянина і він прибув не то щоб не рутинник, а щоб чоловік таки справді культурний, з душею світлою.

Б) Хочу теж саме і з поселян, якби вдалося, сотворить. Захід і тут я зробив — зпочатку хороший і міцний, задалі побачим.

В) Роскрить правдиво очі всім об українському народові, який він справді є. Захід і тут зроблений; за те, як виконається побачим, певно, незугарен я буду, але зроблю наскілько вдасться мені се. — Для сих трех заходів мені треба трохи і грошей, а білш помочі: то книжковоі, то инчоі, треба самому культурним стати. Чого треба буде, буду скрізь в той час нишпорить і як не помагатиме ніхто, сам буду, як зумію, свого домагаться, збератиму, як жид. Мене, тобі легко догадаться, обібрали попи своіми доносами. Одначе, я чую, смерть мені не с цего показана.

"Триг[орія] Никол[айовича]" адрес — Чигирин. Мордва.

Будь здоров!

Може я не так висказався, як хотів, або не те, чого тобі білше хотілося б, то вже це я одкладаю, як побачусь. — Коли матимеш бути у Киіві, то як ласка твоя — сповісти. Може ще й не так, як хотілось самому мені, я склав усе, то це вина не моя, а того, хто отаке поробив зо мною в прошлому, а воно таке, що я не хочу і перечитувать заново листа сего, щоб не згадувать лишній раз єго.

Мені, ще раз горем ділюсь, ой як треба книжок! Задля себе раз, а задля люду аж три рази треба. Тобі не цікаво, певно, знати самий і шлях моеі личнеі праці. Якщо так, то

писать єго не потрібно, бо багато, та й ніяково. І єго я ні душі не скажу. Як же, якшо кортячка [візьме] із-за опаски в моєму виробленому уже наболілою трохи душею шляху, що, мов, коли б більш не пошкодить, то я могтиму і виславить. Заповідаю тіко, що все те, що я проситиму де, домагатимусь, і мені невдача буде, все те мене ображатиме і я не сим, то инчим шляхом, а добиратимусь до свого. Буду в наймах служити, а в розріз з собою не піду. Що вічне буде, тим і живий буду. Поки що на инчий раз. А як я "Записки" одбиратиму з Архива?.

Динисів адрес: "Университетский спуск, № 15. Олександра Николаевна Белоновская, для него".

Дрібніше про х[удоліївське] діло — я й сам не знаю до ладу, бо на кожній букві там брехня з відома і без відома. Шоб я був геть роскрив та однаково не поміг би собі, бо в цему ж таки ділі є, що за мною попи "знают сенсационного характера" проступок, а в дописі инчому до поліції разом з цим я теж [прилічиний] — то куди ж тут перед владикою випрамлятись.

Мені тіко треба заздалегідь допитатися — чи можна з Львова, як би так напечатались по нашій прозьбі, сюди, хоч і закритими пакетами вислать: 1) граматок Куліша, хоч би 1 на одне село, а всіх […] до 2 тисяч. Далі. Книгоношу учредить небезпремінно. Де грошей на те й на се взять? От нащо каса найнужніша! А то діла філантропіі іі проковтнули!

Щодо Асапа і єго […], то се близорукість чиясь тобі донисла. Я, як був у Киіві, то чув єго, єго послідователів речі і речі анті-Асапістів. Я — хоч і здорово бідний душею, а нічого не знайшов у асапістів шкодливого для діла і діл організаціи кружка, а в противних єму я бачив одно, і більш нічого, одно розрушення громади, яка б вона міцна не була: організаціи, ні котороі смисла в існуванні громадки ні признаки! Совісно було чути слабе, неохоче змагання академіи з унів[ерситетом] і институтом. Семинарія ж — се голова повисша на шиі для якого вгодно обуха: ні сюди, ні туди! Принято було в основу — самоосвіту поставить переднішим [параграфо]м, а щодо організаціи, то я недослухав, маючи на увазі другі для сего засоби.

За "Записки" до землі од неба спасибі буде, як висилатимеш. Везти свій віз мирно я завше любив і сачків та нервів не стерплював ніколи. — Перше тіко, як любив єго везти весело, а тепер я думаю визти єго понуро. Гроші я …

Арк. 136–139.

№ 18 [с. Мордва, вересень 1896 р.]

Дорогий брате Михайле!

Я з весни по селах все бував. Ніби б то жінки все шукав. Тим часом ти знайшов і на клечанні й одружився. Поздоровляю! Лист і перший, і цей я одібрав у попа оце. Бо я тіко що з Києва повернувся до господи і за грішми зайшов до єго. Він і оддав. А за цим останім у город на пошту послав. Чомусь не дали єму за цим разом, хоча і братові. Прочитав я листи. Він і пита, про що? Кажу, пише: "щоб ти гроші віддав, додаючи, шо тобі через те

не пише прямо, шо за тобою либонь відписка зосталась"… Чи гаразд, чи ні зробилось, а сповіщаю, що так було. Він казав, шо тобі напише скоро. Тут був і Дмитро. Я єго до себе. А ти, ж, кажу, як? Чуєш себе гражданином свого "отечествия", чи ні? Каже: звісно я, як і перше, є однаковий! — Добре, кажу, давай же 5 р[ублів] у Товариство. Стала мова. Він, нарешті, не спорічився і сказав, шо вишле до тебе десь коло Семена 5 руб[лів]. Чи гаразд і це, чи ні, а вже зроблено. Як був я по слободах скрізь, шось бачиш старих знакомих, як я почав уже звать гуртівників (?) своїх перших, то меж инчим, деякі тоді казали, шо тобі прямо по цій частці поприсилають; адреси побрав і на Кавказ, і туди аж. До рук не дають мені. А чого? Не розберу. Кожен хоче тобі писать таки і все строк одсилання — Семена. Так воно само собою склалося, як на придачу, і другіі глядів мети — це знакомився я з селом і особливо цікавився "уділами". На те, шоб подаючи матеріяли до зрисування типичного на Украйні села, — хоч що-небудь указати і про села "відомства Удельного!!...". Що за літо придбав, то оце розберу згодом… Перші матеріяли теж поширшуються і хоча перша книжка набрана уже й давненько, однако не прочитана нігде і хоч і уже неначе виносилась у мені, але я бачу, що таки не вподобається і буде змінено, вичеркнуто багато. Через те готовлю і другу разом. Може хоч з двох шо набереться. Сам же я викидать не одважуюсь, чогось шкода знесеного вже, чи викидать. На другі подати — і зовсім таки багато принесено матеріялу. Одна біда, шо все руками насилу грамотними і розбирать вельми трудно, і повірять ще трудніше. Був рішив прямо копіі подавать тобі, — але як копію зробиш, то кортить і провірить, і додать ще й свого питання. Набераються. Знову отвітні матеріали і [та й діло] чимале… Я думаю, шо у мене оце десь після Кузьми й Дим'яна буде це вже тіко одна робота і піде скорше. Зима ця пройшла, я Алек[сандру] Сер[гійови]чу росказував усе чисто в [...], по-своєму. Одступить од намагання на се дітей самих я не міг, — а тут треба рук було докласти вже своіх, бо наших тут ні учебників, ні прописів не найдеш. Найголовнішим я покладав з [книжнею] справу і оце навчання, одкинувши усе "урядове".

Матеріяли я одтягував сам, хоч вони сами мене втягували в себе: мусів, як шось трапилось і записать, і списать і, як нанесли готового, роскладать і перевірять. Так воно і далі, мабуть, буде, — хоч справи ці головні уже більш таки порішені і на сю зиму я вже не дуже все сам буду робить, а якось воно і само бристиме вже. Думаю через се, шо я за цю зиму шнур в матеріялах проведу і здам. Хороша і головна і з ними річ, але вона зовсім блідніє перед справою з книгой і з справою "школа в школі".

А от нарешті вже про книги…во я викажу усе, а оце про школку свою дещо похвалюсь. Тип ii склався сам собою. Видко все, шо було в бібліотеці. Діти ті, шо вже й покінчали школу, прийшли до мене, шоб дати ім курс дальшого навчання на своєму кошті. Я одвів ім місто і з уст же розказував усе по арихметоци, граждaнські сторіи і завдавав сочиненія. Усе, що було казано і роблено, я велів списувать усе. От і набралась купка матеріялу з термінами для своіх учебників. Я і це прикладаю до матеріялів, про них викладеться усе, як буду складати усе, що буде треба про період школярства і пастушества… Чую силу, шо з матеріялом я хоч і припізнюсь, одначе, справлюсь. А от з цим то не знаю, як випаде: двох, — або у мене аж три душі є найвидатніших з оцеі своєі школки, — та

одного так батько сам хоче далі проводить. А двох нікому далі вести. — Я покладався, шо устигну учебників на свої мові завести таких, шоб рівнялись гімназичному курсові і попитать помочі у других старознакомих — (цебто про людей), але сказали, шо річ і можлива, але не швидко іі можна зробить. За год і не встигнеш. Був би вже підшукав і вчителя, шоб цих трех, окроме в себе в хаті вчив… Віриш, хлопці вже рецензіи на учебники шкільні писали… Одначе, оце роздивився, шо складається усе так, шо будуть оці троє сами собі надалі покинуті. Шо буде — те й буде… Хоч і [розпалівся] я над ними дуже і хотів був пооддавать у учительські школи (оце сусіднє село одкрило одну на днях), шоб і далі повчили і шоб собі підхожих до себе там кумпанійонців підзавели. А тоді по скінченню — курс два годи — ім дадуть зараз же місця учительські. То ім простір уже більший буде і до того часу я хоч і перервусь, а учебників своїх добуду, — або хоч і сами хай пишуть на той, шо вмітимуть курс, а я сам на вищий розстараюсь, — та і тут спіткала перечіпка: треба 35 р[ублів] на рік унести. Вони бідні. А в мене і так нічого нема… Зостається ця справа теж не кінчиною, і, мабуть, залишиною…

Про се пишу я тим тіко, шо сам не рішив, як краще. Я, бач, гидую після цеі школи та в урядову одсилать, хоч би і для діла корисного, одначе як і забурьяніють воно без неі, то теж недобре. Та так і не знаю як? Скажи ти! Може б краще учити таки і десь розгорювати на іх двох 70 р[ублів]. Може б і ти на одного дав би 35 р[ублів], а я на другого б? га? Чи не варто? Як ти скажеш, так і буде.

Останя справа — це справа, шо уже аж за горло мене душить... Було гаразд же умовлено з тобою, а й досі не складеться толковито вона…

Ясно ж було сказано, як 15 р[ублів] у місяць та набор кн[ижо]к, хоч спершу, поки на гроші розживимось самі, то я маю чоловіка — зовсім готового і такого, шо його не знайде вже ніхто. Додавав я, шо це чоловік корисний і без цего, — але як справа ця корисна дуже по собі сама, і взятись за неі немає кому після довгих шукань, то і хай і цей іі нестиме на собі. Гроші і к[ниг]и повинні зараз же давать, з дня, в котрий єму послідує разришеніє… На цему і покончено було… Це було восени. Справа тяглася до 5 декабря. Я і написав, як добились тобі; ти звернув мене до N., як пригадуєш. Я, припізнившись трохи, і, власне, через те припізнившись, шо [дорога] до тебе не швидка, — накупив на свої власні гроші кн[ижок] і послав єго пробувать сили свої і людську охоту. До мая провелась переписка — а за цей час чоловічок сей обшмигляв чимало міст. Уже ход діла і тоді можна вже було передбачить. Я єго і нарисував тому, до кого ти звернув мене. У той мент і гарячу участь він виказав, сказавши, шо на другий же день і гроші, і книжки, як було з тобою умовлено, видане буде мені і я пошлю чоловіка, не гаючись, на діло. (Зараз сказать, шо можна було предбачить по тим здобуткам. Еі не кажу, бо це саме я й тепер після цеі хитроі практики скажу низче). Перевідав ніч чоловічка того і не впійман ніяк — а часів я глядівся дуже взоро! Звернуто на сина і тут пішла катавасія: к[нижо]к не було готових. Охапочок був у сина, але ж соромно і начинать з єго. Стали мене посилать до N. і до N. Ходю я грішний, і як милостиню просю. Ій Богу так! Здибав я — а вже більше неділі провелось — і того чоловічка, шо до єго звернув мене ти.

Тут треба вставить, шо я через те дуже твердо держався умови осінноі, шо знав, шо

мій чоловічок мав доходу на учительстві у себе дома 120 р[ублів]. Ergo, він іх усі і зберігав. А як покинуть єму цей заробіток, то шоб не вмер єго батько з голоду, на котрого він старався, треба чимсь цей заробіток покрить, як єго кидать. (Він був корисний для діла і на своєму місці, але справа накинута єму мною, ще корисніша, — то треба шоб і єго матеріяльність у злидні не вводилась!). Через це і обмірковано було, шо по 15 карб[ованців]; вистане все, — за меньче і немає як… І з ним я, правда, умовився був, шо часом це багато буде, то можна і назад іх повернуть. На це і згоден він був…

Не було тіко умовлено про те, як вести цю справу після операціи — по селах, городах. От тепер і про це зайшла річ. Як мав я цего чоловіка, шо до єго ти звернув мене і наступив, правда, грубо наступив на него і все викладаю, шо було умовлено отак і отак і підвів оці слова: "Справа ця звісна повинна бути тіко Вам, добродію, та тобі б то, та мені та тому, шо ii робить повинен вже. Більш ii не повинен знати ніхто і не оголошуваться вона повинна, хоч поки що". Чоловік сей на все погодився, нащот грошей і к[нижо]к замявся вельми. Одразу сказавши, шо все може дати за цим разом 70 кар[бованців], а в рік не більше 120 кар[бованців]. К[нижк]и я сам пов[инен] збирать, а він поручиться за мене… Здвинув я плечима і постарався уже на другий день тіко у сина єго взявши 70 карб[ованців], лагодить справу. Бракувало грошей. Я у брата взяв 20 р[ублів], було своіх 40 чи що. Настягав, як старець, по людіх к[нижо]к своіх , а урядових я на власні накупив, шоб було чим личкуватись. І що вдарило в ніс мені с першого першу? Наші люди поробили скидку таку, об якоі меньшу роблять і ненаші люди. Але і це ще нічого. Один сановитий, правда, чоловік водив мене трохи теж не цілу неділю на "завтриках" і нарешті: перелюбезно-любезно сказав, шо по пошті вишле у небезпремінно у такий-то день. Хотів я єго просить, шоб уже не торбувався більш, та справа мені здавалась вартнішою трохи от "лычных" відносин і промовчав узяв. Що ж скоілось? З дому сходили раз в умовлений день, немає посилки, пішли і через неділю, нема. Настає Миколая — іде у якономіи мій чоловічок с тим скарбом, який уже мали, я іду у свій шлях, літувать, — зоставили, правда, одного доглядача у слободі. Опів літа получає сей доглядач повістку і йде за посилкою. Наглянув і я проіздом сюди. Роспичатали — на 56 р[ублів] посилка і скидка насилу є. Іі ще меньше покладено, як на наших книжках. (Оден даятель, правда, нічого поробив скидку). Ну і це ще байдуже б сказать: за що купив, за те й продам каже приповістка. Але пролежало вже, за віщо єго платить?! Оце перша [стичка] така. А оце, заскакуючи у столицю, скіко раз чую, шо вже про справу усі геть знають і мене заподозрюють в "присвоению" собі лічно якоби громадськоі справи і особливо я винен в убіганіі от контролю громадського… Не доставало ше й цего. Діло чи йде, чи ні, ніхто не питає, а контроль сюди давай.

Воно справди, не гаразд твердо було умовлено о скриванню справи спершу ще. Хоча я разів два підкреслював, це і тобі, і А[лександру] Я[ковичу], і цему чоловічку, коли ти звернув мене до єго. Одначе я на сей гук мені в вічі твердо одказався, шо я ніякоі справи не знаю і звідки слух узявся, теж не знаю. І тепера твердо кажу, шо я справу залишу цю, як тіко вона буде поноситься і другими ще. Оце такі дві я зауважую стички, вразливо вдаряючи у вічі, ще попереду самого діла. Видко, що справу треба ще раз перерішать, якшо не закинуть і зовсім, без перерішування.

Додам, шо я умовився з тим, шо звернув до єго ти мене чоловічком, повести бесіду про се і здать відчит (а на се разів скіко потвержалась ним мова) о 1 сентября. І надалі давати відчити Кон[иському] 1-го янв[аря] і 1-го маю — три рази на рік. Ті ж, у кого я брав книжки, теж дуже потвержали отчіт о те, скілько грошей уторговано за які заголовки, скіко ще остається довгу за мною, і нарешті скіко буде — ой леле! — ще й баришу, шоб єго повернути на зисканнє ще одного К-и…

Оце такі головні видатки цеі справи були, ше як вона зав'язувалась… Не упоминаю того тут, чого воно варто було добиться самого разрішенія і т. і[н]. Цікаво теж, як ми себе обгорожували, як уряд запитував о благонадійності і т. і[н]… Про се я здебільша А[лександру] С[ергійовичу] казав, — а то вже і вимило з голови і до діла воно, правда, не дотикається і трішки. Може у других кінцях це і нічого б не обійшлося, ну а тут то я знаю, хто б не взявся, то сухий не вийшов би і успіть не вспів би…

Щодо вітчиту самого, то я єго ось в такому виді змайстрюю. (Дивись № 3).

№ 3.

З 5 дек[абря] того року по 5 дек[абря] цего — належало 180 р[ублів]. Пророблено до Семена 8 місяців, а взято 70 р[ублів]. Знач[ить] до Семена треба ще пол[ожити] 50 рублів, а після Семена, як діло покаже. — Може нас і росчитають… Якби ж нарешті, сказать за нашу невдало поведену справу, не варто нічого, то ми потрачені вже 70 карб[ованців] вертаємо. А к[нижк]и, допродавши, і "стоимость", хоч би й доклавши своіми, теж вернемо. Могли і к[нижк]и повернуть назад, шоб не докладать своім, але чуємо, шо справа ця варта, шо не впадемо у гріх, як попросимо наших хазяїв, хоч і росчитуючих уже нас, та підождати, уваживши на нашу бідність, бо ми і од себе таки посилкуємось ще вести цю справу, — бо ніяк іі кидати, гріха не вкусивши, то нам хоч запомога буде та, шо будуть таки к[нижк]и, бо щоб купити іх — не маємо і не достанемо грошей. Та ше такі дороги вони! Жалування вже одшукаємо собі самі десь. Обернемось хоч і до Терещенка і монополіі оцеі собачоі, шо завелась оце знедавно. Як же велась і які вспіхи?

Велась і в мішечку на плечах, і в коробці на візку. Корисніше для виручки у мішечку розносити, а для діла на коняці розвозити. Як у мішку, то харч тіко на себе йде, а як конячкою, то ще й на неі. Усе це, звісно, велось на оті 70 р[ублів] — 15 карб[ованців] у міс[яць] якраз достане на коня і на себе, і на одежку. Це дознано гаразд. Останку не може буть ніяк. За місце — плата, ярмаркове теж оплати, мости тож оплачуються. Ремонт на коня теж рветься… Але для діла корисніш, бо великий стіл стоіть на базарі, на єму видко усі заголовочки… Людей багато обступлює… Можна покинуть коло себе хлопця. Хай люде цікавлятся, і читають, і купують, а самому за другим столом на другий кінець базарю перейти. Так робилось і здобутки були такі: поки не прочитаєш кн[иж]ки людім — не купить ніхто, бо й читать не вміють ще. А прочитаєш, то і неграмотна баба просить ій продать, — вона вже знайде такого, шо цю книжичку ій і за насіннячко прочитає у свято. Не вступиш, не продаси: "Батьків гріх" признана всіма дорогою, 8 коп[ійок] у нас, а дають три, а більш дві. "Живих струн" вертять усяке, а взять не візьме — чого? не довідаєся. Уже й читали і шо не робили — не йде…

"Кобзар" складаються удвох-утрех купувати. Живий жаль не вступати. І для чого ж і

заводить було діло, як ним гендлювати. Через це грошей мало вирочено за літо і к[нижо] к мало продано. За зиму ми витручували 20 р[ублів], але через те, шо й уступали, бо то були книжки наші і возили по школах. А оце хабарством оцим себе стіснили і чогось літо не заробітне було — люде збідніли.

У однім місці найшли чоловічка, шо теж добився собі розрішенія на се діло і год єго повів, а далі залишив, бо злиднів би догнав. Шо тож він ще урядові продава. Кацап рядом — той і за сопілку, і за житіє (іх купа, на копійку йде і за казенну вторгує, — а цей шо? Треба ще познаємить та розказати до чого воно йдеться, то й візьмуть гляди. Додаю: щоденні записи цеі операціи ідуть — куди іх приткнуть.

Ти мені заздалегідь скажи, чи не одважився б ти у спілку зо мною увійти, шоб обминуть мені отих людей, шо мене до іх ти приставив, та удвох з тобою хіба б ми забідніли дуже, якби по 100 руб[лів] удвох поклали в рік на се діло? — Я, мабуть, через се саме і на <"…">, і на парафію возьму, шоб цего діла не згубить, ще як воно дитиною є ще?

Може хоч [повилиш] мені на перший раз. Отой малий довг я маю і зараз чим тобі оддать, але через це саме і гнусь і досі.

Уже ця справа подавляє і оту з учнями там… І з ними тобі не дуже видна користь, — а тут-то й тобі як добре видно, як воно це треба. Звісно, на бомазі всего не викладеш. Коли ді[й]сно побачимось ми? Я і нарошне поіду. Звісти тіко.

Твій бр[ат] *Марко*. "13 серпня"

Коло Семена буду у Киіві.

Арк. 38–48.

№ 19 [с. Мордва, 1896 р.]

Если можно поспешить, то будьте добры, поспешите сообщить, когда будет М[ихаил] С[ергеевич] в Киеве?

Я думаю его видеть или перед праздниками или после праздников.

Исправно ли идет корреспонденция к нему и от него?

Не слышно ли чего нового — крупного вроде войны?

У нас пролетел циркуляр экстреннейший о том, сколько серебра и золота есть в церквях и сведения в два дня потребованы. Есть и слухи. Что на это Вы скажете в скорости самой скорейшей?

Мой адрес: Чигирин, Учителю Мордванской школы М.Ф.Грушевскому.

Намерения мои исполнены касательно более важных вещей. Так сообщите М[ихаилу] С[ергееви]чу. Денег понадобится. Согласно обещанию пусть наготовит. Письмом куда его уведомить?

На этот счет он необходим мне. К кому другому обратиться — я не знаю такого никаго.

Ваш М. Груш[евский]

Арк. 116.

№ 20 [с. Мордва], 25 вересня [1896 р.]

Дорогий брате Михаіло!

В проізд по Київщині я кинув у ящики поштарські тобі два листи. Довідувався усе про те, шоб знать день, у який би побачитись нам. В останєму листі я, правда, трохи розбалакався — трохи не в міру може. Одначе, я все-таки довідувався про той день, шоб таки улагодить усе, шо може де й з мого боку помилки є, чи може уже геть чисто я помиляюсь сам. Чутка була, шо оцими — 20–26 днями ти у Київі будеш. Я так і вистигав. А сегодня оце 25 уже і на завтра у Київ я не встигну, бо і ніяк таки. То вже поки що я сповіщаю, що я 60 карб. забрав ще до тих 70 і без усего клопоту оце далі поіхало діло. В декабрі росчет буде за забраний товар, а за гроші — жалування так уже й буде мабуть: по скіко даватимуть, по стіку й брать та ще й за те дякувать.

Там іще я про дещо я нагадував, то я і про те все, уже трохи посправлявся сам, а далі трохи я і зовсім може опростаюсь.

Тобі там десь пошлють може грошей на Товариство, бо дехто і мені понадсилав, аби я тобі вже те все аж туди, де живеш повручав. Може ще хто що прикладе. Я оце незабаром буду у А[лександра] С[ергійовича] і од єго до тебе і пошлю усю суму, яку зберемо, ну руб[лів] 30–40. Тоді ж я і своі прикладу і довг теж окремо. Правда, може довг і не весь, то скіко спроможусь, бо я ще й Ал[ександру] Сер[гійови]чу шось маю, хоч і на справу взято було, з своіх оддать, бо виручку я і сам поверну аж коло Різдва.

Ще бува й то, шо я і встигну тебе захопити в Київі, бо десь коло Покрови треба буде бути… Я іще оце маю завернуть де до кого, тай те ще, шо я оце жду — подав о переміні мене в присілок. Скоро сповіщення буде, казав протопопа чигириньський, шо переведуть. Грошей однаково матиму, але я ще собі окреміший буду…

Не забудь же мене "Записками" втішать… А тим часом бувай здоров!

М. Гр.[ушевський]

25 сент[ября]. В Чигирині

№ 21 [с. Мордва,1897 р.]

Дорогий наш Михайло Сергієвич!

Будьте здорови і счастливи з Новим роком — здорови і счастливи вдвох!

Марко і Марія Грушівськи.

Арк. 117.

№ 22 [с. Суботів, серпень 1897 р.]

Рідний брате Михайле!

Складаємо ми тобі велику подяку — я і жінка, шо листом обізвався ти до нас. Якраз

ми тоді вже добрались до Субботова. Я першу вечерню правив і мені до пристолу подали твій лист. А оце вже і течі свої ми вже зтерли і сидимо, як щурі, розмірковуючи, за що братись вартніше. Рішили, шо перше всего тобі і дядькові подякувати за листи і тебе, властиво, де об чім потурбувати. Так шось вишло по обміркуванню, шо ти і початок, і край наших ліпших замірів. Не можна сказати, шоб я до сего часу не працював чимдужч, шоб спевняти надіі, які подав — одначе показати сего і на видночолі я не зміг. Навпаки — наче аж повиднілось перед тим, шо мене білше знали, шо я не певен ні в слові, ні в ділі. Так мені здається, або краще, здаватись стало чогось. Тим часом я своє тремав і тримаю. Другим чим кращим жить, як я жив, я не маю — це, звісно, стало тепер для нас з жінкою насущним і тим ми оце порішили з цего і починати і, мабуть, сим і закончимо своє пробування до смерті, кажу "мабуть" як безповоротне "до правди".

Збирались ми оце — не стіко я, скіко жінка таки вкласти зараз таки скіко мога на "Товариство" і стати в єго рядах. Та трохи ще ми не зовсім прояснились, оскіко ми вгодні на се, а щодо грошей, то ось-ось і спроміжні будемо. Стараємося не показатись не здатними і в инчому усему.

А тим часом як не дивись ти на мене — бо я кепського погляду заслуговую: ні слів не спевнив, ні праці не подав та й зовсім примовк! Що ж! Який собі погляд не маєш, а заритий був у діло — може й по даремному, та що діять? — одначе, кажу що ж погляд поглядом, а просьба моя най буде прозьбою. Ти мене пошануй ще трохи — за все останє пожди, а таки "Записок" № 12, 13, 16-й і да і, скіко можна буде, надішли і надсилай. Ними я дуже жив, наче й з тобою балакав, з громадянами — як ні до кого було промовити щирих бажань і думок своіх. Ними я підкриплявся, як і боровся з ким за діло своє, або вів кого за собою. Може і ще чим можеш мене підкриплять, ради святого усего не забудь про се… Мені здатними були і "джерела", хоч і позичині, і етнографіч[ний] збірник. Усе, що є, воно тягне за собою і людей, і роботу…

Тепер я в становищі инчому. Думав, шо буду трохи обвикатись з ним довгенько, проте так на мене пахнуло гарно спочатку, що я наче уже десятки літ тут є.. Тим білш мені страшно, та й нам обом теж — страшно осунутись. За це й перш радь же нам, і два — поки що хоч оцей лист хай буде начатком. Хоч би ти й не подав нам голосу — ми будемо кричати ще і ще, і найбілш до тебе. Нестимемо усе під ноги, поки не почуємо і в собі сили… Ратуй нас, як хочеш… Боязнь озлидениться душею, зостаємось в надіі на Бога та й на тебе. Кланяємось усім рідним!

Марко та Маруся Грушевські.
Арк. 55–58.

№ 23 [с. Суботів, 1898 р.]

Христос Воскресе! Христос Воскресе! Христос Воскресе! Щиро поздоровляємо з Великодними Святками! Бажаємо свят радісних. *Марко й Маруся.*
Арк. 118–119.

№ 24 [с. Суботів, 12 грудня 1898 р.]

Дорогі брате та сестра!

Сего, 12 грудня, нам Бог послав сина. Мення єму — Михайло. Батько хрещений о. Іван Базилевич, а матері ще не обібрано. Просимо, вклінно Вас, сестро, чи не згодилися б Ви записатись єму хрещеною матерею. (Будем дуже потішені. Та й син, звісно, (треба ж, шоб ріс!) буде згодом старатись бути найкращим сином. Сповістіть незабаром про се і припишіть як записать Вас (властиве не знаємо, як батька Вашого звать).

Вкладаємо 25 карб. З них 8 карб. на "Вісник" і на другий рік по тому ж самому адресові, шо й іде тепер ("Григорію Яворскому"). Два карб[ованці] на дві книжки за листопад місяць сего року, шоб одну книжку відіслано було в Чигиринську городську бібліотеку (з любителів вона складена і кортіло б як і туди втокмитись), а другу у г.Умань, учителеві Духовного Училища Павлу Григоревичу Петрушевському задля Афанасія Лінковс[ь] кого. Дуже треба мені самому скіко книжок за сей місяць мати, власне, задля росповсюдження. Цю, шо прийшла, книжку скоро в канчурья, зібьють. Як тіко шо можна разів зо три за цей <…> книжку і мені прислати, то поторбуйтесь укупі і про се. Які зостануться з усих цих грошей, то поверніть, будьте ласкаві, у "Товариство" — на які потреби повернете іх, на такі хай і ідуть.

Міркуємо, шо ще згодом спроможемось вислати скіко-небудь грошей, то все шоб повертались вони до "Товариства" на єго власні повертання. Повинно б і инчі, хто надсилав у прошлий рік, надсилать кожен од себе, бо й адреси забрані ними. То вже хай ті справи нарізно і ходять… Як воно з "Записками" сталось? Чи іх немає вже, шо я не одержую після 18-і книжки, чи на се шо инче треба, — а тіко жаль якись без іх бере. "Вісник" дуже коштовна річ. Коли перше вражіння зроблено "Записками" — вражіння чогось надзвичайного — великого. *Брат Марко і сестра Марія Грушевські.*

Не зрічіця нашої просьби подержте до хреста нашого сина.

На почті тим, шо не написано по-іностранному (властиве по-французьку) скіко посилається грошей і кому, не приняли мого пакета. А написать по-іностранному, як для мене і російська мова іностранною здається, я не вмію. То мусю просити Ал[ександра] Серг[ійовича], шоб уже сю надпись учинив катам і тобі відіслав гроші. А ти вже випиши мені великими буквами французький адрес свій і надішли мені, а я вже переводом послав Ал[ександру] Серг[ійовичу] гроші… Це морока з ними! Кажуть, шо у Австрію по-французьки тра писать, бо там руськоі не прочитають.

Хоть [по вірі] у Львові … *Марко.*

Арк. 63–66а.

№ 25 [с. Суботів, 22 листопада 1898 р.]

Дорогі брате та сестро!

Зраділи ми вельми скорій Вашій звістці і дякуємо за згоду сестри стати нашому в

22-е число ноября сего року хрещеному Михайликові. (Уніятство, звісно, не перешкоджає сему).

Сталося так, шо ми маємо на сей час аж сто карбованців і порішили покласти у кассу на єго. То з тиєю тіко умовою, шоб инперял з іх ішов щорічно у Товариство имені Шевченка — аж до 21 року; коли вже хай сам своїм коштом роспоряджується, а як часом не схоче жить, то й стовп повинен повернутись теж у Товариство. Буває, шо може бути инколи і підбавлятись єго стовп, то теж скіко б не склалось стовпу і скіко не наросло у рік интересу, закон оден: — интерес у Товариство до 21 року. Умре (але хай живе), то увесь стовп туди за интересом. Якби Ви нас пораяла з сею справою: чи не ліпше б єго перенести єго кошт прямо до Галиції? Та й загалом, як єго наліпше сю справу улагодить.

А, то велика б і надзвичайна була б для нас ява — побачитись. Хоч би й у Суботові! Та ще й матері з сином. Будемо чикати, воно якось та дочекається.

Хоч і побожитись, то з матеріялами я сего року не міг справитись; раз — шо сам, а вдруге — на шо не кинь — новина для мене. Аж допіру трохи можу обгліднться навкруги себе. І аж допіру вбачаю, шо як сам коло іх буду ходить, то й затянеться, і багато шось покинеться, або й то, шо змінено буде (властиво система). Одначе, на лист оглавний хіба листів пять ше не зніс (та й то тих, шо підбавлялися уже сим роком: воно й се задержувало трохи роботу), а то вже всякий квиток за нумерем і легко по єму розшукать про що і до чого, що треба притулювати. Задержить ще хіба трохи переписування на біле, та на другий екземпляр. Так голову шкріб, шо до століття не вийшов я з ними! Одначе якось воно своє буде шукать.

До Григорія Ів[ановича] я оце у Злат[опіль] написав: просю до себе завитать: все більше люду і дружнішої роботи буде, бо трохи затихло тут; а без людей не швидко просвітися. Та ше як я удався: без людей смерть мені і се мов хвороба!

З сином оце й підписуюсь: Брат, а з 22 числа ноября кум *Марко.*

Ше одна є справа в мене не пояснена (або іх і багато є) — се книгарство. Але в сам перед про сю справу, як зведу кінці і пропишу. Може шо і відки зараз окремо можна буде, або теж до матеріялів повернеться.

Рахунок мали [гамазин] книжний у Чигирині завести — українських книжок — та ше ся справа ведеться. Скінчиться — пропишу зараз. *Марко.*

Ще: Чи не можна б печатних конвертів скіко відіслать мені до Товариства, шоб не копіюватись жадному, хто єго просить на свої потреби? Маруся оказалась грамотною і по-французьку, але все б легше і видніше б було, якби печатані були! *Марко.*

Треба — бо й давно вже заказано мені історію України, чи є вже? Хоч і сто рублів на неі треба, вишліть на мене, я гроші зараз же. Так само треба і історію літератури. Хоч Огонов[ського], як новішої немає — се для уроків з дітьми, малими й великими. Будьте на се спроможні, — бо діло не стоіть се. Одгонились Барв[інським] та "Зорею", але вона не вся, і далі стій. Потрібна задля семейного читання хоч така, як "Одісея" і инші класичні праці. Чи немає "Мифы класич[еской] древности": переведених: усе на українську мову (хоч би по Штолю). Немає вже чим симейного читання заповняти: усякі мистики та белетристи уже поперечитуване. А се нужно б таки <…> <…>, шо і класичне шось за

святощ перечиталось би. Як має таке, то якось треба [зрахуватись] до <…>, як не раніше спорудить.Усе буде поплачене. Може й скоро вишлемо на се авансом грошей.

Марко.

Може є які альбоми, задля гостинних, — карти і картини і т. і[н]. Я ще з осені заказав фотографові поздіймати деякі історичні місця. Стіну, шо одкопали на усадьбі Хмельницького, льох, три криниці, саму єго усадьбу, городки, шпилі і т. і[н]. [Вовчий] та церкву як перекрасювали, вікна порозбільшували, а на усадьбі хати другому […] строять і так і руйнують стіни та льохи в тій усадьбі. Хотів до начальства — та й зупинився. Хай [знищується]? Чи як? Мені тут рахунок дайте! *Марко*

Був архієрей у Суб[отові] оце. І в пропов[іді] до людей раяв сооружати школу ім. Хмел[ьницько]го. І мене на се підбивав — а я і не знаю чого єго держатись. Райте. Служив сам і панахиду по Хмельницькому і мурованиі церкви, але я все-таки недвижимий стою, чи чіплятись за неі, чи ні? *Марко.*

А за [й]меня, шоб записати у метрику, як сего потребує хороша російська, і батька Вашого, сестро, так і забулись: сповістіть, будьте ласкаві! Чи не можна б як прилагодитись, шоб і нам коли до Вас у Львів завитати: ми про се міркуємось часто і може б як справа з нашем Михайлеком, сему помогла? Радьте, будьте ласкаві!

2 р. 50 к. Це интересу з Михайликових грошей за сей рік (а число 22 ноября (потутейшему стилю), хай буде початком року), а 2 р. 50 к. я своіх дарую, — хай за цей рік пять карбованців піде інтересу. *З Михайлеком Марія.*

Чи доля з колисочки, шо з решета з-під гусенят, єго чикає, чи яка; а треба і собі коло єго шось захожуватись.

Арк. 67–70.

№ 26 [с. Суботів, 1899 р.]

Дорогий брате!

Оце ще надсилаю планок середини Суботова, як додаток до попереднього, де забув проставити "Завалівки", а це ж треба, бо й у д[обродія] Антоновича є згадка про "валок" і здається щось згадується і у Похілєвича (не знаю, де б дістати); не проставлено там і річки "Суби", що йде посередини села, а це ж теж повинно мати якусь вартість, бо школярі довідались од своїх і чужих людей старих, що й село від неї стало так зватись, а я оце вперше почув і, провіривши, надсилаю і цей додаток.

Про инчі мої справи инчим часом. Мабуть не вдержусь у Суботові, та й ще коли б не у нісенітне яке село затаскали мене … Однак я поки що почуваю себе на "мірі", як кажуть.

Щире витаннє моє і жінкине тобі і сімьї. Я жду карток од М[арії] С[ильвестрів]ни.

Марко.

Сідаю за "Матеріяли" з нестямкою.

Марко.

Арк. 108–110.

№ 27 [с. Суботів, після 21 червня 1900 р.]

Підспіла наче більша робота, то вже звісно з Матеріялами треба кончить, чи сюди, чи в піч їх повернуть, — а ніяк далі з ними бути! Потерплю ще з місяць. Та тобі складу і одвезу в Київ до Лот[оцького] — абощо, шоб передивився і повикидав, шо не варто, а шо варто призвичаїв до діла, — а як все воно не варте, то єго діло хай хоч і в піч підкладе, а купа нічого. Якби мені хто до поради дужчий од мене. Воно б багато більшу б вагу мало, — а без сего я не зумію ім придати всего, шо бачу, шо треба придавати. Є випадки, шо я роскажу словами і запишу, а вражіннє слухача і читача — не одне і осуд другий. А тим часом посилкуюсь усе зробити за сей місяць. Хіба над небесний випадок помішає. — Та й то ні! А тим часом за роботою жду книжок.

Я та жінка і хрещеник кланяємося і чолом бьєм — Тобі і матері (жінці), і дочці.

Хрещеник казав, шо, як виросте, то буде кращий за батька — громадянин Украіни, хоч такий як Галицький Голова, — якшо мені не більший, то "наличньо", як у нас кажуть, ударить Вам усім чолом!

Усякі думки забігають, та за сим разом — хай ще далі —

[Свящ.] брат Грушевський

Дороги брате і сестро!

Поздоровляємо з донею. Всего найкращого зичемо. Спасибі за пам'ятку про нашего Михайлека. Здоровенькій — цікавенький собі вдався. *Марія.*

Арк. 75–76.

№ 28 [с. Суботів], 7 окт[ября] 1900 р.

Дорогий брате!

Завештався трохи з перепискою матеріялу. І одначе, хоча я і не здолаю єго і звести гаразд на лад, і списать зовсім набіло, одначе, то, як зумів, склав, без білової, перешлю зараз за сим усе складене у першу тетрадь про "дитину" поки знайдеться воно у світі Божому. Воно у ряд усе складене і не заномеровано, бо ніякої спромоги на се й немає (там і так по 20 нумерів є). То вже, як ласка, роздивіться на іх і куди до помочі оддать, то <…> не розпоруси іх, роздивляючись.

Часом якоі справки треба кому, то будь ласка хай до тебе звертаються, або краще в редакцію, а тоді до мене, а звідси я вже дам усе, чого треба і названіе села і про [пронозчика], і все …

Бо як тіко буде хоч оден хто покараний, то для уряду тутейшого це ниточка добра помішать усій заправі. А далі будуть іти речі дуже й болючи і дуже чепки.

Правда, я зараз не пізніше місяця і другу тетрадь надішлю. Вона вже краще зведена і краще написана, а не все ще вкладене, що до неі і не докладно пояснено гри дитячи. Я був першою цею дуже задержаний, бо такі речі є, шо перед ними стоішь ні в сих, ні в тих. Скаберьезність мене іла в деяких місцях. Одначе оце я вже більш мало б шо поміг цій

першій тетраді. Як рада буде викинуть усе, то будь ласка сповісти, то я не буду дуже налягать на останні матеріяли. Тим часом я боюсь, шо посилки сеі не зумію по-французьки надписать, а в пошті заєрепеняться, то зожди один день і зараз надішли мені. А може я як-небудь та сковеркаю.

Брат Марко.

1900 р. 7 окт[ября].

Кланяюсь сестрі і маленькій.

Арк. 15–17.

№ 29 [с. Суботів, 1900 р.]

Дорогий брате Михайло!

За листа дякуємо я, жінка і всі, шо тут, скіко нас є. Найпотребніші тут книжки задля нас і найтрудніша з ними справа. Отже лист сей подає надію, шо справа впорядкується з ними. Разом я прописав до брата Олександра, які потрібніші. Та, мабуть, не втерплю та й тут ще пригадаю. Назбиралося деяких і по два примірники книжок "Вісника" та "Записок", а деяких ні одного, а деякі пошматовані та попаскужені; вибачай у сім слові, квочем. А варто хоча ув однім примірнику задля сего кутка мати "Записок" та й "Вісник" в порядок зведених. "Історію Русі-України" твою треба мати далі, бо є тіко 1-й т[ом]; окрема книжка історииі укр[аїнської] літератури, хоча б і Огонов[ського], але і инчих людей воно, — теж давно потрібна. Добра книжка "Віс[ник], але мало біографій та й ні слова про зв'язок поетів. А ж зтоскувались за нею, а вона мало підсобила, — тіко ще ясніше потвердила, шо література є й була. Потрібна також і повна біогр[афія] Ш[евчен]ка. Оце, шо вже давно треба мати і впорядкувати. Набралась і іще низка, скіко потрібних книжок та відкладаємо, шоб не все разом.

Отже, яких бракує книжок:

"Віснику": 1) за 1899 р. Іюль є книжка, а в ій немає 29–38 стор.; 2) за 1899 р. Ноябрь, 53–116 стор[інок] бракує; з цеі ж книжки немає 129–130 стор[інок]; 3) за декабрь 1899 р. немає 179–180 стор[інок]. Сего, 1900 р., не надіслано за май книжки всеі. Та в іюльські[й] книжці бракує 47–60 стор[інок] про "Воскресение" Толстого. Та "Задля пана", 80 стор., сама остання в книжці.

"Записок": 1) немає 1891–1893 роки (мабуть по одній на рік тіко й було); 2) за 1895 р. — є 1–4 кн. (не знаю, чи більше не було); 3) за 1896 р. — є 1–6 (мабуть всі); 4) за 1896 р. — 1–6 (теж, мабуть, більше не було); 5) за 1897 р. є тіко 1–4 книжки, а іх більш, мабуть, було; 6) за 1898 р. — 3–5 тіко й є; а 7) за 1899 р. — перша книжка є, а більше не було. Сего року теж немає.

Зайві такі: "Вісник" — вересень, серпень і червень — на 1899 р., а "Записок" — 1898 р. — 5 книжка.

Одначе — зайвість — се річ добра, якби тіко і до іх подобирати, а то й так вони добре розбираються.

Шо зорвеш, радієш та береш. На деякі то запит був у багатьох примірниках. "Великі роковини" так окремо й розбираються — наче окрема книжка — до 7-х розійшлось. Та все ж оден примірник часописі потрібен цілком весь. От і просю дуже, яких зовсім бракує, надіслати книжками, а те, шо поневечино, листки самі у заказі прислати. На всі, які були адреси у Суботів (пана Яворського, Макарія Грушевського), тепера тіко на оден усе висилати: Чигирин, Суботів, Макарію Грушевскому. Так аж до Нового року. Грошей я трохи вже через Лотоц[ького] переслав, а ще буду висилати й уперед. На гроші не голодуємо, а на книжки — так! Яка б книжка дорога на гроші не була, аби добра, — гроші зараз надіслані будуть, аби як тіко досталась сюди.

От наприклад: 1) словник (абияк вислали — зараз гроші висилаю хоч би і й 10 карб. або й 20); 2) географія; 3) а чи є вже той здається біографичний словарь, чи як єго тоді звали, шо зачинався ше в Киіві А[нтоновичем]. Ся річ дуже цікавить мене і як є, хоча кусок, хоча на одну букву; а так само й словарь — словник, скіко є — стіко і перешли сюди. Декому надіслали словника. То чому ж не можна мені. Гроші буду надсилати через склад "Старины". А то, думаю, заразом побільше передати, шоб не часто пересилатись.

Ой, моі матеріали?! Шо про іх сказать. Миші то не ідять. Мало, шо і прибавилось, — ну а таки прибавилось! А тим часом, як отак наступлю себе, шоб рішитись іх чи сяк, чи так, то більше согласія є на те, шоб декотрі, шо краще, впорядковане, відіслати, а цілком, моб по першому планові іх використать, я чи не в силі, чи боюсь за іх вартість, не розберу. Та, звісно, вже так не буде, а рішусь на шось. В остані часи я шось більше часу, здоровья і бодрости наживаю. А через се більше й корпа[ю]сь коло діла. Хоча мене підняло те, шо не вмерло те, шо я погріб і проклав попівський рух у С[уботов]і. Я, як довідався, я зразу ожив і все стало мати свою ціну у моіх очах. А це ше побачим, як воно буде.

Арк. 71–74.

№ 30 [с. Суботів], 19 березня 1901 р.

Дорогі брате і сестро!

Вичитали з "Віснику": (Господь при нас!) шо й батька нашого не стало… Чи не можна од Вас як єго патрету дістати й собі?

Тутні громадяне дуже сего б бажали. А з приводу сего, як би його й Олек[сандра] Яков[ича] добути патрет? З свого властивого бажання я з жінкою вклінно просимо хоч нас самих тим часом пошанувати патретом батька і инчих. А на примірників десяток і гроші зібрані. Повідомте — зараз же відіслано буде.

Хай покойний батько нас прощають: ми — його внуки, мабуть, і в половину не вийдем на працю своєгорожанську проти іх, — а силкуватися силкуємось і посилкуємось, поки живемо. Обставини переприкрі! Але се нам ше більше дає не спати й працювати.

Гроші сі просимо повернути так. 30 рублів ото на пересилку, меж инчого, книжок, шо прохав я попереду. (А за січень "Віснику" сего року я таки не одержав і доси). Якби шо лишилось, то повернути, куди знаєте, аби ймением Тараса! У й[о]го Товариство ми

просили киян посилати наші гроші щороку, правда, не кажучи, шо се членські зносини. Та осе "Товариство" повідомило, шо залеглість є од нас аж 10 руб[лів]. Тут осе іх і шлемо. Щодо голосу, кому єго припоручити, то просимо пораяти, як з сею справою бути надалі. Чи се яку користь матиме і чи окремо треба сповістити од себе й Товариство. Сотню й десять руб[лів], — шо надіслали ми, — теж просимо повернути у Товариство Тарасове і на, звичайно, єго потреби. Се наші власні гроші, а тутешні громадяне на прошлий рік сами від себе брались відсилати поскіко там, а сей рік порішили, шо краще збором се робити, бо не вийшло тоді ничого. Правда перешкоди були: недорід, заробітництво плохе й инче.

Займає нас тут, властиво, нас самих (хай батько нас іще прощають, шо ми не даємо супокою ім, але ми частій будемо нагадувати іх собі, хоча й не варті може, шоб пам'ятю тею себе живити!), шо то треба розуміти про школу його имені в "рідній околиці" — де то саме? І яка має вона завбільшки бути?

Простіть і Ви нас! Сей без запиту сего було б трохи далі видко, — та не терпиться, бо думка, а чи не ся Чигиринська околиця має стати рідною? А як так буває, — то є тут багато де об чім повідомити наперед, шо буде напевне і користь свою мати. Воно і без того користь буде може і більша ше, але ж як де барахтаючися і руки вже не змагають, то там будуть хапатись, шо де попадеться. Та і ми тепер. Дрібніш і потім можна про се. А тим часом, як ласка, сповістіть. Батьків заповіт (хай Господь найблизше до себе пригортає, коли відбрав) та зворушив і деяких инчих людей: до нас, напр., почали листи надсилати і ті тузовиті та родовиті давні знаємі, звичайне по громадській справі, шо вже давно охляли у справі і тим і не листувались. А шо близче зараз є і шо тон держали феруючий, — тепер знарошне зрекаються сего тону, хоча ми сіго не беремо і думаємо, шо згодом і инчого ше може всього бути.

Ваші рідні *М. і М.Грушевськи.*

Март 19 ч. 1901 р.

Діти наші як слід, по-нашому, батьківському поглядові.

Михайлик Галочці співає: навчила баба повивальна: "А сова із гнізда ніженьками туп, туп, коли б міні не діточки, то гуляла тут, тут". Єму хоть тільки повернуло на третій, а розказує багато казок. Бог зна що з ієго буде. Цілує матір і батька.

М.Грушевська.

Арк. 77–80.

№ 31 [с. Суботів, 1901 р.]

Дорогий брате!

Чи не підсобив би ти мені в справі заведення доброі школи у Суботові: министерська школа в Суб[отові], де я, й законовчителем, і селянами, і министерством підведена під справу на преобразованіє іі у професеіональну школу. (Налягають, шоб небез[премінно] і[мені] Хмельницького, Але ся вже справа прилягла, бо мені се не дуже подобалось, хоча

громадяне на сходу (раді) прямо і на все горло сказали — "хай і Чаплинському буде, аби була"). — Ся справа не подобалась духовенству і на мене налягло, шоб і церковну 2-класну у Суб[отові] завести, задля того, як я догадуюсь, шоб задавить министерство. Я робив і на сего бога. Але устряв у другу парафію сего села новий піп — родич усего тутейшаго, і головно, начальственного духовенства. Одібрало од мене приговор на церковну школу і віддали тому попу, наказавши єму, шоб справа не [гуляла]. Сей підліз під громаду і підорвав справу з министерською школою. 3-го дня оце сего місяця і дало воно приговор, шо согласне й церковну росширяти, школу, тіко аж через зиму, як запевниться, шо з министерської школи нічого вже не вийде. Інспектор же повідомив мене, шо преобразованіє школи министерської буде не раніш, як 1902/3 учеб[ного] року.

Нізащо справа лопне, бо як 2-класну школу заведе церква, то в ній всі діти будуть, — а министерської ні задля чого буде повишать (зараз вона 1-класна).

Я б хотів, шоб у таке становище, не министерську кинуть справу, а попівську, бо вонючишої од попівської освіти я не знаю, — а й того шкода, шо у министерськи уже за сі три годи мого прибування та порядки — дуже по душі мені — велись.

Чи не даси якої поради?

Друга справа. Учитель министер[ської] школи Л. К. у "Л[ітературно-]Н[ауковий] Вісник" подав листів зо два, — шоб пропечатали, полагодивши на краще мову. Чи буде що з его прохання? Він, помощ[ник] <…> дирек[тора] завода Осотнянського (забув призвище єго), де і спектаклі задля народа ведуться часто дуже, і все українські і инчі (тутейші люди просять, чи не можна де, в крайку "Вісника", тулити іх твори — яко "проби пера й чернила", шоб чи не буде яка школа задля письма свого письменства з сего? Чи й з сиі справи що буде?

Третя справа. Я не отремав "Вісника" за май сего року, — учителька мин[істерської] школи Яремко не отремала за апріль і май, — аж двох книжок і дуже зажурина. — Чи не можна мени і ій надіслати хоч би і заказ[ною] банд[ероллю] — на кошт, шо я лишив у тебе, — мени ж ище треба і X книжка прошлого, 1900 року, — на той же кошт хай пришлють.

Четверта. Предківці наші у мене гаразд глядяться, як треба я можу, не обробивши ні скіко, відіслати тобі, а як не спішно, то я б аж нарешт після усих тетрадів матеріялу свого іх подав би, зараз, опісля типів українців і закінчення роду смертю [мерлини]. Як скажеш? Чи хоч що там варто друку з перших 3-х моіх тетрадів? Чи в такім самім виді можна й далі подавати матеріяли, чи спинити. Я нарошне такий обібрав спосіб, шоб утиснути у друк з дечим про якономію, політику і осьвіту селян украін[ських] і доглядачів іхніх. Певно, шо "село" без ознаки, яке іменно негарно заголовка, — краще б прибавить Українське, але й се невилика прибавка, — то, я аж допіру можу згодитись, шоб приставить зараз (а краще якби аж нарешті всих матеріалив згадати), шо се є "село" Мордва Киів[ської] губ[ернії]. Як воно є тепер у Львові з сим ділом і що пораєш?

Небезпремінно (заказним) сповісти.

Твій брат Марко.

Арк. 132–135.

№ 32 [с. Суботів], 23 травня 1903 р.

Дорогий брате!

Склалось якось так, шо ми давно листувались. А тим часом я оце недавнечко побачився з братом Олександрою. Та чи то вже я, побачившись, ожив, чи таки вже й так добре воно в мені накипіло, що я оце звертаюсь до тебе з проханнєм пробачити мені в усячині і все-таки запамогати.

Перша річ про матеріяли "село". Я й сам деяким тетрадям не наддавав жадноі ваги. Найбільш остані з трех, переданих попереду. Іри дитячі, шо передані увостанє, я лічу, крім чого другого загальновідомими. А з наготовлених оце тетрадів я, шо маю оце зараз надіслати до тебе, першу вважаю за саму найникчеменнішу. Одначе рахую передавати іх усі хоча б і для того, шоб уже забути сю справу, як ше хоч справою можна таку працю назвати. А що вже через неі припадає терпець і гайка часу тобі, або кому вона ще передається, то се хай Бог і люде простять, бо я мав мету благу. Не хочу я, правда, дуже досаждати, хоча б і при добрі меті, та вже нехай, просю, так буде, тим ще білш, шо ніхто не застерігає мене. Надсилаю тетрадь про пастуха, та й просю, як треба, то застерегти мене, шоб я білш не надсилав часом ні з <…ою>. За "Записки" невимовно дякую. Якби ще третій т[ом] твоєі історії. Я раявся з Олександрою, чи не можна б вислати яку книгу на моє ймення прямо — тіко прибавивши щей чин мій — "окружному миссионеру", яким я оце думаю побути, поки тіко спізнаю, шо й на висилку на єго книг з-за кордону не годен він — цей чин. З мови з Олександрою я довідався, що Академічний фонд річ осібна од запомогового, навпаки тому, як я про се думав і через те не надсилав у сих роках нічого. Згодом я залагодю й сю свою недбайлість.

З приводу сего і так з других ще рахунків виникло у мене і жінки бажання доіхати до Львова. Воно се річ не остання була б. Влагодити сю справу, повинно, можна було б, хоч по слабуванню жінки, хоче шоб з рідними побачитись, повинні білет дати. За консисторію я певен, а полиції нічого вже тоді жувати охоту іхати за кордон. Якшо, справді, так скластися може діло, то як би саме так єго пригнати, шоб найкоресніше воно вийшло — чи то вже літом, чи й зімою. Може я ше чим би був корисний на чому або в чім, то звичайно був би вдячний, як буду сповіщений.

А тим часом бажаю я і жінка усякого счастя і добра тобі й симьі твоій. Наш Михайлик (ми єго звем Люнкою) скакунець чималий. Галинка теж скакає вкупі з ним.

1903 р. 23 маю *Брат Марко.*

За "Записки" ще раз дякую.

Арк. 81–84.

№ 33 [с. Суботів, 30 листопада 1905 р.]

Як живу? Після листу зараз учуяли конституцію. Ніяк не кончимо переживання часу. Народ зрадів новому ладу і ворушиться непомалу. Як жити по-новому? Радіємо і не ві-

римо своєму счастю. З ким поділитись життям? Тіко з народом! Але як би хтілось і з товариством! Та його немає

Брат М.Грушевський.
Арк. 89–90.

№ 34 [с. Суботів], 9 грудня 1905 р.

Дорогий брате!

30 листопаду я вкинув відкриту картку на твоє ймення і, на жаль, не заказав. А зараз за тим на пошті почали задержувати жадну кореспонденцію. Цікаво б знати, чи й картку задержали ту? З листом сим я б ще був відкладався, аж поки б геть уже не було все у мене порішене, а в життю конституційному сталіше й ясніше. Та через те, що не знаю, картка, чи пішла, чи ні, а се важливо, бо мене слідять, се вдруге, й через те, що бойкот з чавунками оце тіко що одліг і то, як слихи ходять, до 9 січня, а я мізкую, що може бути й швидче усякоі задержки і вже, чи сяк, чи так, а нервую з власним життям своім і без поради доброі з собою сам нічого не вдрадю. Може знайдеться хвилина в тебе відповісти про ось що.

Обурення, яке склалося в мені ще здавна, щодо росийських порядків, які тепер простим народом звуться "старими порядками", тепера так забушувало, що гидким стало мені все, а властиво, оте підроблювання совісти й чести іі під той лад. Воно стає вже неможливим, а як струхнути з себе його, не знаю, думаю, що я його вже в собі не маю, ще з хвилини, як твій лист одержав, а його я прочитав разом з Маніфестом 17 жовтня. Та й мав я й спокій і тепло в душі на якийсь час, а властиво, як вийшов до людей і сказав себе ім, який я був до сього часу і який я зараз є. Була найвища хвиля раю, якоі зазнати і в раєві я не бажаю. Певно переділити счастя я не мав з ким, але можна було й відкласти і я на тому й лишився. А тут, побий іх, святий Боже, старопорядники як заходились своєі, таки провадити і повертати колесо назад! А я підроблюватись сили вже не знайшов: не то Кармелюка в мені не стало, не стало й духу, а його вивітрювала стара Росія в мені непомалу. Так що мало що й зосталось і я вже не знаю, якою силою я обурююсь отак нервово і якою силою я вже скинув з себе геть усе, що натяг на себе через тиснувшу мене і всіх коло мене Росію бувшу, бо зараз іі не має — мій дух каже мені. Скинув і попівство своє хороше і хочу хоч часиночку побути собою. Ніхто так не певен, як ти, прости мене, що брехуном я народився і мені нелегко було фальшувати до сього часу. Час 17 жовтня відібрав від мене остані крихти моєі сили. Скинув я своє попівство — поки що серцем ще тіко, але се вже видко, що й до факту недалеко. Де ж дітись? Тепер скрізь знову заходить або старий лад або крівава ламка його. А я й трубою урядових брехень не хочу буть — гидко. Що ж робити?

Лист сей подам з Киіва, мабуть, бо наважився оце 11 нашого студня поіхати до брата Олександра і до инших, як Сергій Олександрович тощо, проситись в які робітники — принаймі, щоб не примусювали дурити людей і ходити окільними шляхами.

Братерськоі відповіді твоєі чикаю таки на Суботів ще … *Брат твій Марко.*
9 студня 1905 р.

Боюсь, властиве, бути або стати з сеі хвилі менш корисним, ніж можу бути. Осього — застерігай, будь ласка:

М[а]рк[о].
Арк. 85–88.

№ 35 [с. Суботів], 15/28 січня 1906 р.

Дорогий брате!

Багато скоілось усячини що й до подій загальних і щодо власних! Гаразд і тих, і сих за сей час з'ясити собі не зміг і через те, що тіко здається мені обміркованим і то тіко про, властиво, себе, я оце хочу дещо сказати і напитатись. Колесо повернуло круто назад і печінки в мені геть поперевертало. Може ще раз схватиться у ручки старий з новим порядки, але се за стале і недалеке краще нічого не <…>. Сучасне ж таке, що більше тижня мою хату стерегли селяне, щоб козаки з жандармерією мене, або жінку, або й обох разом не вкрали. Воно смішно, але се про дещо каже вже, а також і примусює про себе й сімейку щось думати–гадати. Догадуюсь, що без слідства нарешті не обійдеться, хоч зараз притихло і хапати до тюрем наче перестали так жадобно, як почали були і панків, і селян — винно й не винно. Я гаразд і не знаю, чи краще ждати, поки сами одрішать од служби, чи самому попередити їх, хоч би й обійшлось і без слідства — чого трудно сподіватись — і мене, як святого, нічим не зачіпатимуть, таки шукати собі свого шляху.

А тим часом потрібен був би кусок землі мені, головно на те, щоб хоч лиху годину перебути. Того, що сей кусок був би відібраний у спільність, при якихось постановах — я не боюсь, бо тоді вже б і життя не таке нужденне було б і я б усе віддав би, аби вже до цього дочикатись, не тіко земельки маєток. Бідонька тіко, що гроші моі положені у Госуд[арствений] банок на строк і до строку зосталося ще 4½ роки. І вийняти іх ніяк не можна наперед, як я не силкувався, як був у Київі. Ще не запитав тіко про те, чи не можно іх за гряницю перевести, то вже б тоді і "свідоцтва" на вклад грошей мали б силу, бо тут замісь грошей "документів" на іх ніхто не хоче нізащо мати. Як ся справа, чи варто переводити гроші, куди, в який саме б банок? Ще не вдавався я до скаргів у вищі банкові інстанції і не знаю, чи варто се робити?

Якщо справа мати мені маєток і по-твоєму варта того, щоб за неі братись, то як натраплю такий маєток, що годився б навіщо б небудь і путніше, ніж мати з його довільну тіко харч, а грошей у мене не достане, то чи не можна буде у тебе (прости, будь ласка) заратуватись, аби б удвох маєток тут тремати на Божих умовах? Хист мій здебільшого тобі, повинно б, відомий. Анітрішки я не подався, хіба ото тіко приголомшіння російське з мене що взяло було, але тепера я не можу — органичено не можу — поступитись нічим, щоб хоч краплю одбірало моіх сил і хисту у оту бесодню, до якоі так працьовито хочуть знову вести. На маєткові, скіко я обміркував сам собі і скіко з людьми своіми, начебто

найкраще можна б було показати себе відповідно своїй органичній потребі і, заєдно, сучасному і надальшому, яке б воно не було, становищу діла.

Я немало показав свій хист в адміністративності ще в часи юнацтва, тим часом, я сей хист в собі ніяк не можу зачеркнути і, порівнюючи з инчими, низче себе не почуваю і не почував ніколи і надалі з погляду на сі часи не хочу не поконкурірувати. З цього боку я й на попівстві не дав зівка, та далі немає вже як бути через утиски. Та й час не той, щоб не брати всього, що треба взяти і до чого "призванний". Реформатор з мене був би і в попівстві, по суті самої Библіи, не останній і не останній би вплив на сьому становищу я зробив би й на старій "гражданський" та не тут і не в сі часи. Отепер і видко, на якому б становищу я себе найкраще почував би. Пассивної роботи я не видержу нігде — хіба по півмилійону в рік, щоб за два роки купити своє становище і не втеряти нічого з сучасної роботи за сі роки (так написано!). Наймитом, поденним робітником у якого селянина я за харч згодніший бути, аби собою зостатись. Педагог з мене теж родимий, тіко не в фальшивих обставинах. На бистрію, як думаю собі сам, я вже пустився і тіко не видко й мені самому, чи зараз захлибнуся, чи ні. Я й не сам на неі пустився, а щось мене попхнуло і не довідаюсь, чи так написано вже було мені на роду, чи обставини своє зробили. А тіко я не то не пручаюсь, а навіть легше себе почуваю і деколи шкодую, як часом ні за нюх тютюну пропаду, або часом дамся дурням одурити.

Мені шкодить, що я сам оден. Порадник і скіко співробітників — аж он як — мені потрібні. В Київі я застав самі нерви скрізь. А О[лександра] С[ергійовича] я не застав і раз у господі. Хоч більш десятку разів забігав. І врешті я не знаю, чи я в листі оцему зрозумілий і чи зрозумілий киянам, бо мого часу людей там немає, усе молодше коліно і за безліччю роботи та за переживаннями воно й само наче потрібує того самого, що і я.

Твій брат М[а]р[к]о.

Дякуємо за все й кланяємось. Листа ждемо. Жалійте нас.

15/28 січ[ня] [19]06 р.

Я б і вчитись згодився, якби спромога яка найшлась. І сею, і мене на матеріялах можна давати. *М[а]р[ко] Г[рушевський].*

Арк. 91–94.

№ 36 [с. Суботів], 9/22 березня 1906 р.

Дорогий брате Михайло Сергієвичу!

Певно шкода й часу, і людей гаять побіля матеріялів моіх. А подати який ратунок немає як. Полагоджувати справу цю у попередніх зшитках теж не добуду способу, як би його це зробити. Головна біда та, що переписувати гаразд тут я не маю здоровья прямо, а найняти кого, нічого ніхто не розбере й тут. Зписувати зразу виразніше не можна ж через той поспіх, що повинен був бути при списуванню з мови чиєі, та й хто инчий подав записане од себе й те було на силу велику напівграмотними зведено на папір. Та й уся сила в тому, що ці матеріялці збиралися спершу зовсім не задля друку, а задля збірки

громадськоі, як то ще колись було умовлено громадкою і од мене одного, а од багатьох, і я частину й відсилав д[обродію] Лотоцькому, а дехто до мене. Думка була гуртом се діло виконати. От би я на зібранню був би читав з матеріялів, що там підходило під те чи инче питаннє про село і якось би совість не вболівала б.

А позаяк збірки ніяк не довелось тоді зібрати, то справа так і залишилась і з нею я, як се вже — прости Бога ради — завиклось само собою, звернувся до тебе. — Пробувався ось я матеріял про школу виразніше пописати і дбаліш впорядковувати теж на місці, — що ж? Писця знайшов і ось теж мучимось непомалу і діло не йде вперед, — тим не йде, що я невелику маю на себе надію, коли хочу що викинути. Раз так було, що трохи не все вичеркнув, — а вдруге порішив нічого не вичіркувати і що є, подати до тебе і на тім заспокоітись. От як воно буває. А як тепер зробити, я ще гаразд не обміркував собі цього, а як порішу вже до краю сю справу, то в той час і видко буде.

А оце я подаю (бо де ж ти дінеся?) до тебе таки знову ще зшиток — буде час переглянь і годитимиться, куди приткнути, приткни, а ні — під стіл у кошик його, а за гайку часу якось доведеться вибачити вже. Я перед Різдвом оцим був подав про сей Суботів зшиток до Сергія. Він, навіть, зацікавився і заообіцяв дати притулок — у Київі, а як не схотять нігде друковати, передати таки ж до тебе.

Сергія швидко забрали і де той пакунок обертається, невідомо. А кортить таки знати, чи вартий він чого. От — будь ласка — і поглянь коли на його і скажи. Оце збираю до оцих зостанків суботівськоі пам'яти і фотографіі, чи варто б воно й фотографіі б подати, наприклад, шпиля, трех криниць, сосни, баби, церков і т. і[н].

Чикаю відповіди. *Брат Марко.*

[19]06 р. 9/22 марця.

Повітря тут таке, що насилу ноги підтягую, якби не "нова громада", то здохнути не трудно. Маруся (до сього ще) здається на гарячку заслабла. Чи не подати б прелюдії до того сшитку.

Арк. 95–97.

№ 37 с. Суботів, 20 вересня 1906 р.

Дорогий брате Михайле!

Ім'я моє, чи буде притемнене, чи зовсім невідоме, ділові не помагає і не шкодить, гадаю. А коли се так, то я б прохав і не подавати його, принаймі не битись ним у вічі і, головно, тим, що у Матеріялах тих будуть попадатись й инчі люде, як пригадую собі. Іх ще шкодніш виявляти урядові, хоча майже всі вони ув остані часи позабирані — кого куда попало. Як би ж на що потрібно таки було й отверто поховати моє ймення, то я не поглядаю на обставини сучасні, щоб збоятись іх: уже й так сил не хапає трематись далі ще… Та таки тремаюсь, бо маю надію, що я ще раз скористуюсь своїм становищем і може на сей раз краще… Через це, ще раз кажу, на діло треба дивитись і на вартість, чи поменшає вона од того, що ймення видне буде, чи ні, та так і зробити. Взагалі, я хочу собі ви-

робити оден тіко підпис: "Мр. Г.", як де буду ще що подавати. Вся річ у мене з моім — хай уже буде — авторством у тім, щоб тутешні мої сусіди не відали, бо ім коли б шо упіймати, то впіймати, аби принизити мене перед урядом і вижити з місця, бо вся околиця селян їм докоряє мною. Але, я вже сказав, на се й не поглядаю: часи не того вимагають. Гидкіш не було ще, як зараз оце робиться навкруги. Якраз що наймізерніше було, те запанувало і нахабно ще як!... Руба все йде і через те иноді скнієш, а иноді й потішаєш, мовляв — се до кращого доведе чогось…

Щодо грошей, то я б прохав у себе їх залишити. До них я оце ще присилаю наших 15 карб[ованців], а австрійських 40 корон, щоб на іх мені висилати, що буде треба зі Львову і робити вкладки у Н[аукове] Т[овариство] і[мені] Шевченка, або куди ще надумається. Рахунок, звісно, для такого діла не зручно і не має коли вести тобі там, та вже якось воно та буде хай, бо дуже кортить, щоб там деяка і моя копійчина була, хоч про запас. Зараз я б прохав упорядкувати справу з "Л[ітературно]-Н[ауковим] Вісником". У 1905 р. я гроші передплатив у С.Єфремова і мав його за сей 5-й рік не весь, бо 8, 9, 11-і й 12 книжок не одержав зовсім, та й ті, що одержав, прийшли у сьому, 1906 р. За 1906 рік я не надсилав передплати. То якби за оці кошти вислано було 4 книжки, що бракує за той рік і усі за сей, а там і надалі, як буде кошту хватати, а як ні, то я надішлю звідси. "Записок і[мені] Ш[евчен]ка" прийшло за сей рік 3 книжки і не знаю, чи надіслано мою вкладку, чи ні у Т[овариств]во, бо тоді саме біда коїлась у Київі. Якби знав, що грошей ще на що стане, то я б іще прохав надсилати, що коштовнішого, на твій погляд до моєі власної бібліотеки: читачів завше є у мене чимало, та й самому багато дечого б треба.

Хоч оден примірник 1 т[ому], як би його сюди мені дістати? Може як можна!

Кортить знати і за перекази моі з С[убото]ва, чи довго тревати їх, чи ні, доведеться. Я б малюнки хтів подати й до "Зорі" п[етер]бурзькоі, якби вже було про іх що відомо у сьвіті святому. Та не все, мабуть, разом. Дива небагато, що "Вісника" не передплачує звідси ніхто: за всячину тут боязно, та вже й перехапали чимало людей на се здатних, а на місце їх сміття надають од уряду. За Київські курси учительські людей хапають і знову випускають, аби з посади прийняти й кацапню або так яку нікчемицю чорно-100-цю посадити. Часи гидкі-бридкі, аж нікуди вже, а люд хрещений скрегоче зубами — і тіко, поки що. А тим часом, хоч і запрет на все "Синодом" неухвалиш, а хтось та передплачуватиме "Вісника" ще.

Вдячні щиро за все і за вітаннє. *М. Грушевський.*

Суботів.

20/IX. 1906 р.

Арк. 98–101.

№ 38 [м. Львів], 1(14) травня 1907 р.

Дорогий брате!

Умовлялись ми побачитись з сімьями своїми. А хто перший буде призначувати день, в який би його се зробити, про се й не умовились. Мені здавалось, що ти чоловік менш

вільний і від тебе б се залежати повинно. А ж шось довго нічого не чути. Так от я за оцим разом підкреслюю це ще раз і сповіщаю, коли б ти не призначив день, щоб у Каневі (чи може й у Київі ще, де тобі краще!) зустрітись і до Суботова таки завітати. Чи може що перешкоджає — то вже сповісти. А тим часом Христос Воскрес і наше щире привитаннє усім Вам. *М[ихайло] Груш[евський].*

1(14) травня 1907 р.

Спр. 1285, арк. 293.

№ 39 [с. Суботів, 1908 р.]

В[исоко]п[оважаний] М[ихайле] Сергієвичу!

Через Анну Серг[іївну] передаю 12 зшитків: "Добробут селян на Чигиринщині". Ув останньому зшитку "Появи", а тут і родовід Грушів. Я б дуже хотів, щоб знайшовся який час переглядіти цей зшиток перше самому. Також хотів би порадити, чи не краще б переписати усі зшитки. Часу бракувало переписати самому.

У Львові купують землю на метри — чи це варта справа? Як варта, сотню пошлемо і ми. Чи можна кусок землі в Росії подарувати "формально" То[варист]ву і[мені] Ш[евчен]ка у Львові?

Арк. 120–121.

№ 40 [с. Суботів], 12 вересня [1908 р.]

Высокоповажний Михайло Сергієвич!

Становище Марка (щодо душевного спокію) вельми погане. Гніт весь йде від школи і пан-отців сусіда, сусідів. Я прямо боюсь за єго. По цілим дням в думках, кепсько спить: а людей нема с ким можно єму вибалакаться. Вибачайте що торбую Вас. Доволі свого у Вас лиха — а я ще з своїм, але не маю кращого порадника щодо єго. Будьте ласкаві, найпокорніще просю листувати до єго. Просю і А[лександра] С[ергійовича] і Галю. — Може це дасть єму инший напрямок.

Пишу від єго окремо — і просю ніколи не казати цего єму.

Марія Грушевська.

12/IX. Арк. 102–103.

№ 41 [с. Суботів], 14 листопада [1908 р.]

Дорогий брате!

Змучений я добре цим роком. Змучений, як ніколи. Вдруге не видержу.

Не сповіщали ми Вас (бо й сил не було на це), що 23 січня поховали ми свого Михай-

лика. А разом з тим — завіхіль така звідусіль пустилась, щоб викрутити з мене усе, чим я тіко й жив попереду і чим ще тримаюсь досі, при надії, що біса з два хто що вдіє, що вдержатись під таку крутнечу при пам'яти чудом хіба можна було.

Превельми, через це дякую за вітання з Флоренції і за останю картку, де питаєш, як живу і чому вістей не надсилаю. Спасибі Галі, писала недавно до нас. А ще раніш — по весні — мали листи від неї і Саші. У непогідь — це так завчасу було, що дякувати ми, не знали і зараз не знаємо й як!

Тим часом з легшого вже краю наче начинає віяти, хоч сидіти мені тут далі — така даремниця, аж нікуди. Самому себе стає шкода інколи. Про це, правда, краще балакати, ніж писати. І річ про це відкладаю до побачення. За цим же заходом я хочу подати на обрахунок твій моє бажання (може й безпідставне), щоб вислано було цього року Київські "Записки" моєму колєдзі по Семинарію, скінчившому потім академію Юркові Корсуновському. Він, може, у кмітку тобі, часом бував, во дні они, у Ковалєвських. Здається з рідні їм, чи що він. Зараз він побичований не згірше мене. Здибав я його випадково у Києві, як бігав він по редакціях, де б що помістити з власного твору. Був і у "Вістнику". Дещо я радив йому і він оце в листах до мене просить українських книг, словаря тощо. Як нашою думку йому б до речі було надіслати "Записки" абощо. Хай би собі він призвичаювавсь до діла. Як ти скажеш? Адреса його: Новозыбков, Черниг[овская] г[уберния], Реальное училище. Законоучителю Юрию Саввичу Корсуновскому! Був він довго без місця і без шеляга жиє зараз, бо позички попередні все сплачує.

Ще в мене назбиралось було скікось усячини, щодо справ громадських; та вже другим разом буду сповіщати. Може побачимось, то ще краще буде, бо часу ніякого не маю на що добре, усе забирає школа, де я 24 уроки роблю на неділю під доглядом усякої гидоти.

Нехай подалі. Може більше полегшає.

Ще раз спасибі тобі за картку. Кріпко цілуємо всіх. Галинка не нарадується Київом минулим. Останні двоє пустотливіші стають чогось.

М. і М.Грушевські.

[19]08.14/XI. [Табель і пущіння].

Еге: похвалюсь, Юрко Каковський оце до мене з несподіванки привалив листа. Пригадай то собі, він був з нами у Борщагівці після твого діспуту. *Марко.*

Арк. 104–107.

№ 42 [с. Суботів, 1909 р.]

Дорогий брате!

Щире спасибі за все і найпаче за участь в Матеріялах. Оце маю надіслати ще про дитину — школяра. Самий найлюбіший мені томик, хоч і не зрікаюсь думки, що він таким білш нікому, тіко мені, не покажиться. Але се діло погляду. Услід за ним я надсилаю і ученичі Матеріяли у VII т., може з їх яку статтю хто хоч виробить. А згодом за невеликим баром я надішлю й VIII-у. З власними творами попів, учителів, дяків і так грамотіїв з

Чигиринщини. Може й звідси яку хоч статтю хто зробить, і в текучих матеріялах її примостить, а ні, то хоч так замовить при отаких сілянських письмах, бо чисто вже їх облишити у списуванню села, якось не приходиться, коли й такий ще люд на селі є і робить на громаду, хоч і не друкованими творами вплив.

Та от ще яка річ. Сі три томики майже готові — на день роботи коло остатнього, а от де саме притулити томик з "Казками". Казки ці доторкуються людини з колиски і по смерть майже. Але головно їх уживають у часи отакого підпарубоства. Оттут би я й хотів — саме після робіт шкільних і вмостити VIII томик казок, а твори самостійні письма зробити IX томиком. Та казки не списані у купу ще і час пройде чималий, поки се зробити можна буде. Якшо не швидко оден за другим друкуватись мають томики про дитину аж до школяра, то я встигну і се зробити, а як же підряд друкуватись будуть щомісяця, то я не встигну і заходюсь коло підпарубоства і парубоства. Як його краще?

Якщо про Суботів ще не друковано, то я ось набрів ще одного діда, що щось нового додає. Може б і його примостити до гурту. Ось як він ще переказує: "На Зеленому (острів на Тясмині) була Михайлівська церква до татар. А татари — це мій дід чув од свого діда — ограбили цю церкву і батько Богданів вистроїв оце на цьому місці, що й зараз вона є. На Зеленому — я малим був — знаходили два дзвони з тиї церкви — зруйнованої татарами — оден витягли з калюки тиї, бо Зелений серед води і під [ілом] були ті дзвони. Оден узяли у Мордвянську церкву і, либонь, і доси він є там, а одного, білшого, ніяк не витягли. Якби се тепер, то знайшли б способу, як витягти, а тоді не такий народ битий був і тіко гаками й знов тягти. Я б і місце показав, де саме треба тягти того дзвона. А то з Михайлівськоі перетягли Хмельницького дзвона, то там є, а тут і не має і не спроможуться на путнього дзвона". Кіндрат Холод, літ, казав дяк, 82.

Я не одержав IV і VI книжок "Записок". "Вісник" перестав іти до мене після жовтня. За листопад немає і за останні після не видко, може не йде вже він сюди, бо оце чигиринська книгарня-бібліотека, читальня, хоче виписати його до себе, то коли б не вийшло чого. Зичимо всякого добра і кланяюсь.

М.Груш[евський]
Арк. 122–125.

№ 43 [с. Суботів, 1909 р.]

Дорогий брате!

Вибач, що такого нечепурного планка я оце надсилаю. Може потрібен кращий і повніший, то не за великим баром я зміг би надіслати копію селянського усього плану.

Зараз одержав оце я листовну картку від К[иївського] Н[аукового] Товариства з нагадуванням про передплату "Записок". Як можеш, сповісти там, що я незабаром надішлю, або занесу передплату — не зайдержу. Книжку хай надішлють і нехай надішлють книжку III з минулого року, я не одержав чогось її. Може я і більше внесу грошей у Т[оварист]во це, як уже хоч трохи ясніше буде, куди мене поверне доля.

Власні моі справи ніяк не хочуть обійтись без боротьби, а на це я б уже часу не хотів гаяти. Ото тіко й тішу себе, щоб тут я щось вскубну й собі чого схочу.

Уклін наш і щире шанування до всіх рідних. Чикаю карток від М[арії] С[ильвестрів]ни.

Марко.

Арк. 130–131.

№ 44 [м. Таганча], 6 червня 1911 р.

Дорогий брате Михайле!

Оце тіко я зміг хоч деяк умірковуватись з своїм становищем на инчому місці…

Через якийсь тиждень буду у Київі і лишу гроші задля Н[аукового] Т[овариства] і[мені] Ш[евченка]. А ти, будь ласкав, сповісти про се Т[оварист]во і сповісти мій новий притулок по адресі: "Таганча" Київської губ. Каневськ[ого] повіту, мені".

Якби ласка та вислали хоч на моє ймення — а то краще якби — на "Вістника" хоч скікась примірників "Гетьманського гнізда", мав Болгарин оден перекласти його на свою мову, та не було звідки взяти на той час цеї речі…

О.В.Зарубина, шо подала тобі малюнки вікониць Суботівських та околиці теї, не спромоглась якось зробити надпису на малюнках, а подала їх на чвертці паперу олівцем тіко намітивши той напис. Якшо там можна що розібрати, то, звісно, це б і добре, а як ні, то чи не подати його наново? Вона з таким захопленнєм робила ті малюнки і їздила попід хатами хоч часу в неї дуже бракувало, що приємно було б, якби її праця побачила світ та й їй що припало за це. Зараз вона жиє у нас і пригадала мені про се і прохала довідатись у тебе про судьбу її праці. На околиці Таганчі та й тут у їй, самій, знайти можна багато речей музейних, як давніх, так і сучасних. Не маючи якого повідомлення, куди краще з цим обертатись, чи до Львова, чи до Київа я дещо задержую у себе, а дещо не знаходю способу, як добути з рук чужих у свої. Є цікаві речі у графів тутешніх і по церквах сусідських. При нагоді може б дав ти яку раду і про се.

З великою любов'ю і повагою до Вас, при цій нагоді зо мною вкупі шлють тобі, Марії Сільвестровні й Катрусі привитаннє. *Марко.*

[19]11 р. VI/6.

P.S. Цікаво б дуже знати, чи "Галицко-Русское Благотворит[ельное] об[щест]во" з виділами своїми дає себе почувати там — в Галичині? Чи поведе воно до чого, з чим, бува, й рахуватись треба? Або наше нове земство на Україні з його замірами.

Арк. 111–113.

№ 45 [м. Таганча, 1 січня 1912 р.]

З святками й Новим роком. Усього наймилішого! *Марко.*

Арк. 114–115.

КОМЕНТАРІ

№ 1. Місце написання листа встановлено за змістом.

…гратиметься водевіль Кропивницького "По ревизіи" — Ідеться про одноактний водевіль українського драматурга та театрального актора Марка Лукича Кропивницького (1840–1910), написаний ним у 1882 р.

Може з тобою і сестричка Галя — Ідеться про рідну сестру Михайла Сергійовича — Грушевську Ганну Сергіївну (у заміжжі Шамраєву, Шамрай); 1869–1943), яку в родині звали Галею. 14 червня 1891 р. обвінчалася у Владикавказі з поручиком 4-ї Кавказької стрілецької дружини В.І.Шамраєвим. (Див.: М.О.Кучеренко, С.М.Панькова, Г.В.Шевчук. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — Київ: "Кий". — 2006. — С. 274–275).

№ 2. Місце написання листа встановлено за змістом.

…мені тоді сказали теж саме, що й Грицеві Ів[ановичу] — Ідеться про двоюрідного брата М.С.Грушевського — Григорія Івановича Грушевського (1865–1933) — педагога, письменника. У ЦДІАК України (ф. 1235, оп. 1, спр. 289) зберігаються листи Г.І.Грушевського до М.С.Грушевського. Про нього див.: М.О.Кучеренко, С.М.Панькова, Г.В.Шевчук. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — Київ: "Кий". — 2006. — С. 195–206.

Грицеве місце, що я казав, "Трушевцы" — ще празнує і учительське і дияконське. Що він казав на це місце, чи подався? — Можливо ,Марко Федорович мав на увазі свого брата Грушевського Григорія Федоровича (1863–1918). Протягом 1881–1893 рр. був псаломником у с. Трилісах.

Забув адрес і тим передаю через Луку. — Лука Полікарпович Скочковський (1863–1913) — від 1 грудня 1889 р. псаломник церкви св. Іоанна Златоуста у Києві. З 1 квітня 1891 р. по березень 1895 р. псаломник Йорданської Миколаївської церкви. Закінчив Богуславське духовне училище (1882) та Київську духовну семінарію (1888). Як провідний діяч семінарської громади у 1895 р. внаслідок доносу був звільнений з посад у церкві та консисторії із забороною служити в Київській єпархії і в першій половині квітня мав виїхати з міста. С.О.Єфремов зробив такий запис у своєму щоденнику про від'їзд Луки Полікарповича: "13 квітня (четвер). Зробив «визита» Луці Поликарповичу. Застав там доси численну громаду, бо Лука здавав бібліотеку новому бібліотекареві і запросив деяких громадян для сього. Лука швидко покидає Київ і іде в Таврію, щоб дістати там вчительське або дяківське місце. …Шкода, що такий поважний громадянин виходить з гурту. Йде врозтіч наша громада; така вже маленька зробилась, що аж страшно стає…" (Єфремов Сергій Олександрович. Щоденник. Про дні минулі (спогади). — Київ: Темпора. — 2011. — С. 91).

№ 3 Місце і дату написання листа встановлено за змістом.

Слава Богу за благополучную дорогу туда. Пошли счастья и обратно тебе сюда. — У період від 29 травня до 29 червня 1892 р. М.С. Грушевський перебував у Варшаві, працював у Головному архіві, переїхавши до Вільно, звідки виїхав додому і, не заїжджаючи

до Києва, 4 липня прибув у Сестринівку (Див. М.С.Грушевський. Щоденник. 1888–1894 // Підготовка до видання, переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. — Київ,1997. — С. 170–175).

У Вовкив еще не был. — Ідеться про родину В. Н. Вовк-Карачевського.

№ 4. Місце написання листа встановлено за змістом. Дату написання листа вказано на підставі щоденникових записів. (Див. М.С.Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.) // Підготовка до видання, переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. — Київ. — 1997. — С. 176, 180).

…а без цего не дають [Грицеві] дяка. — Ідеться про рідного брата Марка Федоровича — Грушевського Григорія Федоровича (1863–1918), який протягом 1881–1893 рр. був псаломником (дяком), а також від 1885 р. учителем церковнопарафіяльної школи у с. Триліси.

М[ихайло] І[ванович] ще думае поседіть у Київі, пока я збігаю у село і вернуся. — Можливо, йдеться про Мартиновського Михайла Івановича, який у 1892 р. закінчив Київську духовну семінарію. За спогадами С.Єфремова, члени семінарської громади збиралися на свої диспути "по квартирах тих громадян, що покінчили вже семінарію й мали в Київі дяківські та вчительські посади", зокрема, "у дяка покровської церкви Мартиновського" (Див. Єфремов Сергій Олександрович. Щоденник (1.01.1895–4.02.1896). Про дні минулі (спогади) (1876–1907). —К.: Темпора, 2011. — С. 357).

Здаеться, я матиму потребність бути у с. Веприку (коло Фастова) у Тар[аса] Федот[овича] Грушевського— Тарас Федотович Грушевський (бл.1843–1897), внук Максима Дмитровича Грушевського. Не встановлено, що він дійсно належав до роду предка М.С.Грушевського — Данила Груші (Див. М.О.Кучеренко, С.М.Панькова, Г.В.Шевчук. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — К.: "Кий", 2006. — С. 135).

Понаізжали у Київ Крамаренко… — Імовірно, згадується про Крамаренка Макара Гавриловича, члена семінарської громади. Закінчив Київську духовну семінарію (1891). Впродовж 1892–1893 років працював наглядачем в Уманському духовному училищі. (Див. Єфремов Сергій Олександрович. Щоденник (1.01.1895–4.02.1896). Про дні минулі (спогади) (1876–1907). — Київ: Темпора, 2011. — С. 306, 651). О.Лотоцький у спогадах про українську громаду в семінарії зазначав: "Скоро познайомився я з иншими членами української громади, серед яких були й мої товариші по класу. З них найбільш припав мені до душі тоді многонадійний — гарячий та здібний — Макар Крамаренко. Доля після не судила йому виправдати ті великі надії. Впав він в око начальства з боку неблагонадійности і се закрило йому дорогу до вищої освіти. Учителювання, а після й попування на провінції, поволі пригасили святий жар душі його, і хоч пізніше він таки доскочив своєї мрії — закінчив київську академію, та вже то був не той Макар, що позначався колись великими якостями сміливої думки та енергії. Виринув він знову на широкий поверх громадського життя в добу революції, але не визначався проводом, самостійністю чи енергією, — ішов уже слідом за життям, куди воно вело його". (О.Лотоцький. — Сторінки минулого. — Варшава. — 1932. — Ч. 1. — С. 53, 226).

Добрянский [зпоявся] знову у Київі. — Добрянський Тихін Миколайович (1869–?) — член української громади. Закінчив Київську духовну семінарію (1893). Служив священиком. Працював учителем. Друкувався у "Київській старовині". Пізніше захопився кооперативним рухом — "був видатним кооператором на Київщині" (О.Лотоцький. — Сторінки минулого. — Варшава. — 1932. — Ч. 1. — С. 232).

№ 5. Місце і дату написання листа встановлено за змістом.

Я у Степана взяв… — Степан (Стефан) Миколайович Кедреновський (псевд. Ст.Юрковиця, С.Юркевиць, Степан Гречинський; крип. С.Ю.; 1867–1894). Закінчив Черкаське духовне училище (1884) та Київську духовну семінарію (1890). Публікувався у журналах "Правда" (1892–1893), "Дзвінок". У 1894 р. отримав місце священика Покровської церкви у м.Ставищі Таращанського повіту, яке отримав завдяки своїй дружині — Олександрі Костянтинівні Войдецькій, що була онукою рідної сестри Захарія Оппокова — Марії Іванівни (Див.: М.О.Кучеренко, С.М.Панькова, Г.В.Шевчук. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — К.: "Кий", 2006. — С. 365).

або Іоіля — Іоїль Мефодійович Руденко (1868–?). Закінчив Богуславське духовне училище (1884). Належав до семінарської громади. Після закінчення Київської духовної семінарії у 1890 р. брав безпосередню участь у житті громади, працюючи вчителем у початковій школі на Солом'янці й за словами О.Лотоцького "був дуже рухливий в праці та здібний, — визначався і добрим публіцистичним хистом" (О.Лотоцький. — Сторінки минулого. — Варшава. — 1932. — Ч. 1. — С. 55).

або Луку — див. лист № 2.

№ 6. Місце і дату написання листа встановлено за змістом.

Учора їв кутю в Вовк-Карачевських. — Згадується про сім'ю Вовк-Карачевського Василя Никодимовича (1834–1893) — українського громадського діяча, перекладача, лікаря, члена Старої громади. Квартира В. Н. Вовк-Карачевського була одним із місць зібрань української семінарської громади.

Марья Іерофеєвна,… — дружина В. Н. Вовк-Карачевського.

Марія Вас[илівна] … — дочка В. Н. Вовк-Карачевського.

Василій Вас[ильович] … — Василь Васильович Вовк-Карачевський (1868–1923) — син В. Н. Вовк-Карачевського. Закінчив Університет св. Володимира. Учень В.Б.Антоновича. Автор праці "Борьба Польши с казачеством во второй пол. 17 в. – начале 18 в." (опубл. в "Университетских известиях", 1898–1899). Депутат ІІ Державної думи Російської імперії від Чернігівської губернії (1907), член Української парламентської громади.

Я й випустив, що кутю ів і Ал[ександр] Яков[ич] з нами… — Олександр Якович Кониський (1836–1900) — український письменник, видавець, ключова фігура українського національно-визвольного руху другої половини XIX ст. Від 1872 р. проживав у Києві. Член Старої громади. Один з фундаторів Літературного товариства ім. Шевченка у Львові (1873) та ініціатор перетворення його у Наукове товариство ім. Шевченка (1892).

Леон[ід] Павлович учора казав мені зайде. — Леонід Павлович Добровольський

(1867–1929) — український історик. Закінчив 1-шу Київську гімназію (1885) та Київський університет (1890). У роки навчання в університеті належав разом з А. Синявським, К. Арабажиним, Б.Кістяківським та ін. до драгоманівського гуртка, але не був його активним членом. Перебував у дружніх стосунках з М. Грушевським під час навчання в університеті, про що свідчать щоденникові записи М. С.Г рушевського. Під впливом В.Б.Антоновича наукові дослідження присвятив історичній географії та топографії Києва, його околиць, Київщині: "Змиевы валы близ Киева" (1909), "К вопросу о древних укреплениях в окрестностях Киева" (1912), "Київщина та Київ у працях М.Грушевського" (1928) та ін.

…хоча я обіцав бути у Григорія Николаєвича… — Григорій Миколайович Грушевський (1867–1938). Закінчив Київську духовну семінарію (1890). С.Єфремов називає його одним із ініціаторів створення української семінарської громади. Як засвідчують щоденникові записи Михайла Грушевського, їхні взаємостосунки були досить тісними. У ЦДІАК України (ф. 1235, оп. 1, спр. 289) зберігається декілька листів Г. М. Грушевського до М. С. Грушевського. Після закінчення семінарії та одруження з О. В. Ранцовою Григорій Миколайович працював спочатку вчителем у м-ку Кам'янка Чигиринського повіту. У листі від 19 жовтня 1891 р. до Михайла Сергійовича він сповіщав: "м. Каменка, 19 октября. Коханий брате! Здоров будь! Як там тебе Бог милує? У нас вже почалась робота давненько. Я працюю у школі, а жінка у себе в хаті. Твій брат Гр.Гр.". З доповненням від О. В. Ранцової: "Дорогой новейший братец, Мы уже совсем устроились и за работу принялись. Я очень беспокоюсь о киевских друзьях… Любящая О. Грушевская" (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 289. — Арк. 24–27). Деякий час Михайло Сергійович та Григорій Миколайович не листувалися. Окремі громадяни вважали, що донос на семінарську громаду написав саме Григорій Миколайович. У справі 289 зберігається лист Григорія Грушевського, написаний ним М.Г рушевському після тривалого мовчання 2 липня [1899 р.] (рік написання встановлено за змістом). В цьому листі Григорій Миколайович заперечує факт доносу. З огляду, що ці події згадуються і в листуванні Марка та Михайла Грушевських подаємо текст листа: "Дорогий брате, здоров будь, як поживаєш на чужині? Давно я тебе бачив, та й давно з тобою говорив. Замовкли ми і мовчимо собі, і мовчимо. Неначе зарікались собі, або не дай Боже, одрікались оден від другого. Що за причина такого довгого і упертого мовчання? Подумаєшь і сам гадки не дасишь. Невже ще довше будемо мовчать? Ні, так не може бути. Чую, що мовчуном мені буть не під силу.

Обізванний я шпіоном, доносчиком, гнобителем, слов[ом], хуже невірного. Що за причина, Бог відає. Весь гурт сказав: «повінен смерті», такий присуд мені. Позаочно осудили мене и прислали карний приговор (Руденко Іоіль прислав), а мене перед приговором и не допросили. І от, як бачишь, брате, я осужден на моральну смерть. І якби я не мав моральної піддержки в сімьі, дійсно затягнуло б життєве болото в свое багно. Вірую, що Бог не допустить до сього и не обинюся о нем. Уповаю, що Господь дасть мені силу достойно ходить званію, до котрого призваний и нести хрест життя безропотно.

В нашім кутку нас чотирі чоловіка. Римаревський років два сторонився мене. Від нього я взнав, від чого мені такий присуд. Хоча не скажу, чи все він мені сказав. Аби-то

то я доніс на весь гурт, кому слідує, що через мене скоілась біда Скочковському, словом в такому […] брехні, за котрих всі відчахнулись од мене, як від зачумленного, а ласки у них я не прошу і теж самостійно, без посторонної підмоги, совіту вертишься в життьєвім колисі.

В Київі давно був; після такої осоруги якось ніяково до них обертатись. Слава тобі Боже, що тепер «Вістник» є, в котрому черпаєш дух животворящ. До тебе я давно збирався обернуться. Та дядя о. Ігнатій казав, що для тебе небезпечно, як багато з України листів йде і так час ішов, а я все мовчав і от рішився до тебе заговорить. Запевняюсь, що ти відгунеся до мене. Все-таки ти мене хоть трохи знаєшь. Чи згідний я на таки вчинки, в котрих мене винуватять і за котрі мене карають. Хоча ти із листа мого до громади 94-го року надумав, що вихожу я із громади і писав мені «вернись», але я ніколи й [не] думав одрікатися. Як що-не[будь] і було не до сподоби громаді в листу 94 р.. то це виникло тутешнім становищем і, хоча я впав в той час в разномисліе, то все-таки громаді нужно буть толерантнішій. Овсім нашій громаді в ріжних питаннях не личить сектантський дух нетерпимости. Теперь я, яко изгнанник, не знаю, як хто у громади поживає, що роблять, що думають, словом, не знаю і духового життя зо всіми його интересами. Для мене тепер лишить спроможности спільно працювати, а то ж черпать опит із загальних здобутків громади. Певно звізд з неба не знімав би, а все-таки терпеливо, не ліностно робив би ту маленьку муравьіну роботу, котра теж має вартість для всеі сімьі. Словом, мені нема можности споминать батька нашого в сімьі вільній, хоча невеликій. А я теж й я знов […] і жить без громади тяжко, а при українській індивідуальности шкодливо…" (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 289. — Арк. 144–149 зв.). Як стало відомо зі спогадів С.Єфремова на громадівців доніс семінарист П. Гдішинський. Див. лист № 17.

…"представил свой отзыв об Ольге Владимировне…" — Йдеться про дружину Г.М.Грушевського — Ольгу Володимирівну Ранцову (1867–1945), росіянку з Петербурга, яка навесні 1890 р. приїхала до Києва разом з українським письменником та публіцистом Т.Зіньківським. Згодом познайомилась з членами української семінарської громади, зокрема і з О. Кониським, який присвятив їй навіть своє оповідання. 1.09.1891 р. обвінчалася в Йорданській церкві з Григорієм Миколайовичем Грушевським. Одним із свідків на весіллі був М.С.Грушевський. Про це одруження у щоденнику М. С. Грушевського залишився запис: "2 [вересня 1891 р., понеділок]. Вчора одправили ми весілля Грицькове; пройшло щиро, тепло — й не сумно; вже що було на серці — а було весело. Привели на параход о п'ятій, Я був за боярина в Грицька. Грошей він не добув, прийшлось дати єму всі 70 [крб.]…" (Див. М.С.Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.) // Підготовка до видання, переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. — Київ. — 1997. — С. 125). О. Г. Лотоцький теж згадує у спогадах про Ольгу Володимирівну, яка "до справи української ставилась з прихильністю", але стала "причиною отого заворушення в громаді", поскільки в неї закохався навіть Л. П. Скочковський. Зі смертю Т.Зіньківського вона "ще ближче стала до громади" і "вирішила… пришвартувати корабель свого життя в тихій пристані кого з членів громади… І вибрала на всіх нас велике здивованнє — людину найменш інтелігентну, найбільш обмежену — Грицька Г[рушевського]" (Див. О.

Лотоцький. Сторінки минулого. — Варшава. — 1932. — Ч. 1. — С. 68–69).

№ 7. Місце та дату написання листа встановлено на підставі запису М. С. Грушевського у щоденнику: "24.I.[1893 р.], неділя.

…Одібрав учора од Марка лист, що наче Вовки так і не одержали мого листу, а в «Зорі» названо «Громадський рух» заспеціяльним". (Див. М.С.Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.) // Підготовка до видання, переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. — Київ. — 1997. — С. 197).

…в статьі, що в "Записках"… — Мається на увазі стаття М.С.Грушевського "Громадський рух на Вкраїні-Русі в XIII віці", вперше опублікована в: ЗНТШ. — Львів. — 1892. — Т. I. — С. 1–28. Підпис М.Сергієнко.

В 1-му № "Зорі" ти в статьі, … названий "дуже заспиціальним", … — Йдеться про статтю Івана Франка "Наше літературне житє в 1892 році". Аналізуючи стан літературного руху, І. Франко називає три центри духовного життя Наддніпрянської України у 1892 р. — Харків (Лівобережжя), Київ (Правобережжя), Одеса (Новоросія). Зокрема відзначав, що в Києві спеціального літературного руху "…тепер, — сміло можемо сказати зовсім нема. Письменники, що пишуть українською мовою, є в Київі, хоч не в великому числі, та живуть вони кождий про себе. Письменників тих не гук: Нечуй Левіцький, Конисський, Самійленко — ось вам і всі виднійші. Панас Мирний після «Лимерівни» та «Перемудрив» (написаних трохи чи не 10 літ назад) якось затих. Затих якось і молодий автор прекрасної повістки «Бех-аль-Джугур», друкованої колись у фельєтоні «Діла», письменник, на котрого ми тоді великі покладали надії; правда єго пізнійша, трохи більша повість «Свої й чужі», котру я читав у рукописи, значно ослаблювала ті надії. До київської групи укр[аїнських] письменників треба зачислити й обох авторів статей, надрукованих в першому томі «Записок» Тов[ариства] ім. Шевченка: М. Сергієнка і Тадея Рильського. Статя першого «Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці» — дуже гарна з погляду методичного, та трохи заспеияльна для «Записок»". ("Зоря". — Львів. — 1893. — P. XIV. — Ч. 1. — С. 17). Згадані І.Франком твори — це перший друкований літературний твір М. С. Грушевського "Бех-аль-Джугур", опублікований у 1885 р. під псевдонімом М. Заволока та найбільша за обсягом повість "Чужі й свої" (час написання 1884–1885 рр.), опублікована у виданні: Михайло Грушевський. Із літературної спадщини / Ред. Л. Винар, упор. Г. Бурлака, А. Шацька. — Нью-Йорк; Київ, 2000. — 412 с. Очевидно І. Франко не відав, що автор цих трьох публікацій — один — М.С.Грушевський. З приводу такої оцінки М. С. Грушевський зауважив: "Се більш прикро задля галицької громади — яка ж можлива наукова діяльність гля них, коли й така стаття в них заспеціяльна?" (М. С. Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.) // Підготовка до видання, переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. — Київ. — 1997. — С. 197).

№ 8. Місце написання листа встановлено за змістом.

В тіпографіи сказали, що корректурки 14/1 не посилали і не пошлють, поки не приідешь ти сам у Киів, щоб шрифту не розрушать. — Ідеться про друкування у друкарні

Університету св. Володимира В.І.Завадського першого тому актів Барського староства XV–XVIII, що вийшли у двох томах (першому і другому) восьмої частини "Архива Юго-Западной России" — "Архив Юго-Западной России. Часть 8. Т. І. Материалы для истории местного управления в связи с историею сословной организации. Акты Барского староства XV–XVI в.". — Киев. — 1893. — 505 с. та "Архив Юго-Западной России. Часть 8. Т. ІІ Материалы для истории местного управления в связи с историею сословной организации. Акты Барского староства XVII–XVIII в.". — Киев. — 1894. — 774 с. Відповідно до щоденникових нотаток М.С.Грушевського 29 вересня 1892 р. йому вдалося домовитись з тодішнім головним редактором Тимчасової комісії для розгляду давніх актів М. Ф. Владимирським-Будановим про публікацію цих документів. Друкування затягувалось і це викликало у М.Г рушевського хвилювання: "…взяв коректуру й дуже незграбну. Багато вагань надали мині перші два документи, думав навіть викинути їх, але В[олодимир] Б[оніфатійович] рішуче повстав на се." "Неприємно, що так затяглося з друком…" (М. С. Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.) // Підготовка до видання, переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. — К., 1997. — С. 191–196).

В Архиві сказав Каманін, що все тобі одіслано. — Каманін Іван Михайлович (1850-1921) — історик, архівіст, дослідник пам'яток культури. Закінчив історико-філологічний факультет Університету св. Володимира. Від 1883 р. працював у створеному при університеті Київському центральному архіві давніх актів. Як свідчить запис у щоденнику від 26.І.[1893 р.] М. Грушевський одержав "…лист од Каманіна і брошюри ("Барская околична шляхта до конца XVIII в. Этнографический очерк". — К., 1892. — 17 с.), які "одіслав дідові і Ямпольським (М. С. Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.) / Підготовка до видання, переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. — К., 1997. — С. 197).

Ал[ександр] Яков[ич] одужав і уже 1 раз був у Вовків. — Тобто Олександр Якович Кониський, який в останні роки свого життя страждав на стенокардію. У листі до М.Грушевського від 14 лютого 1893 р. він повідомляв про себе: "На Різдво я занедужав. Тяжко нездужав. Лікар (як се я потім довідався) гадав 29 грудня, що я за дві години гигну! Люде і попа, спасибі їм, покликали, сповідався, причащався, і отсе з тиждень вже потроху з хати виходжу, але зовсім дурний став і сили нема. У мене те саме, що й у Вас[иля] Ник[одимовича] — жаба" (Листування Михайла Грушевського Т. ІІІ. Ред. Л.Винар; упорядники: Галина Бурлака, Наталка Лисенко. — Київ–Нью-Йорк: УІТ, 2006. — С.72).

Ів[ан] Сем[енович] (я єго уже 2 рази одвідував) кородиться на живіт, але був веселий кожен раз. — Іван Семенович Нечуй-Левицький (1838-1918) — український письменник, етнограф, публіцист. Від 1885 р. проживав у Києві. У 1895–1896 рр. жив у флігелі Сегета на Новоєлизаветинській вулиці, № 19 (від 1899 р. перейменована на вул. Пушкінську на честь 100-річчя від дня народження О.С.Пушкіна).

Сьогодні хотів бути з Ів[аном] Сидоровичем у драм[атичному] обществі… — Іван Сидорович Висоцький, секретар щоденної газети "Киевское слово" (виходила в 1886–1905 рр., видавець — С.В.Кульженко).

… на "Сватання на Гончарівці"! — Йдеться про комедію Г.Ф.Квітки-Основ'яненка

— засновника художньої прози і жанру соціально-побутової комедії в класичній українській літературі. Написана у 1835 р.

Дядя з Кон[иським] був дипутатом на Епарх[иальному] Съезди духовенства. — Ідеться про чоловіка Оппокової (Златоверховникової) Павлини Захарівни, рідної сестри матері М.С.Грушевського — Златоверховникова Михайла Даниловича (1842-1929). Випускник Київської духовної семінарії (1869). У 1878–1908 рр. був законовчителем 1-ї Київської чоловічої гімназії та одночасно настоятелем гімназичної Миколаївської церкви.

№ 9. Місце написання листа встановлено за змістом.

Позавчора був у Ковалівці. — У с. Ковалівка Васильківського повіту Київської губернії у 1892 р. був псаломником Грушевський Григорій Миколайович, якого і збирався відвідати М. Ф. Грушевський. У листі до Михайла Сергійовича від 12 листопада 1892 р. із Ковалівки Григорій Миколайович писав: "Псаломщикувать мені вельми не по душі" (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр 289. — Арк. 81) . Див. лист № 6.

Може ця писулька аж в [18]93 році приїде, то од мене зараж же получи "истинное желание мое того счастья, какое тебе рисуется и как ты его понимаешь". — Цей лист М. С. Грушевський одержав 1 січня 1893 р.: "Одержав сегодня ж лист од Марка — дуже він тепло, аж дошкульно розказує за старих Карачевських" (Див. М. С. Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.) / Підготовка до видання, передмове слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. — К., 1997. — С. 195).

№ 10. Місце написання листа встановлено за змістом.

№ 11. Місце написання листа встановлено за змістом.

З Юрієм Ів[ановичем] якась катастрофа маєця буть — пирислав прошеніє, щоб єго одставили од дяківства, щось є надумав видно. — Тобто з членом українського нелегального семінарського гуртка Юрієм Івановичем Каковським. О.Я.Кониський вбачав причину у прийнятті такого рішення Каковським у його родинному житті. "Був оце у мене Юрко Каков[ський]. Чи чуєте? Заходився скидати рясу! Мені здається, се просто афект на грунті життя більш родинного, ніж чого іншого. Радив я і благав переждати 3–4 м[ісяц]ці, да тоді вже. Ледве чи послухає". (Листування Михайла Грушевського Т. ІІІ. Ред. Л. Винар; упорядники: Галина Бурлака, Наталка Лисенко. — Київ–Нью-Йорк: УІТ, 2006. — С.115).

Черкаський видержав на атестата зрілості — Черкаський Іринарх Ювеналійович (1869–1941) – історик українського права. Закінчив Уманське духовне училище (1886), Київську духовну семінарію (1892) та юридичний факультет Київського університету. Був головою Правничої термінологічної комісії та членом Комісії з вивчення історії західноруського та українського права. Короткі відомості про Черкаського І. Ю. є у листі Н. Д. Полонської –Василенко до А. І. Яковліва від 23 вересня 1942 р.: "Складніша справа з друком праці Ір.Черкаського: ми не знаємо, де він: його було заарештовано 20 липня 1941 р. і ми не знаємо, яка доля його: чи його вивезено, чи немає на світі" (Ігор Верба. Н. Д. Полонська-Василенко // Київська старовина. — 1993. — № 5. — С. 36).

№ 12. Місце і дату написання листа встановлено за змістом.

Адрес до 28: "Медведовка" — Медведівка — містечко Чигиринського повіту. У Медведівці жила мати М. Ф. Грушевського — Мар'яна Йосипівна Грушевська (Дишкант).

№ 13 Місце та рік написання листа встановлено за змістом.

Степан одержав парахвію… — Тобто Кедреновський Степан Миколайович одержав парафію у м. Ставище Таращанського повіту в грудні 1893 р. (Див. М. О. Кучеренко, С. М. Панькова, Г. В. Шевчук. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — Київ: "Кий". — 2006. — С. 522–523).

"Якось та буде" співає Куперьян. — Можливо, М. Ф. Грушевський мав на увазі члена семінарської громади О. Г. Лотоцького, який мав псевдонім Купер'ян Спориш.

№ 14. Місце написання листа встановлено за змістом.

[Оферта] — Від лат. offero — пропоную; пропозиція укласти цивільно-правовий договір.

№ 15. Місце і дату написання листа встановлено за змістом.

Маю "Збірник" твій… — Мається на увазі очевидно перший том "Етнографічного збірника", виданий у листопаді 1895 р. за редакцією М. С. Грушевського. У ньому була вміщена "програма до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід, уложена членами Наукового товариства ім. Шевченка" ("Зоря". — 1895. — Ч. 21. — С.440).

…і "Запис[ки]", V, VI (аж два) і VII т[оми], …— Ідеться про "Записки Наукового товариства імені Шевченка" — всі ці томи вийшли протягом 1895 р. відповідно: Книги I–III.

№ 16. Місце написання листа встановлено за змістом.

Справився я вже у Ант[оновича]. — Про зустріч з Марком Федоровичем В.Б.Антонович написав у листі до М. С. Грушевського від 16 квітня 1896 р.: "Вчора був у мене Ваш брат Марко и я удовольнив по змозі його діло" (Український історик. — Нью-Йорк-Торонто-Київ-Львів-Мюнхен. — 1991–1992. — Т. 28–29. — С. 409).

Чутка є, шо ревизія буде (ревизія — перепись). — У 1895 р. у Російській імперії було затверджено "Положение о Первой переписи населения Российской империи" згідно з яким і було проведено перепис 27 січня 1897 р. Ініціатором перепису був російський географ і статистик П. П. Семенов-Тянь-Шанський.

№ 17. Місце і дату написання листа встановлено за змістом.

Та тіко надало мені поіхать ще в Київ. А тут — не ереси и расколы, а роіна Яруса-луму! — Марко Федорович мав на увазі той факт, що наприкінці 1894 р. про діяльність української семінарської громади стало відомо керівництву семінарії та жандармерії. Зокрема про це повідомляв М. С. Грушевського і О. Я. Кониський у листі від 12 грудня (30 листопада) [1894 р.]: "Над Ельдорадчиком (тобто Л. Скочковським — В.Ш.) ні сего, ні з того, а єдине «по усмотрению» отца декана повисла хмара: пристали до його: «Докажи,

що ти благонадежний і що у тебе ніяких збірок не було ніколи…»" (Листування Михайла Грушевського. Т. ІІІ. Ред. Л. Винар; упор.: Г. Бурлака, Н. Лисенко. — Київ-Нью-Йорк: УІТ, 2006. — С. 88). Більш конкретно про причини такої уваги говорить С. О. Єфремов у спогадах: "В паперах у свого брата, ректора семінарії я знайшов доноса од якогось священика, де почтивий панотець розповідав, що серед семінаристів шириться «хохломанство», що по селах вони поводяться наперекір «своему званию» і, як він сам мав оказію перевірити, «львовския печати книги читают». Наприкінці подано прізвище Л. Скочковського як найбільшого спокусника юних душ". Окрім цього, «чистосердечно» розповів ректору усе про громаду, назвавши прізвища громадян, семінарист П.Гдішинський, що був скомпрометований доносом на нього, вирішивши таким чином «покаятись» (Див. Єфремов Сергій Олександрович. Щоденник (1.01.1895–4.02.1896). Про дні минулі (спогади) (1876–1907). — Київ: Темпора, 2011. — С. 395–396).

…що ми всі переписані по фамиліям і через Нов[ицького] лежимо перед митрополитом — Новицький Василь Дементійович (1837–1907) — генерал-лейтенант окремого корпусу жандармів, начальник Київського губернського жандармського управління (1878–1902).

…чого ради й Луци предложено просити одставки в иншу єпархію), — Див. лист № 2.

… як оповіщав мене А[лександр] Иг[атійович]… — Олександр Гнатович Лотоцький (1870–1939) — історик, письменник, публіцист, видавець. Закінчив Київську духовну семінарію (1891) та Київську духовну академію (1896). Активний діяч української семінарської громади. Співзасновник видавництва "Вік". Працював в установах державного контролю в Києві (1896–1900) та Петербурзі (1900–1917). Член Центральної Ради. Один з ініціаторів та організаторів відновлення Української автокефальної православної церкви. Від 1920 р. — в еміграції.

… Степана… — див. лист № 4.

Далі стало слідство надо мною. — В архіві Київської консисторії зберігається справа "Об окончившем курс семинарии Марке Грушевском, обвиняемом в подстрекательстве прихожан с. Худолеевки. Начато 12 сентября 1894 г. Окончено 6 сентября 1895 г." (Цит. за: Єфремов Сергій Олександрович. Щоденник (1.01.1895–4.02.1896). Про дні минулі (спогади) (1876–1907). — Київ: Темпора. — 2011. — С. 673–674). Про результати слідства над Марком повідомляв М. С. Грушевського О. Я. Кониський у листі від 21(9) грудня [1894 р.]: "Слідство над Марком пройшло вже. Ті, що читали, кажуть, що падає «неблаговидная тень» і що зовсім доброго присуду сподіватись трудно. Втікаючи від військового відбутку, Марко опинився учителем в Мордві, але квилить-голосить, щоб вирватися звідтіль куди-небудь, хоч і гірше, аби інше". (Листування Михайла Грушевського. Т. ІІІ. Ред. Л. Винар; упор.: Г. Бурлака, Н. Лисенко. — Київ-Нью-Йорк: УІТ, 2006. — С. 90).

Динисів адрес: "Университетский спуск, № 15. Олександра Николаевна Белоновская, для него". — Імовірно, згадується Денис Пилинський.

1) граматок Куліша... — Куліш Пантелеймон Олександрович (1819–1897) — український письменник, фольклорист, етнограф, критик, видавець, історик. Автор українського правопису "кулішівка". Наприкінці 1857 р. у власній друкарні в Санкт-Петербурзі

опублікував українською мовою перший на Наддніпрянській Україні буквар із читанкою: Граматка / [П.Куліш]. — СПб.: Тип. П. А. Кулиша, 1857. — 149 с. Друге видання з'явилося у 1861 р.

Щодо Асапа єго […], то се близорукість чиясь тобі донисла. Я, як був у Київі, то чув єго, єго послідователів речі і речі анті-Асапістів. Я — хоч і здорово бідний душею, а нічого не знайшов у асапістів шкодливого для діла і діл організаціи кружка,… — Можливо, під цим псевдонімом ідеться про випускника Київської духовної семінарії, який навчався в той час на юридичному факультеті Київського університету Черкаського Іринарха Ювеналійовича (1869–1941) і підтримував зв'язки із семінарською громадою. Цей період у житті громади, зокрема згадує у своїх спогадах О.І.Лотоцький як «внутрішню кризу»: "Крім зовнішньої катастрофи, якої жертва упав Лука, семінарська громада пережила ще кризу внутрішню. … Дев'яності роки минулого століття були з погляду ідейних настроїв часом великої популярності марксизму. Піонерами та епігонами сеї quasi-марксівської течії в громаді були ті члени її, що з ріжних обставин виїздили з Київа до Москви для науки. … Приїхавши на перші різдвяні вакації з Москви до Київа, сі запаморочені люде з фанатизмом прозелітів виступили в громаді з своїми новими гаслами. Знайшли вони тут досить нечисленну підтримку — в особах, згадуваних раніше І[ринарха] Ч[еркаського], що в той час запопадливо кидався на все опозиційне… Змагання були гарячі на протязі більш двох тижнів, і московські піонери безславно скрахували… Про засади марксівської теорії не дебатувалося в громаді, — бій ішов на більш болючому для неї питанню про ролю національного чинника в людському житті. Громада, що більш десяти літ трактувала справу національну взагалі та українську зокрема, показала свою ідеологічну підготовку та твердість своїх ідеологічних позицій на національному грунті…. В дальшому І. Ч[еркаськ]ий зробив ще одну спробу змінити національний курс громади, піднявши агітацію за прилучення нашої громади до студентської радикальної громади, яка моменти національні легковажила перед соціально-політичними. Але й та спроба успіху не мала" (Див.: О.Лотоцький. — Сторінки минулого. — Варшава, 1932. — Ч. 1. — С. 232).

№ 18. Місце і дату написання листа встановлено за змістом.

Я з весни по селах все бував. Ніби б то жінки все шукав. Тим часом ти знайшов і на клечанні й одружився. — Михайло Сергійович Грушевський одружився з Марією Сильвестрівною Вояківською. Обряд вінчання відбувся 26 травня 1896 р.

Тут був і Дмитро. Я єго до себе. А ти, ж, кажу, як? Чуєш себе гражданином свого "отечествия", чи ні? Каже: звісно я, як і перше, є однаковий! — Добре, кажу, давай же 5 р[ублів] у Товариство. — Ідеться про Грушевського Дмитра Миколайовича (1868–1909) — рідного брата одного з активних учасників української семінарської громади Грушевського Г.М., троюрідного брата М.С.Грушевського. Спільно з М.С.Грушевським був свідком на весіллі брата. Обіцяні на НТШ гроші Дмитро вислав, про що свідчить його лист: "Вельмишановний Михаил Сергіевич! Мині Марко посовітував передать оце пять рублів через Вас; якщо це не потурбує дуже Вас, то, будь ласка, поверніть их на звістне Вам діло.

Мою адресу передасть Вам Марко. Кланяється Вам Гриць. Бажаю Вам всего найкращого. Ваш Д.Гр." (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 296. — Арк 33).

Я думаю, шо у мене оце десь після Кузьми й Дим'яна буде це вже тіко одна робота і піде скорше. — Тобто в другій половині листопада. День святих чудотворців-безсрібників Кузьми й Дем'яна відзначають 14 листопада.

Обернемось хоч і до Терещенка … — Очевидно, йдеться про відомого українського підприємця та благодійника Терещенка Миколу Артемійовича (1819-1903).

Прооблено до Семена 8 місяців, — Тобто до середини вересня. День преподобного Семена Стовпника відзначається церквою 14 вересня.

"Батьків гріх" признана всіма дорогою, 8 коп[ійок] у нас — М. Ф. Грушевський має на увазі книгу О.І.Лотоцького: "Батькивъ грихъ." Оповидання Александра Билоусенка. — Київ, 1895 р., 44 стор. Ціна 8 коп.

"Живих струн" вертять усяке, а взять не візьме. — "Живі струни" — збірник пісень, виданий Б.Грінченком у Чернігові 1895 р. в серії видань для народу за № 15.

"Кобзар" складаються удвох-утрех купувати. — Імовірно, мається на увазі видання: Кобзарь: С портретом и видом могилы. — К. Изд. К. М. Гамалии, приобретенное Ф. А. Іогансоном. Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого. 1894. Перший наклад у кількості 2000 примірників був надрукований на кращому папері і коштував 1р. 50 коп. Другий — у кількості 4000 примірників коштував 35 коп. // vuam.org.ua/uk/704: Про атрибутування окремих видань творів Т.Шевченка у колекції МКДУ. 08.04.2014.

№ 19. Місце та рік написання листа встановлено за змістом.

№ 20. Місце та рік написання листа встановлено за змістом.

… встигну тебе захопити в Київі, бо десь коло Покрови треба буде бути… — тобто близько 14 жовтня. Християнське свято Покрова Пресвятої Богородиці відзначається православними та греко-католиками 14 жовтня.

№ 21. Місце та рік написання листа встановлено за змістом.

№ 22. Місце і рік написання листа встановлено за змістом.

Складаємо ми тобі велику подяку — я і жінка, шо листом обізвався ти до нас. Якраз ми тоді вже добрались до Субботова. Я першу вечерню правив і мені до пристолу подали твій лист. — 20 липня 1897 р. Марко Федорович Грушевський одружився з Марією Іллівною Ілліч. 3 серпня він був рукопокладений на священика Михайлівської церкви с. Суботова (Див. М.О.Кучеренко, С.М.Панькова, Г.В.Шевчук. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — Київ: "Кий" — 2006. — С. 137).

Мені здатними були і "джерела", хоч і позичині, і етнографіч[ний] збірник. — Ідеться про видання заснованої у 1895 р. Археографічної комісії НТШ: "Жерела до історії України-Руси"/ Видано під редакцією Михайла Грушевського. — Т. І. — Львів, 1895. — 402 с.; Т. ІІ. — Львів, 1897. — 376 с. та "Етнографічний збірник". — Т. І. За редакцією

М.Грушевського. — Львів, 1895; Т. ІІ. — Львів, 1896. У першому томі "Етнографічного збірника" була вміщена програма "до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід, уложена членами Наукового товариства ім. Шевченка ".

№ 23. Місце та рік написання листа встановлено за змістом.

№ 24. Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

Сего, 12 грудня, нам Бог послав сина. Мення єму — Михайло. — Михайло Маркович Грушевський народився 12 (14) грудня 1898 р. Помер у 1908 р. Див. лист № 40.

З них 8 карб[ованців] на "Вісник" — Ідеться про "Літературно-науковий вістник" — місячник літератури, науки і суспільно-громадського життя. Наприкінці 1897 р. у зв'язку з 25-літтям від дня заснування НТШ та з метою розширення програми і обсягу видання журнал "Зоря" було реформовано у "Літературно-науковий вістник". До 1907 р. виходив у Львові. У зв'язку з лібералізацією політичного життя в Росії видання "Літературно-наукового вістника" у 1907 р. було перенесено до Києва. Як зазначав М. С. Грушевський у передмові до першого київського номера, "...літературно-науковий вістник вступає в нову фазу свого житя, розширяючи свою організацію на росийську Україну та стараючися тим повнійше осягнути всеукраїнський характер в своїм змісті, напрямі, складі своїх участників" (ЛНВ. — Т. 37. — Кн. 1. — С. 1).

№ 25. Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

До Григорія Ів[ановича] я оце у Злат[опіль] написав: прошу до себе завитать: — Григорій Іванович Грушевський переїхав у м. Златопіль Чигиринського повіту восени 1897 р. на посаду економа гімназії (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 289. — Арк. 119-122).

Треба — бо й давно вже заказано мені історію Україні, чи є вже? — Очевидно, мається на увазі перший том "Історії України-Руси" М. С. Грушевського, що вийшов друком у 1898 році. Друге, оновлене автором видання першого тому було здійснено у 1904 р.

Так само треба і історію літератури. Хоч Огонов[ського], як новішої немає — Огоновський Омелян Михайлович (1833–1894) — український філолог, доктор філософії (1865), громадський діяч. Йдеться про найбільшу працю О. М. Огоновського — "Історію української літератури", написання якої розпочав автор у 1886 р. Праця залишилася незавершеною. У 1887–1894 рр. публікувалась на сторінках "Зорі". Окреме видання: тт. 1–6 (1887, 1889, 1891, 1893–1894).

Одгонились Барв[інським]… — Барвінський Олександр Григорович (1847–1927) — український публіцист і видавець, педагог, історик і літературознавець, громадсько-політичний діяч . Ініціатор видання "Руської історичної бібліотеки" (започаткована у Тернополі в 1886 р.). Голова Наукового товариства імені Шевченка (1892–02.02.1897). Можливо мається на увазі його книга "Виїмки до народної літератури українсько-руської XIX віку. Для висших кляс середніх шкіл уложив Олександер Барвінський. Друге видання доповнене і перероблене". — Львів. — 1893. — 379 с.

…та "Зорею", — "Зоря" — літературно-науковий та громадсько-культурний двомісячник. Виходив у Львові в 1880–1897 рр. Від 1885 р. — орган Наукового товариства імені Шевченка. Наприкінці 1897 р. у зв'язку з 25-літтям від дня заснування НТШ та з метою розширення програми і обсягу видання журнал було реформовано у "Літературно-науковий вістник", як єдиний всеукраїнський літературний орган.

Потрібна задля семейного читання хоч така, як "Одісея" і инші класичні праці. — Очевидно, йдеться про епічну поему Гомера "Одіссея", перекладену на українську мову з грецької відомим українським композитором та поетом-перекладачем П.І.Ніщинським (1832–1896). У 1889 р. у Львові було опубліковано першу частину поеми (12 пісень), а в 1893 р. другу частину під псевдонімом Петро Байда.

Чи немає "Мифы класич[еской] древности": переведених: усе на українську мову (хоч би по Штолю). — Ідеться про книгу німецького вченого, викладача давніх мов та історії Генріха Вільгельма Штоля (1819–1890) — "Мифы классической древности". В двох томах. Вперше книга була перекладена на російську мову та видана у 1865 р. Друге видання здійснено у 1877–1880 рр., третє — у 1896–1899 рр.

Я ще з осені заказав фотографові поздіймати деякі історичні місця. Стіну, шо одкопали на усадьбі Хмельницького, льох, три криниці, саму єго усадьбу, городки, шпилі і т. і[н]. — Ці фотографії вміщено у публікації: Грушевський Марко. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897–1899 // ЗНТШ. — 1909. — Т. XCI. — Кн. 5. — С. 5–32.

№ 26. Місце та рік написання листа встановлено за змістом.

…у д[обродія] Антоновича є згадка про "валок"… — Можливо, мається на увазі видана Антоновичем Володимиром Боніфатійовичем (1834-1908) у 1895 р. "Археологическая карта Киевской губернии", в якій автор описує кургани та вали, розташовані на території губернії. В цій книзі нічого не згадується про вали в Суботові. Автор повідомляє лише про кургани: "В селе есть городище, по преданию замок Богдана Хмельницкого; у села 2 другия городища — овальныя, каждое 700 сажен[ей] в окружности: одно к северу от села, другое в 2 вер[стах] к югу. У села есть четыре кургана". Щодо валів у Чигиринському повіті, то: "Мы имеем сведения о трех отрезках валов в Чигиринском уезде, но не знаем, находятся ли они в связи друг с другом: один из них известен между селами Оситняжка и Пастырское, затем два паралельно идущие вала замечены были у села Крымки и у села Матвеевки" (В.Б.Антонович. Археологическая карта Киевской губернии. — Москва, 1895. — С. 113, 139).

…і здається щось згадується і у Похілєвича (не знаю, де б дістати) — Ідеться про книгу українського краєзнавця Похилевича Лаврентія Івановича (1816–1893) — "Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках, и городах, в пределах губернии находящихся" / Собрал Л.Похилевич. — Киев, 1874. Книга містить описи міст, сіл та храмів сучасних Київської, Черкаської, частково Житомирської та Вінницької областей станом на 1864 р. Ймовірно М.Ф.Грушевський мав на увазі описання с. Суботова, яке

дав Л.Похилевич, де згадуються і вали: "Известно, что Субботов подарен еще отцу Богдана сотнику Михаилу Хмельницкому. Дом незабвенного Богдана стоял близ нынешней Ильинской церкви, которая им построена и служила для него домовою церковью. Еще около 1830 г. оставались от этого дома развалины стен, вышиною в сажень, но невежество допустило разобрать их для фундамента под церковь Медведовского монастыря. Теперь на месте дома Хмельницкого стоит гумно крестьянина; местами только заметны следы фундамента, по кирпичам выбивающимся из-под травы; а недавно раскопан и каменный под домом погреб. Двор кругом был обсыпан двумя ярусами валов."

№ 27. Місце та рік написання листа встановлено за змістом.

№ 28. Місце написання листа встановлено за змістом.

Я та жінка і хрещеник кланяємося і чолом бьєм — Тобі і матері (жінці), і дочці. — 21 червня 1900 р. у Михайла Сергійовича та Марії Сильвестрівни Грушевських народилася дочка Катерина.

Хрещеник казав, шо, як виросте, то буде кращий за батька — громадянин України, хоч такий як Галицький Голова, … — М.Ф.Грушевський має на увазі, що на загальних зборах Наукового товариства імені Шевченка 21 січня (2 лютого) 1897 р. Головою товариства було обрано Михайла Сергійовича Грушевського, за якого проголосувало 52 особи, із присутніх 90 на зборах, а 34 голоси дістав О.Барвінський (ЗНТШ. — 1897. — Т. XV. — Кн. 1. — С. 6).

№ 29. Місце та рік написання листа встановлено за змістом.

…про "Воскресение" Толстого. — Мається на увазі публікація Євгена Вікторовича Дегена (1866–1904) — літературного критика, публіциста, перекладача, вміщена у "ЛНВ" у рубриці: З чужих літератур, в якій автор дає коротку характеристику поглядів та художнього таланту Л.М.Толстого, зокрема характеризуючи нещодавно опублікований останній його роман "Воскресение" (1889-1890, 1895-1896, 1898-1899), після публікації якого Святійший Синод у 1901 р. відлучив графа від церкви.

"Великі роковини" так окремо й розбираються … — Ідеться про твір І.Франка — "Великі роковини. Пролог, говорений перед ювілейною виставою «Наталки Полтавки» в пам'ять столітніх відродин української народності", який був написаний ним до 100-річчя від дня публікації першої частини "Енеїди" І.Котляревського. Вперше зазвучав зі сцени Львівського театру Скрабка у виконанні письменника і актора Льва Лопашинського (1867–1914) на урочистому зібранні громадськості. Імпульсом до написання "Великих роковин" послужила атмосфера культурного руху, викликаного підготовкою до відзначення 100-річчя "Енеїди". Після виголошення в театрі пролог був опублікований у низці періодичних видань та окремим виданням (за текстом "Літературно-наукового вістника" (Див. Літературно-науковий вісник. — 1898. — Кн. XI. — С. 129–136). У радянських виданнях творів І.Я.Франка твір не друкувався, за виключенням видання 1926 р., 21-й том. (Федір Погребенник. "Великі роковини" Івана Франка (lib.if.ua/franko/1321883885.html).

Та "Задля пана", 80 стор., — Публікації під назвою "Задля пана" не виявлено в усіх випусках "ЛНВ" за 1900 р.

На всі, які були адреси у Суботів … Макарія Грушевського), — Тобто молодшого брата М.Ф.Грушевського — Макара Федоровича Грушевського (1872–1916). У 1891 р. був призначений псаломником Петропавлівської церкви у с. Чорнявка Черкаського повіту (на місце вибулого М.Ф.Грушевського). У 1894–1898 рр. відбував військову повинність. У 1898–1900 рр. працював псаломником і вчителем у с. Суботів. (Див. М.О.Кучеренко, С.М.Панькова, Г.В.Шевчук. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — Київ: "Кий" — 2006. — С. 297).

…чи є вже той здається біографичний словарь, чи як єго тоді звали, шо зачинався ше в Киіві А[нтоновичем] — Робота над словником, імовірно, розпочалася у 1893 р. Про це йдеться у листуванні О.Кониського з М.Дикаревим: "…тут заходилися люде скласти словар історичних діячів українських з початку історії і повести его так, що(б) з початку 1895 і друкувати его при «Зорі», отак як тепер словар Комарова. На лихо нам тепер бракує матириялу про чорноморців від часу, як осілися вони биля Кубані. Чи не можна через вас запобігти кого в Катеринодарі такого, щоб понявся до сієї роботи да посписував і прислав мині коротенькі біографії видатнійших чорноморських діячів по всіх сферах життя?" (Михайло Возняк. Олександр Кониський і перші томи "Записок" / З додатком його листів до Митр. Дикарева // ЗНТШ. — 1929. — Том CL. — С. 369). Ширшу інформацію про укладення біографічного словника подає у спогадах О.Лотоцький: "Не знаю, з чиєї власне ініціятиви виникла думка скласти біографічний словник діячів-українців та чужинців, що яким буть способом спричинилися в своїй діяльності до української справи, чи навіть взагалі працювали на українській території. План цієї праці задумано дуже широко, увівши в її обсяг діячів найдавніших часів історичних. Отже, мимо свого значіння як справочника, ця праця мала задовольнити потребу в певному історичному компендіумі, якого тоді так дуже бракувало. Провід у цій праці належав В.Б.Антоновичу при найближчій допомозі молодого ще тоді професорського стипендіята М.С.Грушевського. Крім того, співробітниками були видатні українські історики — В.І.Щербина, І.М.Каманін, М.П.Василенко, А.І.Істомин, К.М.Мельник, пізніше — В.М.Доманицький, С.О.Єфремов., Г.Л.Берло, Г.П.Ямпольська".

"Мені доручено було організувати гурток співробітників, що опрацьовували біографії діячів з церковного поля. В той гурток входили мої товариші по київській академії: згадуваний вже С.О.Липківський, С.М.Іваницький (автор монографії про Гервасія Лінцевського), М.А.Шпачинський (автор монографії про Арсенія Могилянського), Г.А.Ярошевський (після — перший митрополит православної автокефальної церкви в Польщі), Е.К.Червінський, В.І.Селін, П.Г.Петрушевський та інші, більш випадкові співробітники.

Робота провадилася жваво. Про обшир її можна гадати з того, що словник доведено до літери О, а на кожу літеру припадало 200–300 життєписів.

Скоро після того, як М.С.Грушевський перенісся до Львова, вирішено було видрукувати, в числі праць Наукового товариства у Львові, перший том словника, що мав обі-

ймати біографії на перших п'ять літер алфавіту (А-Д). Малося на меті спершу видрукувати словник українською мовою у Львові, а після — російською на Україні, коли б се з цензурних обставин можна було зробити. Складено редакційну комісію з п'яти осіб, яка мала остаточно зредагувати матеріял першого тому щодо його змісту. За кілька місяців комісія (р. 1897) скінчила свою роботу. Через те, що в праці брало участь багато людей, стиль усіх розправ був дуже ріжнобарвний, а крім того оригінали деяких окремих біографій писались російською мовою й перекладалися після вже; треба було зредагувати й саму мову словаря. Та на жаль, людина, якій було се доручено, затягла роботу аж на кілька літ, матеріял через те перестарівся, і для друку треба було його знову переглянути та освіжити новими джерелами. Річ це була надзвичайно складна, і тому справа з друком спинилася. Оригінал (здається врешті з українським перекладом) передано Науковому товариству у Львові. Праця та, гадаю, не стратила своєї цінности, і колись буде її використано, коли стане на чергу справа видання біографічного словника діячів України". (Див. О.Лотоцький. — Сторінки минулого. — Варшава. — 1932. — Ч. 1. — С. 170–171).

…а так само й словарь — словник, скіко є — стіко і перешли сюди. Декому надіслали словника. — Імовірно, йдеться про видання: Е.Тимченко. Русско-малоросійскій словар (У 2-х томах, К., 1897–1899), що публікувався за редакцією В.Науменка. У "Записках Наукового товариства ім. Шевченка" (1896, т. 13, с. 440) повідомлялося, що редакція "Киевской старины" "розішле підписчикам" перший том.

№ 30. Місце написання листа встановлено за змістом.

Вичитали з "Віснику": (Господь при нас!) шо й батька нашого не стало… — Ідеться про смерть Сергія Федоровича Грушевського. Некролог про його смерть було опубліковано в "Літературно-науковому віснику" (1901, кн. 3, с. 220), де повідомлялося: "27 січня (9 лютого) умер від апоплєксиі член-основатель Наукового товариства ім. Шевченка Сергій Федорович Грушевський, батько Михайла (професора Львівського університета) і Олександра (молодого київського історика) — Грушевських, директор (краєвий інспектор) народніх шкіл Терської области, на Кавказі…".

…як би його й Олек[сандра] Яков[ича] добути патрет? — Тобто Олександра Яковича Кониського, який помер 12 грудня 1900 р.

…шо то треба розуміти про школу його имені в "рідній околиці"… — Сергій Федорович Грушевський заповідав своїм спадкоємцям заснувати на залишені ним кошти початкове народне училище у Владикавказі чи Києві у тій частині міста, де проживало малозабезпечене корінне населення. Будівництво народного училища було розпочато у м. Києві 1908 р. відповідно до рішення Київської міської управи на Петропавлівській площі (нині вул. Фрунзе, 164). Завершено у 1911 р. 23 грудня 1911 р. відбулось освячення трьохповерхового училища імені С.Ф.Грушевського, збудованого за проектом Е.Брадтмана та Г.Кричевського у стилі українського модерну. (Кучеренко М. Сергій Федорович Грушевський та його духовний заповіт // Записки НТШ. — Львів, 2012. — Т. CCLXIII. — С. 681–702).

№ 31. Місце та рік написання листа встановлено за змістом.

№ 32. Місце написання листа встановлено за змістом.

Якби ще третій т[ом] твоєї історії. — Мається на увазі третій том "Історії України-Руси" М.С.Грушевського, що вийшов друком у 1900 р. У зв'язку з тим, що обсяг третього тому складав бл. 40 аркушів на засіданні історично-філософічної секції 21 листопада 1900 р. було прийнято рішення розділити його на III та IV. Накладом Наукового товариства ім. Шевченка було опубліковано: Історія України-Руси. Написав М.Грушевський. Том III. Перша половина. Ст. 1-320. У Львові, 1900: Історія України-Руси. Написав М.Грушевський. Том IV. Друга половина. Ст. 321-700. У Львові, 1901.

…тіко прибавивши щей чин мій — "окружному миссионеру", яким я оце думаю побути. — Окружним місіонером М.Ф.Грушевський був призначений від 1900 р. (Цит. за: М.О.Кучеренко, С.М.Панькова, Г.В.Шевчук. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — Київ: "Кий". — 2006. — С. 139).

З мови з Олександрою я довідався, що Академічний фонд річ осібна од запомогового, — Академічний фонд Наукового товариства імені Шевченка ("Резервовий академічний фонд") було засновано у 1897 р. з ініціативи новообраного голови товариства М.С.Грушевського з метою "… обезпечити наукові видавництва Товариства і утворити дотацию для переміни Товариства в українсько-руську Академію Наук…". З метою збирання коштів було обрано також комітет, який видав українською мовою відозву та розіслав її "до поодиноких осіб на Україні" (ЗНТШ. — 1898. — Кн. 1 — С. 3 (З товариства. Вересень-грудень 1897 р.).

Запомоговий фонд для українсько-руських письменників імені Івана Котляревського було засновано при створеній у ці ж дні Українсько-руській видавничій спілці під час святкування 100-ліття від дня публікації "Енеїди" І.Котляревського (31 жовтня 1898 р. у Львові). Окрім заснування спілки було обрано комітет у складі М.Грушевського, І.Франка, О.Маковея та Заячківського і оголошено відозву. У відозві, зокрема, зазначалося: "Браття Русини! Серед пережитих нами щасливих хвиль всенародного нашого свята виникла гадка зробити якусь пам'ятку сих пам'ятних днів, гідну їх і здатну до дальшого розвою нашої культури. Зібрані під час свят на пораду українсько-руські письменники прийняли проєкт — зав'язати українсько-руську видавничу спілку в формі товариства по уділах з обмеженою порукою з найширшим кругом видавничої діяльности, а при ній запомоговий фонд для українсько-руських літератів імени Івана Котляревського. За комітет М.Грушевський" (ЛНВ. — Т. IV. — С. 102).

№ 33. Місце і дату написання листа встановлено за змістом.

№ 34. Місце написання листа встановлено за змістом.

…разом з Маніфестом 17 жовтня. — З метою вдосконалення виконавчої влади в Російській імперії у розпалі революції 1905-1907 рр. російський цар Микола II підписав Маніфест 17 жовтня 1905 р. ("Высочайший рескрипт"), який встановлював політичні

права для громадян Росії, недоторканість особи, свободи слова, віросповідань, зібрань, спілок. Передбачалося створення Державної думи як законодавчого органу імперії (указ від 20.02.(05.03) 1906 р.).

…не то Кармелюка в мені не стало, — Тут М.Ф.Грушевський згадує про керівника повстанського руху на Поділлі в 1813-1835 рр. проти національного і соціального гніту Кармалюка Устима Яковича (1787-1835).

…наважившсь оце 11 нашого студня поіхати до брата Олександра… — Тобто до Олександра Сергійовича Грушевського. Марко Федорович після народження дочки Тамари у 1905 р. запросив Олександра Сергійовича стати хрещеним батьком новонародженої. Збереглося два листи М.Ф.Грушевського до О.С.Грушевського:

"Дорогий брате Олександр Сергієвич!

Будьте найласкавіші – станьте за Хрещеного батька нашій доньці – тіко що нарожденній. Маємо іи у хрест увести сьвятками, або по святіх – коли найзручніш се було б задля Вас. Через се і благаємо Вас не відказуйте і ідьте до нас Паску істи і й наб ласка велика була б, якби й з Мамою. Ми б дуже раділи і були б найдужче пошановані у своему життю!

А тим часом ждемо листа, коли задля Вас найзручніше прибути до нас: тоді ми коні надішлемо – чи до пристані – чи до вокзалу.

(Бужин і Фундуклеевка) і тоді й христини улагодимо.

Щиро шануючи Вас М. і М. Грушівські.

Ст.Чигирин. с. Субботів.

1905 р.

20 марця;"

"Дорогий брате!

Дякуємо якнайщиріше за згоду ласкаву стати нашій доньці хрещеним батьком!

Повинно б, перше маю (неділя) найкращий день на хрестини. От ми будемо готові на сей день, а Ви якби за раніш приїхали хоч за день. Як не встигне уже Ваш лист дійти, коли саме Ви виідите з Киіва, яким трахтом –чи водою, чи чавункою, то я на всякий час у Бужин вишлю, а ні той сам виіду у південь 29 квітня і зожду аж до вечера, якшо запізниться параход. Але найкраще як би виспіли на ранок у Бужин, а за дня сего треба 0,5 або 4-й годині сісти в Киіві на параход.

Ми думаємо, що параходом Вам краще їхати, бо залізниця набридае.

Тішимо себе надіею, що Ви і після першого травня ще побудете у нас і спішити до Киіва не будете. Ждимо і ждимо. М. і М. Грушевск[і].

10 квітня 1905 р.".

Спр. 1285, арк. 263; 268-269.

…як Сергій Олександрович… — Ідеться про Єфремова Сергія Олександровича (1876—1939) — громадсько-політичного діяча, літературного критика, історика літератури. У 1891—1896 роках навчався у Київській духовній семінарії, згодом закінчив юридичний факультет Київського університету. Член семінарської громади. Один із засновників та активних співробітників українського видавництва "Вік" (1895—1918). Співпрацював у

періодичних виданнях “Правда”, “ЗНТШ”, “ЛНВ”, “Киевская старина”, “Рада” та ін.

№ 35. Місце написання листа встановлено за змістом.

Я перед Різдвом оцим був подав про сей Суботів зшиток до Сергія. — Див. лист № 34.

Сергія швидко забрали і де той пакунок обертається, невідомо. — Як згадував сам С. О. Єфремов, його заарештували 29 грудня 1905 р. ввечері, коли він “… сидів у себе вдома і читав коректу першого числа «Громадської думки»”. 10 січня 1906 р. його перевели до Лук’янівської тюрми, де він відбув чотири місяці ув’язнення (Єфремов Сергій Олександрович. Щоденник (1.01.1895–4.02.1896). Про дні минулі (спогади) (1876–1907). — К.: Темпора, 2011. — С. 620–629).

Оце збираю до оцих зостанків суботівськоі пам’яти і фотографіі, чи варто б воно й фотографіі б подати, наприклад, шпиля, трех криниць, сосни, баби, церков і т. і[н]. — Ідеться про публікацію: Грушевський Марко. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897–1899 // ЗНТШ. — 1909. — Т. XCI. — Кн. 5. — С. 5–32.

№ 36.

За Київські курси учительські людей хапають і знову випускають, аби з посади прийняти й кацапню або так яку нікчемицю чорно-100-цю посадити. — Чорносотенці — збірна назва низки російських монархічних і ультранаціоналістичних організацій. Чорносотенний рух розпочався у Санкт-Петербурзі наприкінці 1900 р. 26 січня 1901 р. створено організацію “Русское собрание”. Серед ініціаторів створення цієї організації були потомок українського літописця В.Л.Величко, правнук декабриста, князь Волконський. Виникає низка чорносотенних партій, які були складовою частиною політичної системи Росії. Зокрема, у 1905 р. у Санкт-Петербурзі створено найбільш масову організацію “Союз русского народа”, а в межах імперії численні відділення цієї організації. Наприкінці 1907 р. нараховувалось близько 400 осередків з чисельністю 400 тисяч чоловік. В Україні чорносотенці були досить сильні і спиралися на зросійщену українську інтелігенцію та проросійське духовенство. У 1904 р. створено Київське відділення “Русского собрания”. 1906 р. створена Київська російська монархічна партія — найбільш впливова чорностенницька організація в Києві. Головні принципи чорносотенців: православна церква – фундамент держави, самодержавство є головною умовою виконання історичної місії Російської імперії, російська мова — єдина державна мова, якою повинні користуватись в державних установах. У Києві існувало патріотичне товариство молоді “Двуглавый орёл”, яке очолював син історика церкви, професора Київської духовної академії С.Т.Голубєва. Від 1905 р. монархісти об’єднуються в десятки, десятки в сотні на чолі з сотником, сотні в тисячі на чолі з тисячником, готові стати на захист самодержавства (Див. И.В.Омельянчук. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914). — К., 2007).

№ 37. Місце написання листа встановлено за змістом.

№ 38. Місце і рік написання листа встановлено за змістом.

№ 39.
Поштова листівка. Датовано за штемпелем. Місце написання встановлено за змістом.

№ 40. Місце і рік написання листа встановлено за змістом
Превельми, через це дякую за вітання з Флоренції. — 21 березня 1908 р. М.С.Грушевський разом з дружиною Марією Сильвестрівною та донькою Катериною вирушив зі Львова у подорож до Італії. До подорожі в Італію Михайло Сергійович запрошував і брата Олександра, який на той час перебував в Одесі. (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 281. — Арк. 99). Грушевські відвідали Венецію, Неаполь, Рим, Флоренцію. 28 квітня 1908 р. повернулися додому (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 184–185). Враження від мандрівки М.С.Грушевський описав у публікаціях: Грушевський М. По світу: З подорожніх вражінь: Австрія, Італія, Словенія, Венеція, Флоренція // ЛНВ. — 1908. — Т. XLIV. — Кн. X, XI. XII; 1909. — Т. XLV. — Кн. I, II; Т. XLVI. — Кн. IV, V.
…щоб вислано було цього року Київські "Записки"… — Тобто "Записки Українського Наукового Товариства", які видавало засноване у м. Києві в 1907 р. Українське наукове товариство. Протягом 1908–1918 рр. було видано 18 томів цього неперіодичного органу товариства. Редактори: М.Грушевський, В.Перетц, М.Василенко.
…у Ковалєвських. — Можливо мається на увазі сім'я рідної сестри батька М.С. Грушевського — Марії Федорівни та Івана Калениковича Ковалевських. Один із синів Ковалевських — Костянтин у 1897 р. навчався у Київській духовній семінарії. Інший — Лев — у Харківському ветеринарному інституті разом з двоюрідним братом Грушевським В.Г. (на 1892 р.).

№ 41. Місце і рік написання листа встановлено за змістом.

№ 42. Місце і рік написання листа встановлено за змістом.
Якщо про Суботів ще не друковано, — Ідеться про публікацію: Грушевський Марко. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897–1899 // ЗНТШ. — 1909. — Т. XCI. — Кн. 5. — С. 5–32.

№ 43. Місце і рік написання листа встановлено за змістом.
Зараз одержав оце я листовну картку від К[иївського] Н[аукового] Товариства з нагадуванням про передплату "Записок". — Ідеться про Українське наукове товариство у Києві, засноване з ініціативи М.С.Грушевського у 1907 р. Товариство видавало неперіодично "Записки Українського наукового товариства" (Ред. ком.: М.Грушевський, В.Перетц, М.Василенко). Перша книга вийшла у 1908 р. Третій том "Записок" вийшов у 1909 р.
Може я і більше внесу грошей у Т[оварист]во це, як уже хоч трохи ясніше буде, куди мене поверне доля. — У листопаді 1910 р. М.Ф.Грушевський змушений був залишити с. Суботів і переїхати до м. Таганча Канівського повіту (Див.: М.О.Кучеренко, С.М.Панькова, Г.В.Шевчук. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського)...— С. 166–170).

№ 44. Місце написання листа встановлено за змістом.

Оце тіко я зміг хоч деяк умірковуватись з своїм становищем на инчому місці… — Див. лист № 43.

Цікаво б дуже знати, чи "Галицко-Русское Благотворит[ельное] об[щест]во" з виділами своїми дає себе почувати там — в Галичині? — "Галицко-русское благотворит[ельное] об[щест]во" створене у Петербурзі 15 грудня 1902 р. Його засновником і першим головою був учений-славіст, філолог А.С.Будилович, одружений з дочкою русофільського діяча на Прикарпатті Адольфа Добрянського. Згідно зі статутом його метою було "оказывать всякого рода нравственную и материальную поддержку русским галичанам и их семействам, временно или постоянно проживающим в Санкт-Петербурге". Від 1905 р. головою товариства став В.О.Бобринський, який послідовно проводив політику включення Галичини і Карпат, як земель "русинов", тобто "русских", до складу Російської імперії, головної захисниці від усіляких утисків. Щорічно російською владою через міністра закордонних справ виділялось 60 тис. рублів та 25 тис. рублів через міністра фінансів на потреби товариства. Ще 10–12 тис. рублів складали приватні пожертви. В 1907–1912 рр. товариство перетворилось у політичну і церковну силу. Серед його членів були члени Святійшого Синоду, два митрополити — Санкт-Петербурзький та Київський, п'ять членів Державної ради, декілька членів Кабінету міністрів. Головною метою організації було поширення російської мови у Галичині. Питання культурно-мовної орієнтації також було головним у програмі галицьких "москвофілів", а від 1909 р. воно набуло політичного значення. "Москвофіли" пропагували ідею, що Галичина етнографічно та історично є "единая, неделимая Русь", розділена з Росією лише нещасливими політичними обставинами. У 1907 р. русинські депутати Віденського парламенту влаштували маніфестацію. Один р лідерів "москвофілів" — Дмитро Андрійович Марков виголосив промову російською мовою. У 1911 р. російський уряд надав допомогу у розмірі 15 тис. рублів для організації виборів у Віденський парламент москвофільським організаціям.

Або наше нове земство на Україні з його замірами. — Ідеться про Київське відділення Галицко-Русского благотворительного общества. Дозвіл на відкриття відділення дав товариш міністра внутрішніх справ С. Є. Крижанівський 29 березня 1910 р., про що повідомив голову центрального правління "Галицко-Русского благотворительного общества" В. О. Бобринського. 9 квітня 1910 р. В. О. Бобринський вислав Інструкцію засновникам Київського відділення товариства. Згідно з Інструкцією діяльність Київського відділення регламентувалась параграфом першим статуту петербурзького товариства. Членами відділення могли бути лише "лица, исповедующие культурно-национальное единство всех ветвей неделимого русского народа", а перші загальні збори Київського відділення повинні бути скликані "проживающими в г. Киеве членами "Галицко-Русского благотворительного общества": Тимофеем Дмитриевичем Флоринским, Анатолием Ивановичем Савенко, Василием Егоровичем Черновым, Андреем Владимировичем Стороженко, Николаем Эммануиловичем Милорадовичем, Ольгой Андреевной Волковой, Николаем Васильевичем Мальшиным, Даниилом Сергеевичем Чихачевым, Софией Адриановной Гольмберг и Сергеем Яковлевичем Леонтьевым", тобто особами, які були в той час ще й

членами російських націоналістичних організацій. Такі збори відбулися 5 травня 1910 р. у приміщенні Клубу російських націоналістів. Установчі збори відділення відбулись 6 вересня 1910 р. Головою відділення було обрано директора Олександрівської Київської гімназії М. В. Стороженка, секретарем — Д. С. Чихачова. Офіційне відкриття Київського відділення, "преследующего высоко гуманные цели оказания помощи единокровным и единоверным братьям, изнемогавшим под жестоким иноземным игом", відбулось 23 жовтня 1910 р. На відкритті з промовою "о страданиях русского народа в Карпатской Руси" виступив граф В. О. Бобринський. На 1915 р. відділення нараховувало 209 членів (Див. Червонная Карпатская Русь — часть единой неделимой Руси. Отчет о деятельности Киевского отделения Галицко-Русского общества. — Киев, 1915. — С. 3, 14, 16, 18).

№ 45. Поштова листівка. Дату написання встановлено за штемпелем.

Листовна картка. Почтовая карточка. На картці напис. Український артист-маляр Амвросій Ждаха. Малюнки до українських народних пісень. Жертвуйте на пам'ятник Т.Г.Шевченку у Київі! Видавництво "Час" у Київі. На лицьовій стороні картки ноти пісні: "Ой у полі, ой у полі, тай у Баришполі, там сиділи три козаченьки…" Въ г. Кіевъ Паньковская, 9 Профессору Михайлу Сергеевичу Грушевскому Дата на штемпелі не чітко. [1912].

Видавництво "Час" — одне з найбільших і найактивніших видавництв 1908–1912 років у Києві. Його фундаторами були: Василь Королів-Старий, Максим Синицький, Модест Левицький, Павло Петрушевський. Серед видань "Часу" були вибрані твори українських письменників-класиків і переклади з іноземних мов, шкільні підручники, брошури для широкого кола читачів, кольорові поштові листівки з текстами народних пісень Амвросія Ждахи. У рамках благодійної акції 1910 р. видавництво підготувало і випустило плакат з портретом і біографією Т. Шевченка. Кошти, виручені від реалізації друку, працівники видавництва жертвували на спорудження пам'ятника Т. Шевченку у Києві. В 1911–1912 рр. Амвросій Ждаха ілюстрував серію поштових листівок на теми українських народних пісень.

Упорядкування листів та коментарі Варвари Шульги

ПРО АВТОРІВ

Бонь Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту суспільства Київського університету імені Б. Грінченка

Боряк Олена Олександрівна – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України

Гирич Ігор Борисович –доктор історичних наук, завідуючий відділом Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, головний редактор журналу «Пам'ятки України».

Діденко Яніна Леонідівна – вчений секретар Національного Історико-культурного заповідника «Чигирин»

Дзюба Іван – о., аспірант Київської православної богословської академії, магістр богослів'я, магістр релігієзнавства, благочинний Бородянського благочиння Київської єпархії УПЦ КП

Євсєєва Тетяна Миколаївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Кукса Надія Василівна – старший науковий співробітник, завідувач відділу «Суботівський історичний музей» Національного Історико-культурного заповідника «Чигирин»

Кучеренко Микола Олександрович – провідний науковий співробітник Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

Левчук Ярослава Миколаївна – кандидат філологічних наук, в.о. заввідділом етнокультурології та культурної антропології Інституту культурології НАМ України

Преловська Ірина Миколаївна – доктор церковно-історичних наук, професор Київської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерел з новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Старков Валерій Андрійович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу пам'яток духовної культури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Шульга Варвара Семенівна – науковий співробітник відділу джерел XIX – початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

І. Б. Гирич
М. О. Кучеренко
Я. М. Левчук
І. М. Преловська
В. С. Шульга та ін.

ПОСТАТЬ МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО НА ЗЛАМІ ЕПОХ:
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ВІЗІЇ

Збірник праць

.

Редактор *Людмила Петік*
Технічне та художнє редагування,
комп'ютерна верстка *Лілія Фадейкова*
Підписано до друку 17.11.14. Формат 60 х 90/16.
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. . Обл.-вид. арк. . Наклад прим. Зам. №

Інститут культурології Національної академії мистецтв України
б-р Т. Шевченка, 50-52, к. 710, Київ, 01032
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 3329 від 09.12.08.

Друк «Фірма « »
04073, м. Київ,